

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№1
2018**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Bas redaktor: Q.Orazimbetov - NMPI rektori

Basılım ushın juwaplı redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — ÓzRIA akademigi, ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓzRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Xamidov X. - ÓzRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Ísmaylov Q. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — fizika-matematika ilimleriniń kandidatu
Járimbetov Q. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — biologiya ilimleriniń doktorı, docent
Jumamuratov A. — awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Qochanov B. — tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, professor
Qudaybergenov K. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — pedagogika ilimleriniń kandidatu, docent
Paxratdinov Á. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Saribaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. - pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturanı qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva,
A.Qosbergenova

Redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov, R.Rzaeva.
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jıl 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

2018 - JÍL – JEDEL ISBILERMENLIK, INNOVACIYALÍQ IDEYALARDÍ HÁM TEKNOLOGIYALARDÍ QOLLAP – QUWATLAW JÍLÍ

ТӘЛИМ-ТӘРБИЯДА ИННОВАЦИЯ

Қ.Қ.Оразымбетов – *филология илимлериниң докторы, профессор*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Хўрметли Президентимиз Шавкат Мираманович Мирзиёев Олий Мәжлиске Мүрәжатында төмендегише пикирлерди айтқан еди: «**Бүгин биз мәмлекетлик хәм жәмийетлик турмыстың барлық тараўларын түп-тийкарынан жаңалаўға қаратылған инновациялық раўажланыў жолына өтпектемир. Бул бийкарға емес, әлбетте. Себеби, заман тез пәт пенен раўажланып баратырған хәзирги дәўирде ким утады? Жаңа пикир, жаңа идеяға, инновацияға сүйенген мәмлекет утады.**

Инновация – бул келешек дегени.

Бул пикир елимиздиң жақын келешекте раўажланыўының стратегиялық бағдарламасы болды, десек, асыра айтқан болмаймыз. Өйткени, соңғы 20-30 жыллықта күшли раўажланыў жолына түскен мәмлекетлердиң хәммеси де буны тийкарынан инновациялық идеяларды, илимди хәм усы тийкарда дөреген жоқары технологияларды турмысқа кеңнен енгизиў арқалы әмелге асырды. Президентимиз тәрәпинен 2018-жылды «Жедел исбилерменлик, инновациялық идеяларды хәм технологияларды қоллап-қуўатлаў жылы» деп аталыўы – бул тек бир жылға берилген атама емес, еле бир нешше жыллар даўамында әмелге асырыўымыз тийис болған ислердиң бағыты деп түсинсек дурыс болады.

Хәр бир тараў өз хызметин усы бағытта алып баратуғын болса, елимиз раўажланыўында жоқары тәлим орынларының орны қандай болады, инновациялық идеялар бере алатуғын, жаңа технологияларды ислеп шығатуғын кадрларды қалай тәрбиялаймыз, деген сораўдың туўылыўы тәбийий.

Жоқары билим бериў мәкемелеринде инновация – бул илим. Соның ушында университет хәм институтларда тәлим беретуғын хәр бир устаз оқытыўшы болыў менен бирге илимпаз, алым болыўы тийис. Мәселен, бизиң институтымыздың профессор-оқытыўшылары көбирек педагогика, хәр бир пәнниң оқытыў методикасы илими менен шуғылланады. Педагог илимпаз пәнниң жетискенликлеринен, теориялық жаңалықлардан хабардар болыўы хәм усы илимди студентлер санасына жеткерий усылларын да терең билиўи зәрүр. Буны педагогика илими деп атайды. Институтымызда илимниң усы тараўын раўажландырыўға кең мүмкиншилик жаратылды. Өткен жылы 20-21 январь күнлери Шавкат Мирамановичтиң республикамызға келиўи хәм республикадағы бар болған проблемаларды үйрениў барысында жоқары оқыў орынлары ушын қарақалпақ тилинде сабақлық хәм оқыў қолланбалары жетеспей-

туғынын есапқа алып усы мақсетке қосымша қаржы ажыратылды. Нәтийжеде институтымыз профессор-оқытыўшылары тәрәпинен 68 оқыў қолланба хәм сабақлықлар жазылып, экспертизадан өтти, көпшилигине сертификатлар берилди хәм баспадан шығарылмақта. Бул жумыслардың быйылғы жылы да даўам етирилип атырғаны куўанышлы жағдай.

Ал, хўрметли президентимиздиң 15-16-декабрь күнлериндеги республикамызға сапары даўамында бизиң оқыў орнымыз профессор-оқытыўшыларының тилек-өтинишлерин есапқа алып Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты базасында педагогика илиминиң еки бағдары бойынша докторлық диссертациялар жақлаў ушын қәнигелестирилген илимий кеңес ашып берди. Буннан бизиң профессор-оқытыўшыларымыз миннетдар болмақта. Өйткени, илим менен шуғылланып жүргенлер өз ана тилинде диссертация ислеўине хәм оны артықша жол қәрежетлерисиз өзиниң оқыў орнында жақлап шығыўына мүмкиншилик жаратылды. Сондай-ақ президентимиз усы сапары ўақтында институтымыздың жаңа имаратының жойбарын да мақуллады. Барлық қолайлықларға ийе заманәғой оқыў имараты, бас бинә, хабар ресурс орайы, спорт комплекси имараты жаңадан қурылатуғыны, барлық оқыў имаратлары менен студентлер турар үйлериниң реконструкция хәм ири оңлаўға түсетуғыны кадрлар таярлаў сапасын арттырыўға бекем тийкар жарататуғыны сөзсиз.

Хәр бир жоқары оқыў орнында илим ислеў ушын орталық хәм қолайлықлар болыўы тийис. Бул ушын бириншиден, кафедраларда илимий мектеп, илимий бәсекилик орталығы жүзеге келиўи зәрүр. Әлбетте, хәр бир кафедрада илимий мектеп жаратылыўы ушын кафедрада өзиниң илимий мектебин жаратқан алым болыўы шәрт. Буны хәр бир кафедраға талап етип қойыў қыйын. Ал, илимий бәсекиликти пайда етиў ушын бир қатар әпиўайы, орынланыўы мүмкин болған талаптарды ислеп қойыўдың өзи жеткиликли. Биринши гезекте кафедрада илимниң ең жоқары талаптары тийкарында жаратылған китаптар болыўы оғада керек. Кафедра баслығы сол тараўдың ҳақыйкый маманы, жанашыры болыўы тийис. Илим жетискенликлеринен хабардар алым ғана жоқары талаптарға жуўап бере алатуғын илим жаратады. Хәр бир кафедра ағзасын, әсиресе, жасларды илимге, инновация жаратыўға бағдарлаў, илиминиң нәтийжесин өндириске енгизиўге, оларға патент алыўға жәрдемлесий, хәр қандай

жаңалық жаратқан авторды өз ўақытында материаллық хэм мораллық жақтан хошаметлеп барыў сөзсиз нәтийже береді.

Өткен жылы институтымыздың өзбек тили кафедрасының баслығы, филология илимлеринин кандидаты Шахло Юлдашова орта мектеплердин 5-класслары ушын өзбек тили пәнинен электрон сабақлық жаратты. Сабақлық ҳәзирги электрон-техниканың мүмкиншиликлеринен толық пайдаланған ҳалда дүзилди. Ол аннимациялық көринислер, гипер силтемелер хэм электрон сабақлықта талап етилетуғын басқа да технологиялар қолланған ҳалда ислеп шығылды. Ең баслысы сабақлық ондағы материалларды оқыўшылардың ийгерип алыўы ушын қолай, балалардың психологиясы, жас өзіншелиги есапқа алынып дүзилген. Сабақлықты институт ректораты Өзбекстан Республикасы халық билимлендириў министрлигине усынды хэм авторға министрлик тәрәпинен патент берилди, мектеплерде бул сабақлықтан пайдаланып оқытыў усыныс қылынды. Әлбетте, институт басшылығы тәрәпинен автор материаллық хэм мораллық жақтан хошаметленди. Нәтийжеде усы автор және де илхамланып, жаңа идеялар үстинде ойланды хэм оқыўшылардан электрон диктант алыў технологиясын ислеп шықты. Бул технологияның абзаллығы сонда, ол балаларды дурыс жазыўға үйретиў менен бирге оны тексерийди де компьютердин өзи атқарады. Бул технология оқыў орынларында, басқа да өзлеринин хызметкерлеринин жазба саўатлығын тексерип көрийге зәрүрият туўылатуғын мәкемелерде биймәлел қолланса болады. Биз ҳәр бир оқытыўшымыздан, илимге енди кирип киятырған жас алымларымыздан усындай инновациялық идеяларды, технологияларды жаратыўын тилеймиз.

Оқыў процессинде инновация дегенде нени түсинемиз? Бул оқытыўшы тәрәпинен сабақ барысын шөлкемлестириў хэм оқытыў, ал студент тәрәпинен сабақтың мазмунын терең өзлестирилиўинин технологиясы. Сабақты өзлестириў түсиниги де жүдә кең. Мәселен, оқытыўшының аудиторияда берген билими студент тәрәпинен сол турысында уғып алыныўы еле толық өзлестирген есапланбайды. Оқытыўшы бир мәселениң шешилиў жолын аудиторияда түсиндиреди. Студент буны уғып алады да екинши бир мәселени тап усы усылда шешип береді. Бул жақсы, әлбетте. Бирақ бундай студенттин баҳасы «үш». Екинши бир студент бул мәселени басқа бир алтернатив усылда шешиўге умтылады. Студент жақсы нәтийже ала алмаса да оның жаңалыққа умтылыўшылығы сезилип турыпты. Ол излениўшең студент. Оның баҳасы «төрт». Ал үшінши студент мәселени шешиў ушын бир нешше алтернатив усылдан пайдаланды хэм унамлы нәтийжеге еристи. Бундай студенттин баҳасы «бес». Бунда оқытыўшының мақсети хэм ўазыйпасы студентти излениўге, жаңалыққа умтылыўға

бағдарлаўдан ибарат екини көринип турады. Бундай студентлерден келешекте жүдә көплеген инновациялық идеялардың авторы өсип жетилистетуғынына исенсе болады. Соның менен бирге, бундай студенттин билими тек оқытыўшының түсиндирген усылын уғып алатуғын студентке салыстырғанда жоқары болатуғынына гүман жоқ.

Жоқарғы оқыў орнында жасларға илим, билим бериў менен бирге оларда жоқары мәдениятты, интелектти қәлиплестириў ўазыйпасы да бар. Демек, тәрбия мәселесинде де жаңаша ойлаў, жаңаша жантасыў талап етиледі. Буның ушын жоқарғы оқыў орнының этирапынан баслап оның ишкериси, ҳәр бир аудитория, дем алыс, дөретийшилик пенен шуғылланатуғын бөлмелер, пән кабинетлери, хабар ресурс орайлар, қуллаасы, студент жоқары оқыў орнында тәлим-тәрбия алатуғын орынлардың хәммеси азада, жоқары талғам менен безелип, инвентарлар орынлы-орнына қойылған болыўлары керек. Буннан студентлер мәдениятты үйренеди, эстетикалық тәрбия алады. Олардың ой-өриси кеңейеди. Ал, оқытыўшылар хэм студентлердин мәдениятты кийинийи, сәлемлесиў мәденияттын ийелеўи де үлкен әхмийетке ийе. Ташкент қаласындағы жоқары оқыў орынларына барсаңыз, студентлердин тусыңыздан сәлемлесип өтийи оларға сондай жарасып хэм мәдениятты жаслар екенин де көрсетип турады. Бизин студентлеримизди де усы мәдениятқа тәрбиялаўымыз зәрүр.

Жоқары оқыў орынларында ҳәр кыйлы пәнлерден, тәлим бағдарларынан илимий дөгереклер шөлкемлестириледі. Бундай дөгереклердин де студентти жаңаша ойлаўға тәрбиялаўда орны үлкен. Мәселен, әдебият бойынша дөгеректе студентке бир шығарманы көркем таллаўға бериў көбирек пайда келтиреди. Студент көркем шығарманы оның мазмунын айтып бериў менен шекленди ме, оны көркем деталлары тийкарында таллады ма, ямаса шығарма авторының көркем нийетин, көркем ойын көре алды ма, оқытыўшы студенттин жұмысын усыған қарай баҳаласа хэм бағдар берсе жақсы нәтийже береді. Бунда студент көркем шығарманы әйтеўир оқыў керек болғанлықтан ямаса үстиртин оқымастан оны түсинип оқыўға ҳәрекет етеди. Бундай жасларда эстетикалық талғам, терең этикалық тәрбия қәлиплеседи. Студентте интелект тәрбия, сезгирликтин пайда болыўында бул усылдың да нәтийже беретуғыны көп ғана илимпазлар тәрәпинен атап өтилген. Соның менен, бирге әдебиятты сүйген, оның менен жолдас болыўды әдет еткен жасларда ўатан сүйийшилик сезимлеринин күшли болатуғыны да күнделикли турмысымызда көринбекте.

Қуллаасы, биз жоқары оқыў орынларында инновациялық орталықты қәлиплестириўди тәмийинлеўимиз зәрүр. Өйткени, тәлим-тәрбиядағы инновация – бул келешекке инвестиция киритийимиз есапланады.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

FIZIKA FANIDAN MASALALARNI YECHISHDAGI IKKITA YONDASHUV HAQIDA

M.Alatinov – fizika-matematika fanlari nomzodi

T.Utemuratov – assistent o'qituvchi

A.Qidirniyazov – assistent o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: mayatnik, prujinali mayatnik, tebranishlar davri, Nyuton qonuni.

Ключевые слова: маятник, пружинный маятник, период колебаний, закон Ньютона.

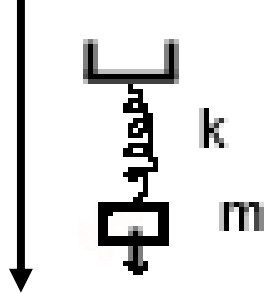
Key words: the pendulum, spring pendulum, the period of fluctuations, Newton's law.

Fizika fanidan masalalarni yechishda ikkita yondashuv mavjud bo'lib, u matematik va fizik yondashuvlardan iboratdir.

Oldin matematik yondashuv asosida prujinali mayatnik-osillyatorning tebranishlar davri formulasini keltirib

chiqaramiz. Bikrligik bo'lgan prujunaga m massali yuk osilgan sistema ossillyator berilgan bo'lsin. Hosil bo'lgan tebranishlar davrini aniqlaymiz:

Nyutonning ikkinchi qonuniga asosan $F = -kx$, yani

	$mx'' = -kx,$ $mx'' + kx = 0,$ $x'' + \frac{k}{m} x = 0$
---	--

Agar $\omega_0^2 = \frac{k}{m}$ deb olsak, unda

$$x'' + \omega_0^2 \cdot x = 0, \quad \text{chunki } \frac{k}{m} > 0.$$

Bu differensial tenglamani yechib topamiz:

$$x = x_0 \cdot \cos(\omega_0 t + \varphi).$$

Bu yerdan tebranishlar davrini aniqlaymiz:

$$T = \frac{2\pi}{\omega_0} = 2\pi \sqrt{\frac{m}{k}}.$$

Matemaik yondashuvda, ko'rinib turganiday, murakkab matematik tushunchalardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Endi xuddi shu natijani fizik yondashuv asosida keltirib chiqaramiz.

Fizik yondashuv asosida intuitsiya yotadi, ya'ni tebranishlar davri (T) faqat prujinaning bikrligiga (k) va yukning massasiga (m) bog'liqligi intuitiv his qilinib, boshqa ikkinchi darajali parametrlar e'tiborga olinmaydi.

Demak,

$$T = C \cdot m^\alpha \cdot k^\beta,$$

Bu yerda $C = \text{const}$, α va β -aniqlanishi kerak bo'lgan parametrlar.

O'lchamlar nazariyasiga asosan

$$[T] = [C] \cdot [m]^\alpha \cdot [k]^\beta,$$

ya'ni

$$1 \cdot c = 1 \cdot 1 kg^\alpha \cdot 1 \frac{H}{M^\beta} = 1 \cdot kg^\alpha \cdot kg^\beta \cdot c^{-2\beta}$$

Bu yerdan

$$\begin{cases} \alpha + \beta = 0, \\ 1 = -2\beta \end{cases}$$

Bu sistemani yechub topamiz: $\beta = -\frac{1}{2}, \quad \alpha = \frac{1}{2}.$

Shunday qilib

$$T = C \cdot \sqrt{\frac{m}{k}}$$

Ko'pincha davriy jarayon kuzatilgani uchun $C=2\pi$

deb olinadi, ya'ni

$$T = 2\pi \cdot \sqrt{\frac{m}{k}}.$$

Ba'zi bir masalalarni yechishda C koeffitsientning qiymatini bilishning ham ahamiyati yo'q.

Masalan, Yer va Oydagi bir xil matematik mayatniklarning tebranishlar davrini taqqoslash masalasini olaylik.

Bu yerda xuddi oldingidek fikr yuritib quydagiga ega bo'lamiz:

$$T = C \sqrt{\frac{L}{g}}$$

Bundan

$$\frac{T_{oy}}{T_{yer}} = \frac{C \cdot \sqrt{\frac{L}{g_{oy}}}}{C \cdot \sqrt{\frac{L}{g_{yer}}}} = \sqrt{\frac{g_{yer}}{g_{oy}}},$$

Yani C-koeffitsienti qisqarib ketar ekan.

Fizik yondashuv asosida masalalarni yechganda biz murakkab matematik apparatsiz kerakli natijaga ega bo'lishimiz mumkin.

Fizik yondashuv asosida masalalarni yechish ko'pgina buyuk olimlar ijodiga xos bo'lgan.

Masalan, buyuk fizik Nils Bor o'zining kvantlash qoidasini shu yondashuv asosida topgan edi.

Adabiyotlar

1. Detlaf A.A., Yavorskiy B.M. Fizika kursi. -M.: 1989.
2. Sultonov N.A. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. -T.: «Fan va texnologiya», 2007, 304-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada fizika kursidan masalalarni yechishda mavjud bo'lgan ikkita yondashuv berilgan. Matematik yondashuvda murakkab matematik tushunchalardan foydalanish, fizik yondashuv asosida masalalarni yechganda murakkab matematik apparatsiz kerakli natijaga ega bo'lish haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются два подхода при решении задач из курса физики. Следует отметить, что в математическом подходе используются сложные математические понятия. Отмечается тот факт, что при решении задач по физике можно достичь желаемого результата без сложных математических аппаратов.

SUMMARY

In the article the two approaches of solving the problems in the course of Physics are considered. In the mathematical approach there are used complex mathematical concepts. It is necessary to point out that in solving tasks in Physics there is another approach we can achieve the desired results without the complex mathematical apparatus.

BIR JINSLI EMAS DIELEKTRIK BILAN TO'LDIRILGAN KONDENSATOR ELEKTR SIG'IMINI HISOBLASH

B.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori

N.Ashirova, H.Qalbaeva, S.Sultanov – fizika va astronomiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi talabalari
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: elektr sig'im, kondensator, bir jinsli emas dielektrik muhit, kondensator elektr sig'imini topish metodikasi.

Ключевые слова: электрическая ёмкость, конденсатор, неоднородная диэлектрическая среда, методика нахождения электрической ёмкости конденсатора.

Key words: electrical capacity, capacitor, inhomogeneous dielectrically medium, method of finding the electrical capacity of capacitor.

Kundalik turmushimizda elektr energiyasini o'zida saqlovchi asbob va qurilmalarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. O'zida elektr energiyasini saqlovchi asbob va qurilmalarning eng avvalgisi va soddasi kondensatorlar deb atalishi barchamizga maktab saboqlaridan ma'lum. Kondensatorlar haqida dastlabki tushunchalar va bilim o'rta umumta'lim maktabi fizika darsliklarida berilib, keyinchalik akademik litsey, o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim kollej va oliy ta'lim fizikasi darslarida bu bilimlar chuqurlashtiriladi va keng qamrovda bayon etiladi. Kondensatorlar haqida o'quvchilarga tushuncha berish, ularning ishlash jarayonini o'rganish va o'rgatish, berilgan bilimlar negizida o'quvchilarda amaliy ko'nikma yaratish va rivojlantirish, bilimni amaliyotga tadbiq etish orqali insonlar hayotining qaysidir qismi uchun foydali manba yaratish fizika fanining asosiy maqsad va vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunda yaratilgan kondensatorlarning o'lchamlarini iloji boricha kichiklashtirish, elektr sig'imlarini esa kattalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kondensator ikkita o'tkazgichdan iborat bo'ladi. Agar o'tkazgichlar orasiga dielektrik muhit joylashtirilsa, kondensatorda yanada ko'proq zaryad to'plash imkoni tug'iladi. Ushbu o'tkazgichlar kondensator qoplamalari deyiladi. O'tkazgichlar orasidagi muhit bir jinsli, ya'ni dielektrik singdiruvchanligi o'zgarmas bo'lsa, bunday kondensator o'zgarmas muhitli kondensator deyiladi. Agar o'tkazgichlar orasidagi muhit bir jinsli bo'lmasa, ya'ni muhitning dielektrik singdiruvchanligi o'zgaruvchan bo'lsa, kondensatorning bunday turi o'zgaruvchan muhitli kondensator deyiladi. Fizika darslarida kondensatorlar haqida aytib o'tilganda, ularning elektr sig'imi, turlari, ketma-ket va parallel ulangan kondensatorlar sig'imi haqida o'quvchilarga ma'lumot beriladi. Bu tushunchalar kondensatorlarning asosiy tushunchalari hisoblanadi. Yak-kalangan o'tkazgichning potensialini bir potensial birligiga oshirish uchun unga berilishi kerak bo'lgan zaryad miqdori tavsiflovchi fizikaviy kattalikka *elektr sig'imi* deyiladi. Elektr sig'imi formulasi [2:77].

$$C = \frac{q}{\varphi} \quad (1)$$

Bu yerda q – o'tkazgich elektr zaryadi, φ – o'tkazgich elektr potentsiali. Elektr sig'imi birligi sifatida Farada ishlatiladi:

$$[C] = [q] / [\varphi] = 1 \text{ Kl} / 1 \text{ V} = 1 \text{ F}.$$

Shakliga ko'ra kondensatorlar yassi, sferik va silindrik kondensator kabi turlarga ajratilishi mumkin. Qoplamalari ikkita parallel yassi tekislikdan iborat bo'lgan kondensatorga yassi kondensator deyiladi. Yassi kondensator elektr sig'imi [2:77]

$$C = \frac{\epsilon_0 \epsilon S}{d} \quad (2)$$

Bu yerda S – kondensator qoplamasi (plastinkasi) yuzi (maydoni), d – qoplama (plastinka)lar orasidagi masofa, $\epsilon_0 = 8,85 \cdot 10^{-12} \text{ F/m}$ bo'lib elektr doimiysi deyiladi, ϵ – kondensator qoplamalari orasidagi dielektrik muhitning nisbiy dielektrik singdiruvchanligi.

Qoplamalari har xil radiusli ikkita sferadan iborat bo'lgan kondensator sferik kondensator deyiladi. Sferik kondensator sig'imi [1:79]

$$C = \frac{4\pi\epsilon_0\epsilon R_2 R_1}{R_2 - R_1} \quad (3)$$

Bu yerda R_2 (R_1)- tashqi (ichki) sfera radiuslari. Ikkita ichma-ich silindrdan iborat kondensatorga silindrik kondensator deyiladi. Silindrik kondensator elektr sig'imi [2:78].

$$C = \frac{2\pi\epsilon_0\epsilon L}{\ln(R_2 / R_1)} \quad (4)$$

Bu yerda: L – silindrlar uzunligi, R_2 (R_1)- tashqi (ichki) silindr radiusi. Elektr sig'imi orttirish yoki sig'imning kerakli qiymatini hosil qilish uchun kondensatorlar bir-biriga ulanib batareyalar tuziladi. Ulashning ikki turi bor: parallel va ketma-ket. Kondensatorlar parallel ulaganda umumiy sig'im [2:80].

$$C_{um} = \sum_{i=1}^n C_i. \quad (5)$$

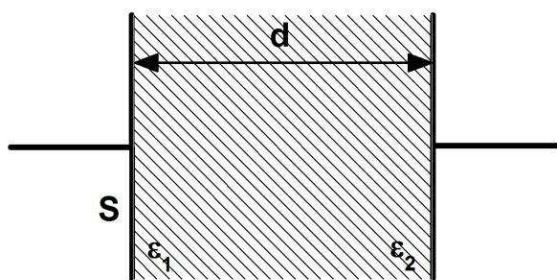
formula, ketma-ket ulaganda esa umumiy sig'imi [1:80]

$$\frac{1}{C_{um}} = \sum_{i=1}^n \frac{1}{C_i}. \quad (5)$$

formulaga binoan hisoblanadi. Kondensatorlarga oid (2)-(5) formulalar masalalar yechishda qo'llaniladi. O'quvchilarda masalani tushunish, uni tahlil eta bilish qobiliyatini yaratish va rivojlantirish, masala shartida berilgan holatni aniq va to'liq tasvirlay olish, masalani yechish jarayonida (2)-(5) formulalardan umumli foydalanish, sodda model yarata olish yoki murakkablik mavjud holda sodda modelni ajrata olish hamda uni keyinchalik umumlashtirib masala yechishda qo'llash kabi ko'nikmalarni shakllantirish fizikani o'qitish metodikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, masala yechishda sodda model tanlash yoki ma'lum bir elementar bo'lakni to'g'ri ajrata olish masalaning yechilishini osonlashtiradi. Odatda biror tizim tarkibida ajratib olingan elementar bo'lak uchun fizikaviy formulalar ma'lum bo'ladi. Formulalar ham shu bo'lak uchun yoziladi, keyinchalik u umumiyashtiriladi. O'zgaruvchan muhitli kondensatorlarning sig'imini hisoblashda ham elementar bo'lakni ajratib olish usulini qo'llash juda foydali va samara berishi mumkin. Quyida biz o'zgaruvchan muhit bilan to'ldirilgan kondensatorlar elektr sig'imini hisoblashga doir ba'zi masalalar yechilishini qaraymiz va yechimlarni elementar bo'lakni ajratib olish metodikasi bo'yicha keltiramiz.

1- Masala. Yassi kondensator qoplamalari orasidagi masofa d ga, qoplamasi yuzasi esa S ga teng. Qoplamalar orasidagi muhitning dielektrik singdiruvchanligi birinchi qoplamadan ikkinchi qoplamagacha chiziqli ravishda ε_1 dan ε_2 gacha o'zgarib boradi. Kondensatorning elektr sig'imi topilsin. (1-rasm) [1:111].

Izoh. Yassi kondensator elektr sig'imi umumiy holda (2) formulaga asosan topiladi. Ammo, (2) formula

1-rasm. Dielektrik singdiruvchanligi o'zgaruvchan muhit bilan to'ldirilgan yassi kondensator.

Umuman olganda, bu yerda ham ikki parallel strixlangan qoplama orasida muhitning dielektrik singdiruvchanligi $\varepsilon(x_i)$ dan $\varepsilon(x_i + \Delta x_i)$ gacha ortadi. Ammo, qoplamalar orasidagi masofa Δx_i , nihoyatda kichik bo'lganligi bois bu masofada muhit dielektrik singdiruvchanligining o'zgarishi sezilarli darjada bo'lmasligi lozim deb qarashimiz mumkin. Ya'ni ajratib qaralayotgan soha dielektrik singdiruvchanligini o'zgarmas deb qabul qilamiz: $\varepsilon(x_i) \approx \varepsilon(x_i + \Delta x_i)$.

kondensator ichidagi dielektrik muhit bir jinsli va uning dielektrik singdiruvchanligi o'zgarmas deb qaralgan hol uchun o'rinli. Masala shartida esa kondensator ichidagi dielektrik muhit bir jinsli emasligi va uning dielektrik singdiruvchanligi o'zgaruvchanligi ya'ni bir qoplamadan ikkinchisigacha bo'lgan oraliqda chiziqli ortib borishi ta'kidlangan. Shu bois bu formulani qaralayotgan hol uchun to'g'ridan-to'g'ri qo'llab bo'lmaydi. Shunga qaramasdan, qaralayotgan kondensator elektr sig'imini (2) formuladan umumli foydalanib topish mumkin. Quyida masala yechilishining aynan shu metodikasini keltiramiz.

Yechilishi. Avvalo, kondensator qoplamalariga tik ravishda o'ng tomonga yo'nalgan x - o'qini o'tkazamiz (2-rasm). Masala shartiga binoan birinchi qoplama koordinatasini 0, ikkinchi qoplama koordinatasini d deb belgilaymiz. Yassi kondensatorning dielektrik singdiruvchanligi

$$\varepsilon(x) = \varepsilon_1 + kx \quad (6)$$

formula bo'yicha chiziqli o'zgarishi masala shartida

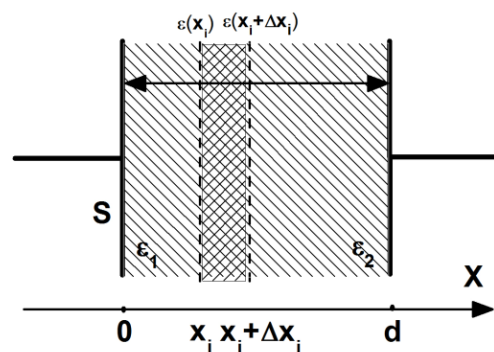
berilgan. Shu bilan birga $x=0$ da $\varepsilon(0) = \varepsilon_1$ va $x=d$ da

$\varepsilon(d) = \varepsilon_2$ bo'lishi ham ta'kidlangan. U holda

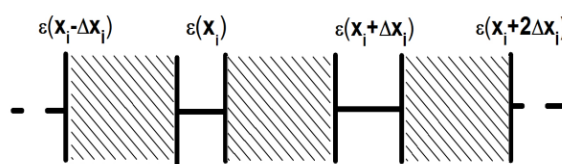
$k = (\varepsilon_2 - \varepsilon_1) / d$ ga teng bo'ladi. Demak,

$$\varepsilon(x) = \varepsilon_1 + x(\varepsilon_2 - \varepsilon_1) / d. \quad (7)$$

Dielektrik singdiruvchanlikning koordinataga bog'likligini tavsiflovchi analitik formulani qo'lga kiritgandan so'ng kondensator elektr sig'imini hisoblashga o'tamiz. Kondensator qoplamalari orasidagi masofa d ni junda kichik n ta bo'lakka bo'lamiz: $\Delta x_i = d/n$. Keyin kondensator ichidagi x_i va $x_i + \Delta x_i$ koordinataga ega nuqtalar orasiga tegishli muhitni qaraymiz. 2-rasm bu muhit ikki parallel strixlangan kesma (qoplama) lar bilan ajratib ko'rsatilgan.

2-rasm. Kondensator ichida $(x, x+dx)$ oraliqda yotuvchi muhitni ajratib olish va uning elektr sig'imini hisoblashga o'tish.

3-rasm. Dielektrik singdiruvchanligi bir qoplamadan ikkinchi qoplamagacha chiziqli o'zgarib boruvchi yassi kondensatorni o'zgarmas dielektrik singdiruvchanlikka ega muhit bilan to'ldirilgan yassi kondensatorlar ketma-ket ulanishi orqali tasvirlash.

U holda, ajratib qaralayotgan sohani, alohida, bir jinsli va o'zgarmas dielektrikli singdiruvchanlikka ega muhit bilan to'ldirilgan kondensator deb qarashimiz va uning elektr sig'imi uchun

$$\Delta C_i = \frac{\varepsilon_0 \varepsilon(x_i) S}{\Delta x_i} \quad (8)$$

formulani yozsak bo'ladi. 1-rasmda keltirilgan kondensatorni esa har birining elektr sig'imi (6) formula bilan topiladigan ketma-ket ulangan yassi kondensatorlar majmuasi (yig'indisi) deb qarash mumkin (3-rasm). U holda, ketma-ket ulangan kondensatorlarning umumiy elektr sig'imini hisoblash (5) formulaga binoan qaralayotgan kondensator elektr sig'imi

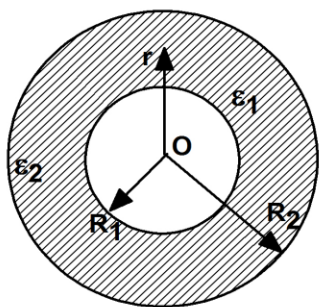
$$\frac{1}{C_{um}} = \sum_{i=1}^n \frac{1}{\Delta C_i} = \sum_{i=1}^n \frac{\Delta x_i}{\varepsilon_0 \varepsilon(x_i) S} \quad (9)$$

ga teng bo'ladi. Oxirgi formuladagi yig'indi Darbu yig'indisi bo'lganligi bois, uni integral bilan almashtirsak bo'ladi:

$$\sum_{i=1}^n \frac{\Delta x_i}{\varepsilon_0 \varepsilon(x_i) S} \Rightarrow \int_0^d \frac{dx}{\varepsilon_0 \varepsilon(x) S}. \quad (10)$$

Ya'ni

$$\frac{1}{C_{um}} = \int_0^d \frac{dx}{\varepsilon_0 \varepsilon(x) S}. \quad (11)$$

4-rasm. Dielektrik singdiruvchanligi o'zgaruvchan muhit bilan to'ldirilgan sferik kondensator.

Nihoyatda kichik bu oraliqni alohida sferik kondensator deb qarash, uning elektr sig'imini

$$\Delta C_n = \frac{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r_n)r_n(r_n + \Delta r_n)}{(r_n + \Delta r_n) - r_n} \cong \frac{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r_n)r_n^2}{\Delta r_n} \quad (14)$$

shaklda ifodalasak bo'ladi. (14) da $r_n \gg \Delta r_n$ ekanligi inobatga olingan. U holda, 4-rasmda keltirilgan kondensatorni har birining elektr sig'imi (14) formula bilan topiladigan ketma-ket ulangan sferik kondensatorlar majmuasi (yig'indisi) deb qarash mumkin. Xuddi 1-masala yechimidagidek, ketma-ket ulangan sferik kondensatorlarning umumiy elektr sig'imini (5) formulaga binoan

$$\frac{1}{C_{um}} = \sum_{n=1}^N \frac{1}{\Delta C_n} = \sum_{n=1}^N \frac{\Delta r_n}{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r_n)r_n^2} \quad (15)$$

(11) formuladagi integralni (7) formulani inobatga olgan holda hisoblaymiz:

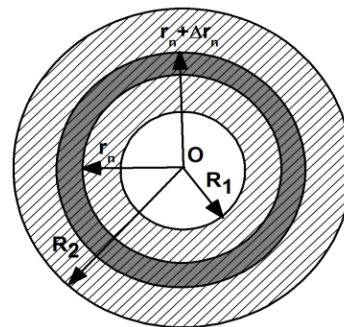
$$\frac{1}{C_{um}} = \frac{1}{\varepsilon_0 S} \int_0^d \frac{dx}{\varepsilon_1 + \frac{\varepsilon_2 - \varepsilon_1}{d} x} = \frac{d}{\varepsilon_0 (\varepsilon_2 - \varepsilon_1) S} \ln(\varepsilon_2 / \varepsilon_1). \quad (12)$$

(12) formuladan javobni topamiz

$$C_{um} = \frac{\varepsilon_0 (\varepsilon_2 - \varepsilon_1) S}{d \ln(\varepsilon_2 / \varepsilon_1)}. \quad (13)$$

2- Masala. Radiuslari R_1 va R_2 ($R_2 > R_1$) bo'lgan sferik kondensator qoplamalari orasidagi muhitning dielektrik singdiruvchanligi nuqra vaziyatiga $\varepsilon = a/r$ formula orqali bog'liq. Bunda a biror doimiy, r – kondensator markazi O nuqtadan qaralayotgan nuqtachacha bo'lgan masofa (4-rasm). Kondensatorning elektr sig'imi topilsin. [2:112].

Yechilishi. (R_1, R_2) oraliqni juda katta N ta nihoyatda kichik $\Delta r_n = (R_2 - R_1)/N$ intervallarga bo'lamiz. Shu intervallardan biror biri, masalan, $(r_n, r_n + \Delta r_n)$ ni va unda yotuvchi muhitni qaraymiz (5-rasm). Bu intervalning nihoyatda kichik ekanligini inobatga olib, muhitning dielektrik singdiruvchanligi interval ichida sezilarni o'zgarmaydi deb hisoblaymiz: $\varepsilon(r_n) \approx \varepsilon(r_n + \Delta r_n)$.

5-rasm. Kondensator ichida $(r, r+dr)$ oraliqda yotuvchi muhitni ajratib olish va uning elektr sig'imini hisoblashga o'tish.

ga teng bo'ladi. Oxirgi formuladagi yig'indi Darbu yig'indisi bo'lganligi bois, uni integral bilan almashtirsak bo'ladi:

$$\sum_{n=1}^N \frac{\Delta r_n}{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r_n)r_n^2} \Rightarrow \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r)r^2}. \quad (16)$$

Ya'ni

$$\frac{1}{C_{um}} = \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{4\pi\varepsilon_0\varepsilon(r)r^2}. \quad (17)$$

(17) dagi integralni muhit dielektrik singdiruvchanligining r ga bog'liqligini inobatga olib hisoblaymiz:

$$\frac{1}{C_{um}} = \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{4\pi\epsilon_0\epsilon(r)r^2} = \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{4\pi\epsilon_0 \frac{a}{r}} = \frac{1}{4\pi\epsilon_0 a} \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{r} = \frac{1}{4\pi\epsilon_0 a} \ln(R_2/R_1). \quad (18)$$

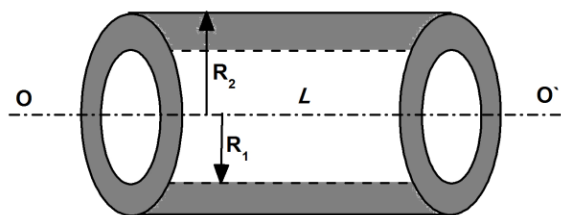
(18) formuladan javobni topamiz

$$C_{um} = \frac{4\pi\epsilon_0 a}{\ln(R_2/R_1)}. \quad (19)$$

3- Masala. Uzunligi L va radiuslari R_1 va R_2 ($R_2 > R_1$) bo'lgan silindrik kondensator qoplamalari orasidagi muhitning dielektrik singdiruvchanligi nuqra vaziyatiga $\epsilon = a/r$ formula orqali bog'liq. Bunda a biror doimiy, r – kondensator simmetriya o'qi OO' dan qaralayotgan nuqtagacha bo'lgan masofa (6-rasm). Kondensatorning elektr sig'imi topilsin.

Yechilishi. Masalani yechishda 1- va 2-masalalar yechilishida qo'llanilgan metoddan foydalanamiz. $(r_n, r_n + \Delta r_n)$ intervalda yotuvchi muhitni qarab, bu interval ichida muhitning dielektrik singdiruvchanligi sezilarni o'zgarmaydi deb hisoblaymiz: $\epsilon(r_n) \approx \epsilon(r_n + \Delta r_n)$. Nihoyatda kichik bu oraliqni alohida silindrik kondensator deb qarasa, uning elektr sig'imini (4) formulaga binoan

$$\Delta C_n = \frac{2\pi\epsilon_0\epsilon(r_n)L}{\ln \frac{r_n + \Delta r_n}{r_n}} = \frac{2\pi\epsilon_0\epsilon(r_n)L}{\ln \left(1 + \frac{\Delta r_n}{r_n}\right)} = \frac{2\pi\epsilon_0\epsilon(r_n)r_n L}{\Delta r_n} \quad (20)$$

6-rasm. Bir jinsli emas dielektrik muhit bilan to'ldirilgan silindrik kondensator.

shaklda ifodallasak bo'ladi. Silindrik kondensatorni esa elektr sig'imi (14) bilan berilgan parallel ulangan kondensatorlar deb qarash mumkin. U holda umumiy elektr sig'im

$$\frac{1}{C_{um}} = \sum_{n=1}^N \frac{1}{\Delta C_n} = \sum_{n=1}^N \frac{\Delta r_n}{2\pi\epsilon_0 L \epsilon(r_n) r_n}. \quad (21)$$

Bu yig'indini integralga aylantiramiz va $\epsilon = a/r$ ekanligini inobatga olib hisoblaymiz:

$$\frac{1}{C_{um}} = \int_{R_1}^{R_2} \frac{dr}{2\pi\epsilon_0 L \epsilon(r) r} = \frac{1}{2\pi\epsilon_0 a L} \int_{R_1}^{R_2} dr = \frac{R_2 - R_1}{2\pi\epsilon_0 a L}. \quad (22)$$

Demak, javob

$$C_{um} = \frac{2\pi\epsilon_0 a L}{R_2 - R_1}. \quad (23)$$

Yuqoridagi qaralgan misollardan o'zgaruvchan muhit bilan to'ldirilgan kondensatorlarning elektr sig'imini hisoblashda masala simmetriyasiga qarab bir jinsli emas muhit ichidan bir jinsli deb qarasa bo'ladigan biror bo'lakni ajratib olish va unga nisbatan standart formulalarni qo'llash naqadar muhim va ahamiyatli ekanligi ko'rinib turibdi. Ushbu maqoladagi masalalarni yechishda qo'llanilgan metodika [3:307] da qo'llanilgan metodikadan farqli bo'lib, o'zgacha yondashuv negizida qurilgan. Mazkur metod ixtiyoriy funksiya $\epsilon = f(r)$ orqali berilgan muhit bilan to'ldirilgan kondensator elektr sig'imini hamda bir jinsli emas jismlar inersiya momentlarini hisoblash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Иродов И.Е.. Задачи по общей физике. -М.: «Наука», 1979. –С. 369.
2. Савельев И.В. Умный физика курси. 2- том. Электр ва магнетизм. -Т.: «Ўқитувчи», 1975. 365-6.
3. Singh A.B. Solutions to I.E.Irodov's Problems in General Physics, vol. 1, -New Dehli: CBS Publishers & Distributors, 2005. – P. 431.

Maqolada kondensator elektr sig'imini hisoblashga doir ayrim masalalar yechilishi metodikasi qaralgan. Xususan, kondensatorlar qoplamalari orasidagi sohani to'ldiruvchi dielektrik muhit bir jinsli bo'lmagan holda yassi, sferik va silindrik kondensatorlar elektr sig'imlari hisoblanib ko'rsatilgan. Kondensator qoplamalari orasidagi dielektrik muhitning dielektrik singdiruvchanligi kondensatorning bir qoplamasidan ikkinchi qoplamasigacha chiziqli ravishda o'zgaradi deb hisoblangan. Maqolada qaralgan masalalar yechilishi metodikasidan bir jinsli emas jismlar inersiya momentlarini hisoblashda foydalanish mumkin.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика решения некоторых задач по вычислению электрических ёмкостей конденсаторов. В частности, показаны вычисления электрических ёмкостей плоского, сферического и цилиндрического конденсаторов в случае заполнения области между обкладками конденсаторов неоднородной диэлектрической средой. Предполагается, что диэлектрическая проницаемость диэлектрической среды, находящейся между обкладками конденсатора, линейно меняется от одной обкладки до другой обкладки. Рассмотренная в статье методика решения задач может быть использована при вычислении моментов инерции неоднородных тел.

SUMMARY

In the article the method of problem solution on calculation of electric capacity of capacitors is considered. In particular, calculation of electric capacity of plane, spherical and cylindrical capacitors are shown in case when an area between plates of capacitor filled with nonhomogeneous dielectric medium. It is assumed that dielectric permittivity of the dielectric medium, placed between capacitor's plates, varies linearly with respect to the distance from one plate to another one. The method of problem solution considered in the article may be used on calculation of moments of inertia of heterogeneous bodies.

MÁDENIY SHÁRAYATTA KEYREUKTIŇ BIO-EKOLOGIYALÍQ ÓZGESHELİKLERI

M.T.Baltabaev – *biologiya ilimleriniń kandidati*

M.Qarlibaeva – *biologiya oqıtıw metodikası tálim baǵdarınıń 2-kurs studentı*

Ajiniyaz atındaǵı Nokis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: yuvenil davr, ildiz tizimi, yashil massa, meva, gipokotil, haqiqiy yaproq, g'uncha, urug' qanotchasi, pobeg, gul, urug' ulushi, generativ pobeg, vegetatsiya, fenologiya, ontogenez.

Ключевые слова: ювенильный период, корневая система, зелёная масса, плод, гипокотиль, настоящий лист, бутон, крылатки семени, побег, цветок, семядоля, генеративный побег, вегетация, фенология, онтогенез.

Key words: juvenile period, root system, green mass, fruit, hypocotyl's hook, genuine leaf, bud, seed samara, sprout, flower, seed part, reproductive sprout, vegetation, phenology, ontogenesis.

Keyreukti birinshi mártebe Gmelin [2], jazadı hám onı Solsola orientalis dep ataydı. Keyin bul ósimlikti Pallas [2], Solsola rigida dep ataydı, bul atama kóp waqıtlarǵa shekem saqlanadı. V.P.Bochantsev [2], onıń birinshi atı, yaǵnıy Solsola orientalis dep atawdı usınadı, al Solsala rigida onıń sinonimi, bizde bul pikirdi qollaymız. P.A.Baranov [2], V.K.Vasilevskaya [2], S.Yu.Rojanovskiylar [2], kserofit strukturaǵa iye ósimliklerde polisad toqımalar jaqsı rawajlanadı, japıraq betin qorǵaydı, sonlıqtan olardıń qurǵaqlıqqa shıdamlılıǵı kúshli bolatıwıńnıń kórsetedi.

Keyreuktiń sapalı ot-jemlik ósimlik ekenligi, ol qoyeshkiler hám iri qaramallar ushın jıl dawamında jelinetuǵın tiykarǵı ot-jemlik ósimlik. Keyreuktiń usı qásiyetlerin Muravlyanskiy [1], Larin [1], ham t. basqalar Burigin [2], ham t.b. jaqsı úyrengen. M.M.Sovetkina [2], O.İ.Morozova [2], İ.V.Larin [2], hám t.b. kórsetken maǵlıwmatları boyınsha keyreuktiń jelinetuǵın bólimlerinde (japıraq, mayda shaqa, gúlli hám miywesi) 17,4% kul, 9,7% protein hám kletchatka 23,7% bar ekenligi anıqlanǵan.

Keyreuk (Salsola orientalis S.G.Gmel.) – soralar tuqımlasına kiretuǵın yarım puta ósimlik bolıp, onıń boyı 35–55 sm, vegetaciyalıq dáwiri uzaq (250–254 kún) hám 20–30 tirishilik etedi. Keyreuk túbinen baslap kúshli shaqalanǵan, onda sırtı tükli qıysıq shaqalar jaylasqan. Tamır sisteması universal tipke iye bolıp, onıń uzınlıǵı 6–7 m. tereńge jetedi (1-súwret).

1-súwret. Keyreuktiń ulıwma kórinisi

Ósimliktiń tamır sisteması ekologiyalıq ortalıq sıpatında topıraqqa baylanıslı awqatlıq zatlardı ólestiriw hám sıñırıwde ayırıqsha wazıypanı atqaradı. Topıraq jaǵdayınıń ózgeriwi menen ósimliktiń jer astı organı, onıń jer ústi bólimine qaraǵanda kúshli ózgeriske ushıraydı. Tamır sisteması hár qıylı topıraq sharayatında ósimliktiń usı yamasa basqa tirishilik formasına sáykes suwlı-mineral awqatlanıwın belgili dárejede támiyinleydi.

Ámiwdárya rayonı Berdaq fermerler birlespesi aymaǵında mádeniy shárayatta keyreuktiń bio-

ekologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw boyınsha tájiriyebe ótkerildi.

Biziń shárayatta keyreuk tuqımınıń kógerip shıǵıwı mart ayınıń úshinshi on kúnligine tuwra keledi. Tuqım úlesi jınıshke sopaq joqarı tárepı sarı jasıl biraz salbıraǵan, al tiykarı azıraq tómen iyilgen. Tuqım úlesiniń uzınlıǵı 7 mm, eni 2 sm gipokotil uzınlıǵı 6–7 mm. Bul waqıtta keyreuktiń bas tamırı topıraqqa 9–10 sm tereńlikke jetedi, 3–5 sm tereńlikte mayda qaptal tamırlar payda bola baslaydı [1]. Keyreuktiń yuvenil dáwirinde tamır sistemasınıń intensiv rawajlanıwın kóriwge boladı, bul qásiyet qurǵaq shárayatta ósip rawajlanıwına múmkinshilik tuwdıradı.

Iyun ayınıń aqırında ósimliktiń biyikligi 24 sm jetip, al tamır uzınlıǵı 30 sm hám qaptal tamır 5 sm ge jetedi.

Keyreuk birinshi jıldın ózinde gúllep tuqım beretuǵın jaǵdayların Qubla-batis Qızılqumda R. Nugmanova hám Ustiyurt sharayatında A.Allaniyazovlar (1980) anıqlaǵan.

Ustirt sharayatında keyreukte gúllew dáwiri bolǵanı menen onıń miyweleri tolıq pispeytuǵınlıǵı anıqlanǵan [3].

Hár bir japıraq qoynında haqiqiy japıraq payda boladı, olar tiykarman 3–4 shi tártiptegi shaqalar jaylasqan. Gumshalaw may ayınıń basında baslanıp, bul waqıtta ósken generativ pobegtiń uzınlıǵı 8 sm, ondaǵı gumshalar sanı 8–29 dana. May ayınıń úshinshi 10 kúnliginde gúllew fazası gúzetildi. (1-keste). Keyreuktiń miywelew fazası iyun ayınıń 3 shi 10 kúnligine tuwrı keledi (2015).

Biziń shárayatta keyreuk birinshi jıldın ózinde generativ dáwirge ótip tuqım berdi. Keyreuktiń bir shaqasındaǵı tuqım sanı 12 den 40 danaǵa jetedi, tuqım qanatshalarınń payda bolıwı shaqanıń tiklengen tárepinen baslanadı. Keyreuktiń ayırım túplerinde 2 shi jılı jaqsı miywe beredi, yaǵ'nıy sanı 3000–9000 danaǵa jetedi.

Úsh jıllıq keyreukte pobegtiń ósiwi eki jıllıq pobegtiń joqarg'ı tárepinde baslanadı, reńi qızǵ'ısh sarı. Pobegtiń joqarg'ı tárepinde jaylasqan japıraqları top bolıp jaylasadı [1].

Miyweniń pisiwi oktyabr ayınıń 3 shi 10 kúnligine tuwrı keledi. Tórtinshi jılı keyreuktiń boyı 22 sm ge jetkende, onıń aylanasınıń diametri 44 sm. Keyreuktiń tolıq gúllewi iyul ayınıń 15 sánesine tuwrı keledi. Bul waqıtqa kelip 2 generativ pobeg maksimal ósip, razmeri 40 sm ge jetedi, ondag'ı gúllerdiń sanı 81, bul shaqalar kúshli shaqalanǵan, sol pobeglerdiń joqarg'ı tárepindegi gúller siyrek, al tómengi gúller bir-birine tıǵız jaylasadı, olar ósken sayın siyreklese baslaydı.

Bir jıllıq pobegtegi shaqalar sanı 18, uzınlıǵı 11 sm, olardıń kópshiligi quwrap baslanǵanlıǵı málim boldı. Iyul' ayınıń 2 shi 10 kúnliginde keyreuktiń biyikligi 55 sm, al onıń sırtqı kóleminiń (kronasınıń) diametri 80 sm ge jetedi. Usı waqıtta miywelew dáwiri baslanadı. Jıllıq pobeg uzınlıǵı 41 sm, olarda miywe qanatshaları sentyabr' ayında payda bola baslaydı. Hawa temperaturasınıń joqarılawına baylanıslı (42°–43°) keyreuktiń kópshilik túrlerinde miyweler tolıq pispegenligi málim boldı.

Keyreuktiń tiykarg'ı fenologiyalıq fazalarınń baslanıw sáneleri (2013, 2014, 2015- jıllar)

Baqlaw jılları	Túri	Vegetaciya		Gumshalaw		Güllew		Miywelew	
		Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı
2013	Keyreuk	4.03	10.XI	15.05	20.08	15.06	10.09	15.07	20.08
2014	Keyreuk	15.04	10.XI	13.05	25.08	10.06	15.06	20.07	20.08
2015	Keyreuk	5.03	8.X	7.05	30.08	8.06	10.09	23.07	23.08

Juwmaqlap aytqanda mádeniy jaǵdayda keyreuk jaqsı ósip rawajlanadı, kóp shaqalardı payda etedi, waqıttıń ótiwi menen qaptal shaqalar kem-kemnen juwanlanıp baslaydı, keyin úlken kólemli kóp shaqalar (krona) payda

etedi, nátiyjede bas paqaldıń basqa paqallardan parqı bolmay qaladı, óziniń ontogenez dáwirin tolıq ótedi. Keyreuktiń jasıl massasınıń zúráátliligi 1,3 ts/ga miywe sani bir túpte 10-300 danaǵa jetedi.

Ádebiyatlar

1. Ережеев С., Балтабаев М. Эколого-биологические особенности *Salsola orientalis* G.Gmel. (Кейреук) в условиях Северо-западных Кызылкумов. В сб. Некоторые вопросы обогащения естественных пастбищ Каракалпакской части Кызылкумов. - Нукус: qoiе, -С. qı-qoi.

2. Мамасалиев И. Ботаническая характеристика и хозяйственное значение. Кейреук (*Salsola orientalis* G.Gmel.) и его изменчивость в Узбекистане. Автореферат. –Ташкент: 1970.

3. Тажимуратов П. Эколого-биологические особенности и продуктивность растений в опытах по фитомелиорации пастбищ Каракалпакского Устюрта. Автореферат. –Ташкент: 1981.

REZYUME

Biz uch yil davomida *Salsola Orientalis* S.G.Gmelning bio-ekologik xususiyatlarini organdik.

РЕЗИМЕ

В течении трёх лет мы изучали био-экологические особенности *Salsola Orientalis* S.G.Gmel в условиях культуры.

SUMMARY

For three years we have been studying the bio-ecological features of *Salsola Orientalis* S.G.Gmel in the conditions of culture.

СУР РАНГЛИ ҚОРАҚҰЛ ТЕРИЛАРИНИНГ ТОВАРЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Р.У.Турганбаев – қишлоқ хўжалиги фанлари доктори, доцент

Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: қорақўл кўйлари, қорақалпоқ зот типі, маҳсулдорлиги, тери типі.

Ключевые слова: каракульские овцы, каракалпакский породный тип, продуктивность, смушковой тип.

Key words: karakul sheep, Karakalpak petrean type, productivity, krimmer type.

Республикамізда мустақиллик йилларида сур қорақўл зотларининг селекциясини ташкил этиш орқали унинг зотдорлигини яхшилаш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилди. Бунинг натижасида мазкур зотнинг биологик хусусиятларидан келиб чиқиб тери, жун ва ғўшт маҳсулдорлигини оширишга эришилди.

Дунё миқёсида қорақўлчилик соҳасида ҳар хил рангдаги териларга, айниқса, сур рангли қорақўл териларига талаб ортиб бормоқда. Қорақўлчилик соҳаси жадал ривожланаётган давлатларда қорақўл кўйларининг ноёб рангдаги турларини кўпайтириш ва уларнинг селекцион асосларини яхшилаш талаб этилмоқда. Шу боис республикамізда қорақўлчиларининг асосий вазифаси сур зот типидagi кўйлар сонини кўпайтириш ҳамда кимматбаҳо ва камёб рангли қорақўлнинг барқарор етиштирилишини таъминловчи юқори маҳсулдор ихтисослаштирилган ҳайвонлар подасини яратишдан иборат. Бунда генофондни сақлаш, селекция усулларини такомиллаштириш ва янги турдаги, экспортга йўналтирилган маҳсулотни етиштирувчи ранг-баранг ва нақшинкор жингалак гулли қорақўл кўйларини яратиш борасида илмий тадқиқотлар долзарб бўлиб ҳисобланади.

Экспериментал тадқиқотлар Тўртқўл туманининг “Қизилқум” наслчилик хўжалигида амалга оширилган. Наслчилик хўжалигининг умумий майдони 675843 гектар бўлиб, шундан 534850 гектари – яйловлардир. Тадқиқотлар 1992 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда рангига кўра турдош бўлган ҳайвонлардан олинган наслга орасида ўтказилган. Бунда илмий ишлар ранг-баранглик кесимида кўра қорақўл териси товарлик хусусиятлари ўрганилган.

Жун толаси узунлиги қорақўлчилик соҳасида терининг асосий товарлик хусусиятларини белгиловчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади [2].

Жуннинг узунлигини ўлчаш шуни кўрсатадики, у ясси типдаги шамчироқ гулли қорақўлда энг калта ($10,4 \pm 0,44$), ундан кейингиси камар ($10,5 \pm 0,50$), сўнгра пўлати сур ва ўрик-гул (тегишли равишда $10,6 \pm 0,64$ ва $10,7 \pm 0,35$) бўлади

Ўрик-гул ранг-барангликдаги кўзичокларда сурлик даражаси 3/10 ва 4/10-71,3% ни, камар рангли кўзичокларда 68,8% ни, шамчироқ гул ранг-барангликдаги кўзичокларда 67,2%, пўлати сур кўзичокларда 61,3% ни ташкил этган. Кам даражадаги сурлик (1/10, 2/10) асосан шамчироқ гул рангида ва ўрик гул рангида қўзатилади. Пўлати сур кўзичокларда ушбу кўрсаткич 3,7% ни ташкил қилди.

Аниқландики, камар ва ўрик гул ранг-баранглик турларда жингалаклик тўлиқ ўралмаганда жун толасининг бир тегислиги кўпроқ намоён бўлади 3/10-4/10, шамчироқ гул ва пўлати сур ранг-баранглигида эса кам даражали сурлик даражаси ҳам намоён бўлади - 4/10-5/10.

Ранг-барангликнинг яққол ифодаланиши, жилваланиши, ранглар ва ранг-барангликнинг текислиги кўп жиҳатдан сур қорақўлининг ғўзаллиги ва бетакрорлигини таъминлайди.

Олинган маълумотлардан кўриниб турибдики, сур рангини ва унинг ранг-баранглигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар бўйича шамчироқ гул кўзичокларда сезиларли фарқ қилади. Улар орасида ўрик гул (27,9%), пўлати сур (23,8%) ва кизил камар (21,3%) ранг-барангликдаги кўзичокларга нисбатан ранг-баранглиги яққол ифодаланувчи кўзичоклар кўпчиликти ташкил қилади. Ранг-барангликнинг энг

яккол ифодаланиши шамчирик гул (40,0%), пўлати сур (36,3%) ва ўрик гул (33,3%) кўзичокларда кузатилган. Тери сатҳида ранг-барангликнинг бир текислиги ҳам ўрик гул, пўлати сур ва шамчирик гул ранг-баранглигида кузатилган. ($P < 0,05$). Бошқа ранг-барангликдаги кўзичокларда ушбу кўрсаткичлар бирмунча паст бўлган.

Маълум бўлишича, сур қорақалпоқ зот типига мансуб кўзичокларни ишончли ва аниқ баҳолашда уларни 5-6 кунлигида бонитировкалаш керак. Айни ушбу ёшда ранг ва ранг-барангликнинг ифодаланиши ва жилваланиши якқолроқ намоён бўлади.

Таъкидланадики, қорақалпоқ зот типидagi қорақўлнинг (шамчирик гул, ўрик гул, пўлати сур ва кизил камар) жун толаси қопламида асосан эумеланин жойлашган бўлиб, у думалоқ шаклга эга ва мия қобиғи қатламида зич жойлашган, асосдан рангсизланган учига ўтиш жойида меланин бирмунча чўзиқ шаклга эга ва унинг зичлиги унчалик кучли эмас. Ушбу ранг-барангликдаги ҳайвонларда жун толаси учининг оқ-тўқ сариқ ранги мия қатламида жойлашган кам миқдордаги феомеланин билан изоҳланади. Камар кўзичокларининг фаркли жиҳатлари шу билан белгиланадики, уларнинг жун толасида асосан феомеланин мавжуд, бунда оч рангли вариацияларда меланин янада чўзиқроқ шаклга ва кам концентрацияга эга, тўқ вариацияларда эса – думалоқ шаклга яқин бўлиб, концентрация даражаси паст бўлади. 4,0-4,5 ойлик, 12 ва 18 ойликда кўзичоклар жуни таркибида меланин миқдорини ўрганиш шуни кўрсатдики, жун толаси қопламининг депигментацияси жараёни жадал кечмоқда. Агарда ўрик гул рангбаранглиги гигади кўзичоклар жун толасида меланиннинг миқдор кўрсаткичини 100% деб қабул қилсак, 4,0-4,5 ойлигида 26,0%, 15 ойлигида эса 11,2% миқдорида меланин мавжуддир. Бунда оч рангли кўзичокларда тўқ ранглиларга нисбатан депигментация жараёни жадал кечади ва уларнинг жун қоплами оқ-жигарранг тусга киради.

Турли ранг-барангликдаги қўйлар наслида сара ва биринчи синфга мансуб кўзичоклар миқдори турлича бўлади. Уларнинг аксарияти шамчирик гул ранг-барангликдаги қўйларда – 66,3 % ва энг кам миқдори кизил камар ранг-барангли қўйларда эса – 53,0 фоиз кузатилди. Пўлати сур ва ўрик гул ранг-баранглик қўйларнинг насли сонига кўра ўхшаш бўлиб, оралик ҳолатни эгаллади.

Турли ранг-барангликдаги қўйлар наслида сара ва биринчи синфга мансуб кўзичоклар миқдори турлича бўлди. Уларнинг аксарияти шамчирик гул ранг-барангликдаги қўйларда – 66,3 % ва энг кам миқдори кизил камар ранг-барангли қўйларда эса – 53,0 фоиз кузатилди. Пўлати сур ва ўрик гул ранг-баранглик қўйларнинг насли сонига кўра ўхшаш бўлиб, оралик ҳолатни эгаллади.

Кам қимматли ранг-барангликдаги кўзичокларда иккинчи синфга мансуб кўзичокларнинг солиштира салмоғи ва барраси бўйича яроксизлари кўпроқ кузатилди.

Адабиётлар

1. Турганбаев Р.У. Каракалпакский породный тип каракульских овец окраска сур. Монография. -Тошкент: 2012, -С.164.
2. Turganbaev R.U. Length of hair of Astrakhan of Karakalpakstan. //Academicia An International Multidisciplinary Research. Journal. India. Kurukshetra. (ISSN: 2249-7137). Vol.7. Issue 9. September 2017. -P. 65-71 (Impact Factor: SJIF=5.099).
3. Турганбаев Р.У., Очилов К. ва бошқалар. Тўрткўл завод типи. Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлигининг ихтирога патенти, № ЗАР 0010. –Тошкент: 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақолада сур рангли қарақалпоқ типига мансуб қорақўл қўйлар терисининг товарлик сифати белгилари бўлган жун толаси узунлиги, ялтироклиги ва ипаксимонлик хусусиятлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся данные товарные качества каракуля как длина волоса, блеск и шелковистость волосяного покрова каракульских овец сур каракалпакского породного типа.

SUMMARY

The article is devoted to the description of such trade qualities of astrakhan sheep as hair's length, brilliance and silkiness of hair covering of astrakhan sheep sur of Karakalpak petrean type.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw

Бул мақала Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жанындағы мәмлекетлик емес, коммерциялық емес шөлкемлерди хэм пуқаралық жәмийетиниң басқа да институтларын қоллап-қуўатлау Жәмийетлик фонды тәрепинен қаржыландырылған «Хәркетлер стратегиясын жасарлымыз билиўи керек» жойбар шеңберинде жәрияланды.

КЕЛЕШЕГИМИЗДИ БЕЛГИЛЕЎШИ ТИЙКАРҒЫ ХҲҲЖЕТ

А.Абатов – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ҳаракатлар стратегияси, электрон ҳужжат, иктисодиёт, суд-хукук тизими ислохотлари, инвестиция, таълим тизими, миллатлараро тинчлик, квота.

Ключевые слова: стратегия действий, электронные документы, экономика, реформирование судебно-правовой системы, инвестиция, система образования, межнациональный мир, квота.

Key words: strategy of actions, electronic papers, economy, reformation of court-legal system, investment, education system, international peace, quota.

XXI әсир деп аталған, тез пәтлер менен раўажланып баратырған ҳәзирги дәўирде қайсы тараўды алып қарамайық, ҳәр биримизден жумысымызға жаңаша қатнасты хәм сын пикирлеўди талап етпекте. Хәқыйкатында да, мәмлекетимизде қабыл етилип атырған Нызам хәм қарарлар демократиялық талапларға әмел етилген, ең тийкарғысы, инсан хуқық хәм мәплери, еркинлиги оның тийкарғы бағдарларынан бири етип белгиленгенлиги менен ажыралып турады. Өткен жыллар даўамында болса Конституциямыз негизинде қабыл етилген қарар хәм пәрманлар хәм басқа да нызам хўжетлери усы ўазыйпалардағы талапларды орынлаўға хызмет етип келмекте.

Усыннан келип шыққан ҳалда 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың тийкарғы бес бағдары бойынша Хәркетлер стратегиясының қабыл етилиўи елимиздин раўажланыўын жаңа басқышқа көтериўдеги әҳмийетли кәдемлерден бири болды. Буны өткен 2017-жылдың Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтинң басламасы менен «Халық пенен пикирлесий хәм инсан мәплери жылы» деп аталғанынан да көриўимиз мүмкин. Буннан тысқары, Республикамыздың бәрше аймақларында шөлкемлестирилген «Халық қабыллаўханалары» болса пуқаралардың мүрәжатлары менен ислесий, олардың әдил шешимин табыў арқалы мәмлекетлик уйымлар хәм халық ортасындағы исенимди және де бекемлеў сыяқлы унамлы өзгерислерди пайда етпекте. Бир сөз бенен айтқанда, «Халық мәмлекетлик мекемелерге емес, мәмлекетлик мекемелер халқымызға хызмет етийи тийис» деген принцип мәмлекет сиясатының тийкарғы бағдарларынан бирине айланды.

2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес тийкарғы бағдары бойынша Хәркетлер стратегиясы орта мүддетли перспективада мәмлекетлик сиясаттың тийкарғы бағдарларын белгилеп берген ең әҳмийетли бағдарламалық хўжет болып табылады.

2017-жылы Хәркетлер стратегиясын әмелге асырыўда айрықша итибар «Инсан мәплери — хәмме нәрседен үстин» деген принцип хәм «Халық мәмлекетлик уйымларға емес, ал, мәмлекетлик уйымлар халқымызға хызмет етийи керек» деген жақсы идеяның, бәринен бурын, халық пенен тиккелей пикирлесий хәм пуқаралардың хуқықлары, еркинликлери менен нызамлы мәплериниң реал қорғалыўын тәмийинлеў арқалы турмысқа әмелий енгизилиўине қаратылды. Хәркетлер стратегиясын «Халық пенен пикирлесий хәм инсан мәплери жылы»нда әмелге асырыўға байланыслы Мәмлекетлик бағдарлама шеңберинде 30дан аслам нызамлар хәм 900ден зыят нызамнан келип шығатуғын хўжетлердинң қабыл етилиўи кең көлемли

реформалар, экономика хәм социаллық тараўды жедел раўажландырыў, халық абаданлығын арттырыўдың бекем хуқықый тийкары болып хызмет етти.

Өзбекстан Республикасында Хәкимшилиқ реформалар концепциясы мәмлекетлик басқарыў системасын түп-тийкарынан реформалаў, «Электрон хўкимет» хәм мәмлекетлик хызметлер көрсетий системасын раўажландырыў, экономикаға хәкимшилиқ тәсирди қысқартыў және басқарыўдың базар механизмлерин кеңейтий, саламат бәсекилик орталығын хәм қолайлы инвестициялық ықлымды жаратыў бойынша анық илажларды белгилеп берди. Суд-хуқық системасында судлардың хәқыйқый еркинлигин тәмийинлеў, суд кадрларын таңлап алыўдың демократиялық хәм ашық-айдынлық механизмин жетилистирий бойынша комплексли илажлар әмелге асырылды. Орынларда хәкимшилиқ хәм экономикалық судлардың шөлкемлестирилгени әдил судлаўға ерисий дәрежесин арттырыў имканиятын берди.

Хуқық қорғаў уйымлары системасын реформалаў, хуқықбузарлықларды ерте профилактикалаў хәм жынаятшылыққа қарсы гүресий бойынша көрилген илажлар нәтийжесинде елимизде жынаятшылықтың улыўма көрсеткиши 15,7 процентке азайыўына ерисилди, 1,2 мың мәхәлледе бирде-бир жынаят ислениўине жол қойылмады.

Экономикалық тараўда кең көлемли өзгерислер әмелге асырылды, бәринен бурын, Өзбекстанның өз миннетлемелерин орынлаў хәм шет елдеги бирге ислесийшилердинң дәраматларын репатриациялаў, елимиздинң инвестициялық тартымлылығын арттырыў ушын шараятларды тәмийинлейтуғын миллий валюта еркин конвертациясының енгизилгени бул бағдарда әҳмийетли кәдем болды. Халық пенен пикирлесий нәтийжелери бойынша 11 жыллық Улыўма билим берийди қайта тиклеў туўралы қарар қабыл етилди, жоқары билимлендирий мәкемелерине қабыл етийдин ашық-айдынлық механизмлери енгизилди хәм квоталар зәрүрли түрде арттырылды. Жоқары оқыў орнынан соңғы билимлендирий системасы халық-аралық стандартларға муўапықластырылды. Миллетлераралық тынышлықты хәм татыўлықты, пұқта ойланған хәм өз-ара пайдалы сыртқы сиясаттың әмелге асырылыўын тәмийинлеў бойынша илажлар көрилгени нәтийжесинде қонсы мәмлекетлер менен исенимли қатнасықлар жолға қойылды, Орайлық Азия аймағында саўда-экономикалық, мәдени-гуманитарлық байланысларды раўажландырыў ушын қолайлы шараятлар жаратылды [1;2].

Стратегияда белгилеп қойылғанындай, мәмлекет хәм жәмийет қурылысын жетилистирий, нызам үстинлиги хәм суд-хуқық системасын реформалаў, экономиканы хәм социаллық саланы буннан былай раўажландырыў, қәуипсизлик, миллетлер аралық

татыўлық хэм диний кеңпейилликти тэмийинлеў, терең ойланған, өзара мәпдар хэм әмелий руўхтағы сыртқы саясатты басқышпа-басқыш даўам еттириў сыяқты мәселелер раўажланыўымыздың тийкарғы бағдары сыпатында белгилеп алынды. Хәзирги күнде оның орынланыўын тэмийинлеў бойынша мәмлекет хэм жәмийет турмысының барлық тараўларын раўажландырыўға қаратылған 15 нызам хэм 700 ден артық басқа норматив-хуқықый хужжетлер қабыл етилди. Мәмлекет хэм жәмийет қурылысы системасын жетилистириў саласындағы талапларды есапка алып, 16 министрлик, уйым хэм басқа шөлкемлердің дүзилиси, ўазыйпа хэм функциялары қайта көрип шығылып, 20 мәмлекет хэм хожалық басқарыўы уйымлары, басқа да мәкемелер қайта шөлкемлестирилди. Аймақларды социал-экономикалық раўажландырыў бағдарламалары шеңберинде 13 339 жойбар әмелге асырылып, 10 еркин экономикалық зона, 5 киши санаат зонасы қайта дүзилди. Бир ғана Қарақалпақстан Республикасын алып қарайтуғын болсақ, Хәрекетлер стратегиясында белгиленген мақсет хэм ўазыйпалардан келип шығып, қысқа ўақыт ишинде Қараөзек районында «Қарақалпақ цемент» кәрханасы, полиэтилен хэм полипропиленнен трубалар хэм хожалық буйымларын ислеп шығаратуғын «Нөкис полимер» заводы, «Нөкис электроаппарат» сыяқлы жаңа санаат кәрханалары хэм заводлары иске түсти.

Президентимиздің қарары тийкарында қабыл етилген «2017-2021-жылларда Арал бойы аймағын раўажландырыў Мәмлекетлик бағдарламасы»нда Қарақалпақстанда жаңадан шөлкемлестирилген ислеп шығарыў тараўындағы микрофирмалар хэм киши кәрханаларға жеңилликлердің берилиўи тараў раўажланыўын тэмийинлеў менен бирге, халқымыздың пәраўанлығын тэмийинлеўге де тийкар жаратылды.

Соның менен бирге, Мойнақ районы халқы ушын 101 километрлик аралыққа таза ишимлик суўы тартылып, районда шөлкемлестирилген «Голд Мойнақ Мастерс», «Платинум Мойнақ» ЖШЖлери арқалы хаял-қызлардың бәнтлиги тэмийинленди. Нөкис қаласы хэм район орайларында мәдениет хэм дем алыў бағларын шөлкемлестириў ислери қолға алынып, пайтахтымыздағы Ибрайым Юсупов атындағы арнаўлы мектеп интернаты пайдаланыўға тапсырылған болса, қаламыздағы Имам ийшан Мухаммед мешитиндеги қурылыс хэм абаданластырыў жумыслары жуўмақланбақта. Ең тийкарғысы, өткен ўақыт даўамында көз алдымызда жүз берип атырған бундай өзгерис хэм жаңаланыўларды қала хэм ауылларымыз, барлық тараўлар мысалында да көп ушыратыўымыз мүмкин.

Әлбетте, бүгин бул ислерди әмелге асырыўда өз коллары менен үлкен жаратыўшаңлық жумысларды әмелге асырып атырған заманласларымыздың көзлеринде бүгинги турмыстан разылығы, ертеңги күнге болған исеними хэм уллы келешекти қурыўға болған күш ғайратын көрмектеміз. Тарийхтан мәлим, өз келешегин ойлаған жәмийет хәр қашан жаслар тәрбиясына үлкен итибар қаратып келген. Себеби, перзентлеримиз бизлердің ертеңги келешегимиз, ертеңги күни жәхәнде елимиздің орнын белгилеп берийиши тийкарғы күш есапланады. Бүгинги күнде Өзбекстан Республикасы халқының дерлик 35 процентин 16 жасқа шекемги, 62 проценттен артығын 30 жасқа шекемги болған жаслар қурайтуғынлығын есапка алатуғын болсақ, билимлендириў тараўындағы реформалардың қаншелли әхмийетли екенлиги мәлим болады.

2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың тийкарғы бес бағдары бойынша

Хәрекетлер стратегиясында жасларды руўхый жақтан жетилискен әдеп-иқрамлы етип тәрбиялаў, кәсипке бағдарлаў хэм киши, жеке хэм шаңарақлық исибилерменликти раўажландырыў, халықты социаллық жақтан қоллап-қуўатлаў, жәмийетлик қадағалаў, аймақларды абаданластырыў, көгалландырыў, экологиялық тазалықты сақлаў, тынышлықты тэмийинлеў мәселелериде өз сәўлелениўин тапқан. Оның мәнис-мазмунын халыққа, әсиресе оқыўшы, студент жасларға терең түсиндириў әхмийетли болып табылады. Бул ўазыйпаларды әмелге асырыўда инновациялық идеялар хэм технологиялардан пайдаланыўдың әхмийети өз алдына. Усы жөнелисте оқыў сабақларында, үгит-нәсият көргизбелли материаллар таярлаў, мәлимлеме коммуникация технологиялары, интернет тармақлары, электрон почта программаларынан пайдаланыў көнликпелерин раўажландырыў мақсетке муўапық.

Мәмлекетимизде мәхәлле институтының абырайын арттырыў тек ғана социал-экономикалық емес, ал, сийсий, тәрбиялық хэм үлкен руўхый әхмийетке ийе болған тийкарғы ўазыйпалардың бири. Елимизде пуқаралық жәмийетин раўажландырыўда оның исенимли сүйениши хэм тәсиршең күши болып хызмет етийи ушын зәрүр шараятлар жаратыў бағдарында кең көлемли илажлар әмелге асырылмақта.

Хәрекетлер стратегиясы хэм оннан келип шыққан ўазыйпалар тийкарында жасларды ана-Ўатанға садықлық, мәхәллелерде тынышлық хэм татыўлықты тэмийинлеў, кексе әўлад ўәкиллериниң жәмийетлик белсендилегин қоллап-қуўатлаў бағдарында орынларда әмелге асырылып атырған илажлардың нәтижелилигин буннан былай да арттырыў мақсетинде республикалық, қала, районлық Кеңеслерде жаслар менен ислесиў мәселелери, диний-ағартыўшылық мәселелери, кекселер хэм нураныйлар мәселелери бойынша Кеңес баслығының орынбасарлары лаўазымларын, ал, пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымларында болса жәмийетшилик тийкарда жумыс ислейтуғын мәхәлле пуқаралар жыйыны баслығының орынбасары, жаслар мәселелери бойынша кеңесгөйлери сайланды.

Қарақалпақстан Республикасы, қала, районлық Кеңеслери хэм де бир қатар тийисли министрликлер, мәкемелер, оқыў орынлары хэм жәмийетлик шөлкемлер менен биргеликте 2017-2021-жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың тийкарғы бес бағдары бойынша Хәрекетлер стратегиясының орынланыўын тэмийинлеў бойынша да бирқанша жумыслар әмелге асырылды. Атап айтқанда, жыл даўамында жәмәтшилик қадағалаўды әмелге асырыў мақсетинде пуқаралар жыйыныларындағы шаңарақларда социаллық-руўхый орталықты үйрениў хэм анықланған машқалаларды сапластырыў мақсетинде 300 мыңнан артық шаңарақлар үйренип шығылды. Мийнетке жарамсыз, турак жайға мүтәж майып, жоқары оқыў орындарында билим алып атырған жетим хэм майып студентлерге, социаллық қорғаўға мүтәж кем тэмийинленген шаңарақларға, бағыўшысын жоғалтқан шаңарақлар, жалғыз баслы кекселер хэм майыплардың саламатлығын тиклеўге қаржылай жәрдемлер көрсетилип, 55 пуқараға майыплар арбашасы алып берилди. Сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасы Кәсиплик аўқамлары шөлкемлери бирлеспеси Кеңеси, пуқаралар жыйынылары, қәуендер мәкемелер менен биргеликте кем тэмийинленген, бағыўшысынан айырылған шаңарақлар балаларының неке хэм сүннет тойлары өткерилип берилди [2:4].

Хәр бир қала, район кесиминде 2017-жыл даўамында комплекс раўажландырыўдың «Жол картасы» бағдарламасы ислеп шығылып, усы тийкарда

социал-экономикалық аўхалы төмен болған пукаралар жыйынларының хызмет имаратларына реконструкция хэм ири онлаў жумыслары алып барылды.

Жуўмаклап айтқанда, бүгинги күнде мәмлекетимизде жаратылып атырған бәрше имканиятлар, жаңалықлар, өзгерислер тыныш хэм

абадан турмысты тәмийинлеўге қаратылғаны менен әхмийетли болып, Хәрәкетлер стратегиясында көрсетилген ис-илажлар хэм ўазыйпаларды нәтийжели орынлаўда мәмлекетлик уйымлар хэм пукаралық институтлары менен өз ара бирге ислесиўин тәмийинлеў ең баслы ўазыйпамыз болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Б. «Өзгерислерди ең дәслеп өзимизден баслаўымыз керек». / «Халк сўзи» 2017 жыл 16-декабрь.
2. Романов Т. «Мақсетимиз – халықтың сүйенишине айланыў». Сайт «Erkinkarakalpak.uz». 06.02.2018

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада 2017-2021-йилларга мулжалланган Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг бешта асосий йўналиши буйича Харакатлар стратегиясининг қабул қилиниши ва унинг давлатимиз ривождаги аҳамияти хақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах и её роли развитии нашего государства.

SUMMARY

The article deals with the description the Strategy of actions in five priority directions of the development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 and its role in the development of our state.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СВАДЕБНЫХ ПЕСЕН «ХӘҶЖАР»

Б.Бекжанова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: урф-одат, анъана, тўй маросимлари, қиз узатиш тўйи, фольклор, тўй маросим қўшиқлари-«Хәўжар».

Ключевые слова: обычаи и обряды, традиция, свадьба, проводы невесты, фольклор, свадебно-обрядовые песни - «Хәўжар».

Key words: customs and rites, tradition, wedding, bride's farewell, folklore, wedding-ritual songs - "Khaujar".

Каракалпакские традиционные свадебно-обрядовые песни являются многовековым культурным наследием, отражающим условия жизни, историческую эпоху, географическую среду каждого народа. Свадебная песня «хәўжар» – одна из обрядовых песен каракалпак, связанная с проводами девушки. Как своеобразная свадебная традиция «хәўжар» исполнялась перед отъездом и при проводах невесты в дом жениха. После обряда бракосочетания невеста не причитала. С этого момента пели песню – «хәўжар». В ней выражаются грусть и причитания девушки в связи с переездом в другой дом, другой аул. Вот некоторые примеры ранних вариантов «хәўжар»:

Өз үйимниц есиги,
Жупар есик хәўжар,
Кирсем шыksam шашымды,
Сыйпар есик хәўжар,
Қәйин атамның есиги,
Шеңгел есик болмағай,
Кирсем шыksam шашымды,
Жилек болып сыйпағай.
Двери родного дома,
Двойная дверь, хәўжар,
Когда из них выходишь,
Ласково поглаживают, хәўжар.
Двери свёкра
Пусть не будут колючими,
Когда ты входишь и выходишь из них,
Пусть шёлком поглаживают тебя.

Подруги успокаивают девушку, обнадеживают светлым будущим, говоря, что дом свёкра, порог которого сделан из чистого золота, заменит ей родное жилище:

Жылама қыз, жылама,
Той сеники, яр-яр,
Токсан баслы ақ орда,
Үй сеники, яр-яр.
Босағасы алтыннан
Үй сеники яр-яр.
Не плачь, девчонка, не плачь,
Свадьба твоя, яр-яр,
Белая большая юрта твоя, яр-яр [1].

«Хәўжар» также исполняла молодёжь, разделившись на две группы: группа жениха и группа невесты.

Поэтому обряд не был ограниченным. Вот один из образцов «хәўжар» джигитов сопровождающих жениха, которые обращаются к невесте:

Мунда әкем қалды деп,
Ғам жемениз, яр-яраў,
Жаксы болса қәйин атаң,
Орнын басар, хәўжараў.
Не плачь, милая, яр-яр,
Что здесь остался твой отец,
Если будет хорошим твой свёкор,
Станет он твоим отцом родным [2].

Сторона жениха так словом расхваливали лучшие черты характера свёкра и свекрови, жениха и ближайшее окружение, семейные традиции, а сторона невесты, естественно, приводила доводы в свою пользу:

Келин тәреп:
Қәйин атаң деп айтасыз,
Боз балалар, яр-яр аў,
Айнанайын әкемдей,
Қайдан болсын, яр-яр аў.
Сторона невесты:
Как свёкра называть отцом,
Милые ребята, яр-яр,
Родного отца свёкор,
Заменит ли, яр-яр [3].

Сторона невесты превозносила доброту и щедрость родителей, близких родственников невесты, красоту её подруг, живописность родного аула, в то же время выражала надежду, что с будущим мужем и его родичами у девушки сложатся добрые отношения, и она станет счастливой и любимой женой. В исполнении «хәўжар» могли состязаться и жених с невестой. Большой интерес в этом плане вызывает сцена состязания между Алпамышом и Барчиной – главных героев народного дастана «Алпамыш»: «Было поставлено триста юрт. Белая юрта, сооружённая самим Алпамышом, была полна женщин и девушек. Это рабыня Гулчин собрала сюда всех, кто умел исполнять «хәўжар» [2:128]. В этом искусстве могли состязаться и отдельно девушка с парнем. Правда, если «жууан-айтыс» – («словесное состязание») исполнялось только на проводах невесты, то исполнители песни «хәўжар» не ограничивались, лишь готовыми текстами, а относились к этому жанру творчески, т.е., исходя из жизнен-

ных ситуаций, меняли текст, при этом сами же сочиняли и дополняли новые строки. Таким образом «хәўжар» среди народа исполнялась в устной форме и передавалась из поколения в поколение как своеобразная традиция. Среди населения были женщины, которые могли профессионально исполнять «хәўжар» на свадьбах по случаю проводов невесты. В народе исполнителей «хәўжар» называли «хәўжарпазом» т.е. певцом «хәўжар». «Хәўжарпазы» могли и сами сочинять и добавлять в тексты, импровизируя от имени девушки-невесты, от имени сестры и других родственников. Они были настоящими импровизаторами, сочиняли тексты по ходу самого свадебного мероприятия:

Әуел баслап хақлыкты,
Яд етәли, яр-яр.
Өткенлердин руўхын,
Шад етәли, яр-яр.
Шәрсенби күни сәскеде,
Той баслапсыз, яр-яр.
Кутлы болсын тойларыңыз,
Кыз анасы, яр-яр.
Пайғамбердин бир кызын,
Әлий алған, яр-яр.
Кыз алып хәм кыз берген,
Соннан калған яр-яр.

Давайте сначала,
Вспомним Всевышнего, яр-яр.
Давайте помянем дух покойных, яр-яр.
Давайте внесем в их душу радость, яр-яр.
В среду поутру начали вы той, яр-яр.
Поздравляю вас, матушка,
Пусть гуляет народ, яр-яр.
Говорят, что одну из своих дочерей,
Пророк выдал замуж за Али, яр-яр.
С тех пор зародился старинный обычай,
Выдавать замуж и жениться, яр-яр[3:39].

Исполняемый во время свадебных проводов «хәўжар» был соткан из народных обычаев и традиций, в которых сосредоточены такие человеческие ценности, как доверительность, благожелательность, искренность, радушие. В них обнаруживаются архаические мировоззренческие символики, бытоописательности, стихотворные повествовательности, выразительная и глубокая художественная образность обусловлена связью мира природы предметов с миром человеческих переживаний, акцентированным эстетическим выделением знаковых признаков быта, окружающей среды, иносказательностью.

Известный каракалпакский учёный Н.Давкараев приводит такие сведения: «При проводах невесты прощаются с родным селением, подругами, вместе с которыми обычно и поют. Такие песни называются прощальными – «хошласыу» [2:123].

Хош, әкежан, разы бол кызыңа,
Таңыларман өзге есик дузына.
Ақ сүтине разы бол, анажан,
Ақ пәтия бергейсиз бул кызыңа.
Хә, агажан, бетиме жел тийгизбей,
Өсирдиниз гөне-гөкси кийгизбей.
Хә, жеңгежан, хош аллаяр айтаман,
Ақыл айттын кем-кутықты билдирмей.
Желпидескен тулымшағы айдары,
Жетилисер тулымшағы бойлары.
Үкелерим, аман болын удайы,
Буйыражақ басқа елдин нанлары.

Прощай, отец любимый, оставайся довольным дочерью,
Теперь придётся отвечать соли у других дверей.
Спасибо, мама, за материнское молоко,
Благословите вы свою дочь.

Брат мой, вы опекали, пылинки сдували с меня,
Не заставляли носить поношенную одежду.
Эй, сноха, приветствую тебя,
Учила разуму меня, не обижала.
У вас косички и «айдары» шёлковые,
Совсем скоро и вы повзрослеете,
Будьте здоровы и счастливы, мои младшие братья и сёстры,
Мне придётся отвечать хлеб из других земель [2:120].

В своей прощальной песне невеста сожалеет о том, что вынуждена покинуть родной очаг, здесь прошли её беззаботное детство и счастливая юность, а теперь ей приходится прощаться с родным домом, родителями, родственниками и близкими односельчанами и подругами, и ей будет нелегко. Желает всем быть в здравии, когда приедет навестить их. Провожаящая сторона от жениха требует разные выкупы: «Зәңги басар қәде» – («выкуп «за то что посадили на коня»), «Жол ашар қәде» – («выкуп в добрый путь!») и другие. После этого свадебный кортеж сопровождается песней – «хәўжар» отправлялся в путь к дому жениха:

Казандағы қатлама,
Қатланады, хәўжар.
Кызды алып жеңгеси,
Атланады, хәўжар.

Катлама, что в казане,
Уже парится, яр-яр,
Вместе с милой невесткой,
Отправляется в дом жениха, яр-яр [2:181].

Невесту в дом жениха едут провожать снохи с несколькими своими подругами. Были свои традиционные требования к отбору снохи, которые сопровождают невесту – «кыз жеңгеси». Они должны были быть только один раз замужем и многодетной, а также они должны были быть бойкими на язык и находчивыми, иметь большой жизненный опыт, хорошо знать народные обычаи и традиции, пословицы и поговорки. Джигиты аула в отдельную арбу грузили приданое невесты и за эту услугу требовали от жениха выкуп. А в другую сажали невесту и её сноху и близких подруг сопровождающих её. Вот образцы прощальных песен девушек:

Арбаға сүйендим анам хош дейди,
Бул нашардың көзи толы яш дейди.
Ямаса:
Аяғымды зәңгиге,
Салып турман, хәўжар,
Хош аллаяр аман бол,
Жеңгелерим, хәўжар

Опёрлась на арбу, попрощалась с мамой,
Глаза девушки были полны слёз [3:67].

Или:

Вложила ногу в стремя, «хәўжар»,
Прощайте, будьте здоровы, «жеңге», «хәўжар» [4].

Большинство обрядовых песен при проводах невесты, носили магический характер, направленный на оберегание от сглаза, проклятий и злых сил. В ходе развития общественно-исторических периодов формировались и соответственно развивались с понятиями эстетического характера. Как видим, свадебная песня «Хәўжар» это не просто песня, а песня, имеющая большую положительную роль, состоящая из множества пожеланий, советов и напутствий для будущей жены, матери, хозяйки и воспитателя будущего поколения нашего народа. И в наши дни эта песня не утратила свою актуальность. И сейчас эти народные песни активно используются при проводах девушек замуж в различных своих историко- современных вариантах и дополнениях.

Литература

1. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2 том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 149-б.

2. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық). 5-том. Қарақалпақ халық қосықлары хэм салт жырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980, 28-б.
3. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық). 11-том. Биринши китап. Айтыс . – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 39-б.
4. Полевые записи автора. Республика Каракалпакстан. Чимбайский район. 2016 год.

РЕЗЮМЕ

Қарақалпақ түй маросими күйшikleri: хаужарнинг тарихий-этнографик негизлари. Қарақалпақ түй маросими фольклори қарақалпақ халқи этномаданиятининг тарихий илдизларини ўғанишда муҳим аҳамиятга эга тарихий-этнографик манба бўлиб ҳисобланади. Мақолада қизни қувнинг уйига узатаётган вақтда айтилаётган «Хәўжар» күйшikleri тарихий-этнографик жиҳатдан таҳлил этилган. Түй маросимларидан бири сифатида унинг ўзига хос жиҳатлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Қарақалпақский свадебно-обрядовый фольклор является важным историко-этнографическим источником при изучении генезиса этнокультуры каракалпаков. В статье с историко - этнографической позиции рассматриваются народные свадебно - обрядовые песни «Хәўжар» в каракалпакском фольклоре, исполняемые у каракалпаков на свадебных мероприятиях проводов невесты.

SUMMARY

Karakalpak wedding-ritual folklore is an important historical and ethnographic source for the study of the genesis of the Karakalpak ethnic culture. The article deals with the folk songs “Khaular” which are performed at the wedding ceremonies by bridesmaids to wish a happy marriage to a bride. The author approached to the theme from the point of view of the historical and ethnographical analysis.

АЙРИМ РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ҲОКИМИЯТ БЎЛИНИШИГА ДОИР ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР

Ф.Н.Жўрақулов – филология фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: ҳокимият бўлиниши, субъектлар, қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд фаолияти, фуқаролик жамияти, файласуф, иқтисодчи, социолог, либерализм.

Ключевые слова: хақимият, субъекты, законодатель, исполнитель, судебная деятельность, гражданское общество, экономист, социолог, либерализм.

Key words: khakimiyyat, subjects, lawyer, doer, court activity, civic society, economist, sociologist, liberalism.

Бугунги кунда ҳокимият бўлинишининг дунёнинг ривожланган мамлакатларидаги ҳолатини, таъминининг генезиси ва амалиётини фалсафий нуқтаи назардан демократиянинг муҳим шарт ва белгиси, ижтимоий нуқтаи назардан эса фуқаролик жамиятини янада такомиллаштиришнинг таъминини шакли сифатида ўғаниш муҳим аҳамиятга эга. Ҳокимият бўлиниши тизимининг намунавий хусусиятларини АҚШ, Германия, Франция, Англия, Австрия ва бошқа давлатларнинг миллий моделлари мисолида атрофича таҳлил қилиш, уларнинг фаолият кўрсатиши ва ривожланишига қаратилган универсал қонунларнинг замонавий таҳлили Ўзбекистон учун бу таъминини жорий этишнинг муҳим аҳамиятини кўрсатиш имконини беради.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида бу борада улкан ютуқлар қўлга киритилди, туб ислохотлар амалга оширилди, қўллаб қўлланган ва қарорлар қабул қилинди Буларнинг барчаси, Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек: “...давлат ҳокимиятининг асосий субъектлари – Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис, мамлакат ҳукумати ваколатларини, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанати механизмларини янада ривожлантириш ва оптималлаштиришни таъминлади”.

Хўш, бу борада ҳориж таърибаси қандай шаклланди ва ундан фойдаланишда нимага эътибор бериш лозим, деган саволларга жавоблар мамлакатимиздаги бугунги амалиёт учун нисбатда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу борада таъкидлаш жоизки, давлат ҳокимиятининг конституциявий асосда бўлиниши ва фуқаролик жамиятининг бир бири билан ўзаро боғлиқ экани илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилган энг эътиборга молик замонавий фалсафий концепциялар орасида “Будапешт мактаби” (рахбари Георг Лукач), либерал назария (Л.фон Мизес, Фридрих Хайек), оммавий жамият назарияси (Х.Ортега-и-Гассет), менежериял жамият назарияси (Ж.Бернхэм), тоталитар жамият назарияси (Юнгер Арндт, Мангейм), Франкфурт мактабининг ривожланган санат жамияти назарияси (Хоркхаймер ва Адорно, Маркузе), ахборот жамияти ва санатлашувдан кейинги жамият назарияси (Белл, Тоффлер), “сўнгги модерн” жамияти назарияси (Гидденс) ва империя

глобализми назариясини (Хардт ва Негри) алоҳида қайд этиш мумкин.

Сассекс университети профессори (Буюк Британия) Иштван Мессарош (1930 йилда туғилган) “Бегоналашиш назарияси” (1930) китобида фуқаролик жамияти фақат христиан оламида ўзининг муқаммал даражасига етишди деб ёзган. Христианликда фуқаролик жамияти ўзини давлат ҳаётидан ажратади ва худбинлик зарурати юзага келади, инсонлар дунёси атомистик ҳамда антогонистик шахслар дунёсида йўқ бўлиб кетади [2]. Файласуфлар Ж.Ж.Руссо ва А.Фергюсонни танқид қилган И.Мессарош учун фуқаролик жамияти – хусусий мулк таянчи, худбинлик зарурати ва пул устунлиги билан ифодаланидиган кулликнинг янги шаклидир.

Файласуф ва иқтисодчи, либерализм назарияси вакили Фридрих Август фон Хайек (1899-1992 йй.) ҳамда унинг ёрқин намоёндаларидан бири Людвиг фон Мизес (1881-1973 йй.) нацизм ва фашизм тараккий топмаган жамиятларнинг мантикий оқибати ҳисобланадиган тоталитар-мустабид жамоавий тизимларни ифода этишини биринчи бўлиб кўрсатиб берган эди. Л.Мизес томонидан аниқланган фашизмнинг марксистик социализм билан алоқаси XX асрнинг 40-йиллари учун ҳақиқий даҳшатга соладиган ҳодисага айланди. Л.Мизеснинг фикрича, коллективизмнинг ҳар қандай шакли (шу жумладан, ихтиёрий ҳамкорликка асосланган назарий шакллар) давлат томонидан қўллаб-қувватланган тақдирдагина мавжуд бўлиши мумкин. Бундай бошқарув натижасида давлат ҳокимияти ҳар доим тоталитаризм томонга қараб ҳаракат қилади.

Австриялик иқтисодчи ва файласуф Фридрих Август фон Хайек классик либерализм асосчилари ҳокимиятни – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши орзу қилган эдилар, аммо бу умид тўла амалга ошмади, - деб ҳисоблайди.

Британиялик социолог Дэвид Грин эса қонунчилик жараёнини сиёсийлаштирмаслик учун курашган, қонун давлатнинг қуроли ва манфаатдор гуруҳларнинг воситасига айланмаслиги учун уни давлатдан устун қўйиш керак, деб ҳисоблайди. Унинг учун қуйидаги саволнинг жавоби давлатнинг ҳар қандай ҳаракатини баҳолаш учун асосий мезон бўлиб хизмат қилади: “Улар одамларни давлат мақсадларига эришиш

воситасига айлантирадимми ёки аксинча, давлат одамларга ўз мақсадларига эришишга имкон берадими воситаларни яратадими?”

Испаниялик файласуф ва социолог Хосе Ортега-и-Гассет (1883-1955 йй.) “оммавий жамият” доктринаси доирасида Ғарбда демократиянинг инкирозга учраши, ижтимоий институтларнинг бюрократлашуви, шахслараро алоқаларда пул муносабатларининг кенг тарқалиши натижасида юзага келган маънавий муҳитни танқид қилади. “Омма одами, - деб ёзади Х.Ортега-и-Гассет, - давлатни ўзига хос хусусиятларга эга бўлмаган куч деб қабул қилади ва ўзини ҳам худди шундай ҳис этади. Бундай ҳолатда тараққиётни асосий ҳаффи кутиб туради, яъни ҳаёт тўлиқ давлат томонидан бошқарилади, ҳокимият қўлами янада кенгайди, давлат барча ижтимоий мустақилликни олиб қўяди – бир сўз билан айтганда, тарихнинг инсон тақдирини куриладиган, маънавий озуқа оладиган ва раванқ топадиган ижодий асоси бўлиб қўйилади”. Бунинг оқибати яхшиликка олиб бормади, дейди Х.Ортега-и-Гассет. “Давлат барча ижтимоий ташаббусларни батамом бўғиб қўяди ва бунинг натижасида ҳеч қандай янги куртаклар униб чиқмайди. Жамиятни давлат, инсонни эса давлат машинаси учун яшашга мажбур этади. Бу бор-йўғи машина бўлса-да, унинг ярқилиғи ва ҳолати атрофдаги одамларнинг кучига боғлиқ. Давлат эса охир-оқибат жамиятнинг қонини сўриб олади ва пировард натижада ўзи ҳам сўниб, завола топади”.

Немис консерватив инкилоб назарияси маддоҳларидан бири Эрнст Юнгер (1895-1998 йй.) шундай деган эди: “Биз ўзига хос ахлоқий, ижтимоий ёки сиёсий таснифлашнинг тартибини ўрнатишга ҳаракат қилаётган ва ўз ўрнимизни топишга интилаётган барча жойдаларда ҳал қилувчи фронт позициясини эгаллай олмаймиз. Балки либерализмнинг ўн йиллаб олиб борган фаолияти давомида бемаънилашган, умумий сайлов ҳукуқи, умумий ҳарбий мажбурият, умумий таълим, ер мулки ва бошқа принциплар сафарбар қилинган XIX асрнинг бир чеккасида қолиб кетамиз. Чунки, бу борада кейинчалик ушбу воситалар ёрдамида қилинган ҳар қандай саъй-ҳаракат беҳудадир”.

Британиялик таниқли социолог Энтони Гидденс (1938 йилда туғилган) учун ҳокимият – ҳар бир инсон ҳаракатига бевосита таъсир этадиган ижтимоий тузилма, ҳисобланган.

Америкалик таниқли таҳлилчи, халқаро муносабатлар соҳасидаги эксперт, “Newsweek International” ҳафталик журнали муҳаррири Фарид Закариёнинг фикрига кўра, замонавий ғарб дунёсининг қадриятлари “демократия кўпинча шахснинг жамият ҳокимиятига бўйсунганини кўзда тутадиган” юнон анъаналаридан эмас, балки “барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги”ни таъминлаган Рим қонун-қоидаларидан келиб чиққан. “Ҳокимиятнинг бўлиниши, мансабдор шахсларни чекланган муддатга сайлаш ва қонун олдида тенглик таъминланган Рим республикаси, - деган хулосаси - Америка республикасини ташкил қилишда намуна бўлиб хизмат қилди”. Қарийб юз йил давомида Ғарбда демократия либерал демократия – нафақат эркин ва ҳаққоний сайловлар, балки қонунни бошқариш, ҳокимиятнинг бўлиш ва асосий эркинликлар бўлган сўз, йиғилиш, дин ва мулкдор эркинлигини ҳимоя

қилишни ифода этган сиёсий тизимни англатган, деб ёзади Ф.Закария. Оралиқда ривожланиш маҳсули – бу демократик институтлар мавжуд бўлган, аммо аслида янгилашни учун эмас, балки ҳукмрон гуруҳ ҳокимиятини сақлаб қолишга хизмат қилган гибрид, ясама демократия маҳсулидир. Ф.Закария бундай режимларни “нолиберал демократия” деб атади.

Маълумки, вестминстер тизими (Буюк Британия давлат модели принциплари асосига қурилган давлат бошқарувининг демократик парламент тизими) тўққизта ажратиб турадиган белгига эга (давлатнинг раҳбари номигагина бўлиши; ҳукумат раҳбари парламентда кўпчиликни ташкил этадиган кучларнинг етакчиси сифатида; парламентдаги кўпчилик иштирокидаги ҳукумат; икки палатали парламент; парламент муҳолифати; қуйи палатанинг ҳукуматни истеъфого чиқаришга қодирлиги; парламентни тарқатиб юбориш имконияти; депутатлар дахлсизлиги; ёзма қарорлар). Бу тизимдан бугунги кунда Австралия, Канада, Ҳиндистон, Ирландия, Исроил, Малайзия, Янги Зеландия, Покистон, Сингапур, Таиланд, Буюк Британия каби 32 та давлат фойдаланмоқда.

Баъзи хорижий манбаларда ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниши тамойили кўпҳокимиятчилик ҳолатига олиб келиши, давлат ҳокимияти таъсирини заифлаштириши мумкин, деган фикрларни ҳам учратиш мумкин. Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ягона бўлиб, унинг бирдан-бир манбаи, Конституциянинг 7-моддасига биноан, халқдир. Ҳеч бир давлат ўз органи ҳокимиятини мутлақо суверен (мустақил) ҳолда амалга оширмайди ва бунга интилмайди ҳам. Давлат ҳокимияти тегишли органлар ўртасида бўлинмайди, уни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари конституция берган ваколатлар доирасида амалга оширади. Улар фақат Конституцияда белгиланган ваколатларини амалга оширишда мустақил, ҳолос. Ўзбекистонда ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойилининг марказий органларга нисбатан тадбиқ қилиниш масаласида қарашлар яқдил бўлсада, маҳаллий бошқарув тизимида ҳокимият тармоқлари ваколатларини чегаралаб қўйишга ҳожат йўқ, деган фикрлар ҳам мавжуд.

Лекин бу унчалик тўғри эмас. Чунки Ўзбекистон маҳаллий бошқарув тизими доирасида ҳам (вилоят, шаҳар ва туманларда) давлат ҳокимияти амал қиладиган мамлакатлар қаторига киради. Айрим мамлакатларда эса жойларда давлат ҳокимияти органлари эмас, балки маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари фаолият юритиши боис ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойили амал қилмайди.

Ўзбекистон Конституциясининг 102-моддасида вакиллик ва ижро ҳокимияти органлари фаолияти белгилаб қўйилган. Демак, ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши натижасида ҳаётнинг ўзи қун тартибига қўяётган вазифаларни амалга ошириш имкониятини берувчи ваколатлар аниқ бўлиши, буни тегишли ҳокимият тузилмалари раҳбарлари теран англаши, масъулиятини ҳис этиши керак. Шундагина ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши кутилган самара бериши, мамлакат тараққиётига ижобий таъсир қилиши, ҳуқуқий демократик давлат, кучли адолатли жамият қуриш омилига айланиши мумкин.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. / «Халқ сўзи», 2015, 24 январь.
2. Mészáros I. Marx's Theory of Alienation. // István Mészáros Archive – www.marxists.org/archive/meszaros.
3. Muller J.B. Staat und minimalstaat. // Zeitschrift für politik. – München: 2003. – JG. 50, H. 2. – S. 144-170.
4. Hayek C. A Philosophy of individual freedom: the political thought of F.A.Hayek. Westport: Green-Wood Press, 1984; Spicer M. on Friedrich Hayek and public administration. // Administration & Society. – 1993. – Vol.25. – No.1. – P.46–59.
5. Green D. Reinventing Civil Society. The Rediscovery of Welfare Without Politics. – London: Civitas, 1993.
6. Ушбу доктрина борасида қаранг: Kornhauser W. The politics of mass society. – New York: Free press of Glencoe, 1991.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ривожланган ҳар хил давлатларда ҳокимият фаолиятининг турли шакллари таҳлил қилинган ва уларнинг фалсафий томонлари қараб чиқилган. Улар Ўзбекистонда ижтимоий жамият қурилиши тўғрисидаги давлат қонунлари билан қиёслаб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные формы функционирования хакимията на примере государственного строя в развитых странах, анализируются философские взгляды на этот вопрос. Изучается также в сопоставительном плане с законами государственного строя построение общества в Узбекистане.

SUMMARY

The article is devoted to the study of various forms of khakimiat on the example of the state structure in the developed countries the author analysed, the philosophical points of view to this issue. The building of the society in Uzbekistan has been studied comparatively with laws of the state structure.

JASLAR MIYNETI HÁM OLARDÍ HUQÍQÍY QORǴAW

Z.Ismailova - magistrant

Tashkent mámleketlik yuridikaliq universiteti

Tayanch soʻzlar: mustaqillik, konstitutsiya, fuqaro, yoshlar, mehnat, mehnatni muhofaza qilish, yoshlar mehnati, yoshlar huquqi, yoshlar siyosati, yosh oʻspirin.

Ключевые слова: независимость, конституция, гражданин, молодёжь, труд, защита труда, труд молодёжи, права молодёжи, политика молодёжи, подросток.

Key words: independence, Constitution, citizen, youth, labour, labour protection, youth's labour, youth's rights, youth's politics, teenager.

Ǵárezsiz respublikamızdın gúllenip jaynap jasnawı ushın bir neshe jańalıqlar engizildi. Xalqımızdın tariyxıy ruwxıy qádiriyatları qayta tiklenip atır. 1992-jıl Ózbekstan Respublikası, 1993-jıl suveren Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyaları qabıl etildi. Bul respublikamız puqaralarınıń huqıqın qorǵawshı tiykarǵı nızam bolıp tabıladı. Bunnan soń Puqaralıq Kodeksi, Jınayat Kodeksi, Miynet Kodeksi, Puqaralıq-Processualıq Kodeksleri islep shıǵıldı. Bul joqarıda atap ótilgen kodeksler insan huqıqları xalıq aralıq deklaraciyasınıń talaplarına tolıq túrde juwap bere aladı.

Házirgi waqıtta tiykarǵı máselelerdın biri bolǵan miynetkeshlerdın jumıs islew hám jasaw sharayatların jaqsılaw ushın Birinshi Prezidentimiz bir qansha islerdi ámelge asırdı. Bul islerdın jobası haqqında «Ózbekstan óziniń jańalanıw hám rawajlanıw jolı» kitabında hám kórsetip ótedi.

Mámleketimiz ǵárezsiz rawajlanıw strategiyası bas maqset sıpatında puqaralar materiallıq turmıs sharayatların jaqsılaw, jámiyetdın ruwxıy turmısı qalıplestiriliwine qaratılǵan.

Ózbekstan Respublikası óz aldına puqaralıq jámiyeti, sociallıq ádalat qarar tapqan huqıqıy mámleket qurıw wazıypasın ilgeri súrer eken, barlıq puqaralar ushın múnásip turmıs sharayatın jaratıp beriw, hár bir shaxstın kamal tabıwı hám dúnya ónimlerinen tolıq minnetdar bolıwın támiyinlew wazıypasın ilgeri súrdi.

Jas áwlad ushın zárúr shárt-sharayatlar támiyinleniwi materiallıq-kommunal qolaylıqlardı ǵana óz ishine alıw menen sheklenbesten, eń áwele olar ushın zárúr shólkemlesken hám huqıqıy imkaniyatlar jaratılıwın kórsetedi. Ózbekstan Respublikası ǵárezsiz rawajlanıwınıń dáslepki kúnlerinen baslap-aq jaslar huqıqıy qorǵalıwı, olar huqıqların kepilllestiriwge itibar qaratıp keldi. Ǵárezsiz rawajlanıw tariyxımızdın belgili jılları ruwxıy hám fizikalıq salamat áwladtı kamal taptırıwǵa baǵışlanganı, usı máselege tiyisli mámleket dásturleri qabıl etilgeni hám jetiskenlik penen orınlanganlıǵı, Respublikamız Prezidenti hám Húkimetiniń jaslar máselelerine tiyisli bir qatar qararları qabıl etilip, turmısqa engizilgenligi turmısımız dálili bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligimizdın dáslepki kúnlerinde-aq 1991-jıl 20-noyabrde «Ózbekstanda jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatı tiykarları haqqında»ǵı nızamdı qabıl etkenligi rámziy mániske iye bolıp tabıladı [1].

«Ózbekstan Respublikasında jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatınıń tiykarları haqqında»ǵı nızamınıń [2] 1-statyasına kóre:

«Jaslarǵa tiyisli siyasat Ózbekstan Respublikası mámleket iskerliginiń ústinlikli baǵdarı bolıp, onıń maqseti jaslardı sociallıq qalıplesiwi hám kamal tabıwı, dóretiwshilik qábileti jámiyet mápleri jolında imkanı barınsha tolıq jarıqqa shıǵıwı ushın sociallıq,

ekonomikalıq, huqıqıy, shólkemlesken tárepten shárt-sharayat jaratıw hám de olardı kepilllestiriwden ibarat.

Ózbekstan Respublikasında jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatı tómendegi qaǵıydalarǵa tiykarlanadı:

- milleti, rassası, dini, sociallıq jaǵdayı, jınısı, maǵlıwmatı hám siyasiy isenimine qaramastan jaslar haqqında ǵamxorlıq etiw;
- jaslardı huqıqıy hám sociallıq tárepten qorǵaw;
- milliy, mádeniy dástúrlerdin áwladtan áwladqa ótiwi, áwladlardın ruwxıy baylanısı;
- jaslardın iniciativaların qollap-quwatlaw, jaslar Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám nızamları shegarasında óz máplerin ámelge asırıw jolların erkin tańlap alıwlarına kepillik beriw;
- jámiyetti rawajlandırıwǵa, ásirese respublika jasları turmısına tiyisli siyasat hám dástúrlerdı islep shıǵıw hám de ámelge asırıwda jaslardın tuwrıdan-tuwrı qatnasıwı;
- huqıq hám minnetlerdın erkinlik hám puqaralıq juwapkerliginiń birliǵı».

Qabıl etilip atırǵan dástúrlerimiz hám basqa iri ilajlarımızda tolıq jaslar temasınıń bar bolıp turıwı usı másele bizde óz áhmiyetliligin hesh qashan joyıtpaslıǵın kórsetip turıptı. Bunda Ózbekstan ıllı keleshek qurıwday anıq maqsetin óz aldına qoyar eken, usı keleshek jas áwlad ushın jaratılıwın jaqsı ańlaydı hám olardıń aktiv qatnasız bul ıllı maqsetti ámelge asırıwı múmkin emesligin óz-ózin belgili.

Tup ózgerisler ámelge asırıwı zárúr bolǵan tarawlardan biri Ǵárezsiz Respublikamızdın joqarı hám orta arnawlı maǵlıwmatlı qanıgelı kadrlardı tayarlaw mashqalası. Olardı óz qanıgeligi boyınsha tereń bilimge ie bolıwların támiyinlew. Kóp mın jıllıq tariyxımız dawamında islengen mádeniy-ruwhıy qádiriyatlardı olardıń sanasına sındırıw hám usı jol menen jáhán normalarına mas keliwshi qanıgeler tayarlawǵa erisiw ǵárezsiz respublikamız aldındaǵı áhmiyetli mashqalalardan biri.

Mámleketimizde júrgizilip atırǵan kúshli sociallıq siyasatın turaqlı hám izshilligi támiyinlener eken, Birinshi Prezidentimizdın iniciativası hám usınısına kóre, 2008-jıl «Jaslar jılı» dep járiya etildi hám de usı jıl dawamında jas áwladtıń turmısliq áhmiyetli wazıypaların támiyinlew, jas shańaraqlarǵa hár tárepleme ǵamxorlıq kórsetiw, perzentlerimizdi fizikalıq tárbiya hám sportqa keń tartıw, olardıń huqıqları hám máplerin támiyinlep beriw maqset sıpatında belgilep alıńǵan.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti İ.A.Karimov Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 15 jıllıǵına baǵışlangan saltanatlı májilisinde sóylegen bayanatında 2008-jıldı «Jaslar jılı» dep járiyalar eken, onda sonı ayıp ótti: «Bárshemizge belgili, hár qaysı mámleket, hár qaysı millet óz perzentleri tımsalında, ónip-ósip kiyatırǵan jas áwlad tımsalında usı xalıqqa tán

qásiyet hám pazıyletlerdi kórsetetuǵın, onıń ázeliy arziw niyetlerin jariqqa shıǵaratuǵın ullı kushti kóredi.

Biz óz aldımızǵa qoyǵan ullı maqsetlerdi, barlıq ázeliy arziw niyetlerimizdi ámelge asırıwda áwele milliy hám ulıwma insaniy qádiriyaqlar ruwxında tárbiya tapqan, mámleketimizdi modernizaciya etiw hám zamanagóy demokratiyalıq jámiyet qurıw jolındaǵı keń kólemlı hám quramalı wazıypalardı sheshiwge imkaniyatı bolǵan jańa áwlad kadrların tayarlaw máselesin áhmiyetli principial hám sheshiwshi dárejege kótergenimiz hám memizge jaqsı málim» [3].

Ozbekistan Respublikası nızamshılıǵınıń kóp ǵana tarawları, sonıń ishinde miynet nızamshılıǵı da óziniń insaniy hám social mánisine kóre jas áwladtıń miynet etiw, jámiyet baylıqları kóbeyiwine úles qosıw menen birge óz bilim hám mamanlıǵın asırıwı, ruwxıy hám de materiallıq jetilisiwı, ósip-óniwinde kepillestiredi, bunıń ushın zárúr huqıqıy shárt-sharayatları názerde tutadı.

Ozbekistan Respublikasınıń Konstituciyasınıń 37-statyasında kórsetiliwınshе jumısshılar ushın qolaylı miynet sharayatlardıń jaratıp beriw kepillengen bolıp, bul huqıqların ámelge asırıwda miynet qorǵaw haqqındaǵı nızam hám sol tiykarında qabıl qılınǵan basqa normativ aktlarǵa qaldırmaı ámel qılıw hár birimizden talap etiledi.

Ozbekistan Respublikası Miynet kodeksinde 18 jasqa tolmaǵan xızmetkerler ushın jumı penen támiyinleniw, miynet shártnamasın biykar etiw barısında, sonday-aq, jumı waqtı, dem alıs waqtı, is haqı tólew, miynet qorǵaw tarawlarında kóp ǵana qosımsha jeńillikler hám de kepillikler názerde tutılǵan. Miynet qorǵaw tiyisli nızam hám basqa normativ aktler tiykarında ámel qılıwshı insannıń miynet qılıw procesinde qawıpsızlıǵı, den-sawlıǵı hám is qábileti saqlawın támiyinlewge qaratılǵan social ekonomikalıq shólkemlik, texnikalıq, sanitariyalıq-gigiena hám emlew profilaktika ilajları hám de quralları tiykarında is alıp barıladı.

Jaslar miynet qorǵaw-bul normativ huqıqıy aktler, social-ekonomikalıq shólkemlesken hám mámleket profilaktika is ilajları hám de insannıń miynet procesindegi qawıpsızlıǵı, den-sawlıǵı hám is qábileti saqlanıwın támiyinlewshi qurallar dizimi.

Ozbekistan Respublikası jumısqa qabıl etiw jası 16 jas dep belgilengen. Jaslar miynetke tayarlaw ushın ulıwma bilimlendiriw mektepleri, orta arnawlı, kásip-óner oqıw birinshiniń oqıwshıların olardıń den sawlıǵına hám de ruwxıy hám ádep-ikramlıq kamal tabıwına zıyan jetkizbeytuǵın, bilim alıw procesin buzbaytuǵın jeńil jumıstı oqıwdan bos waqtında ornılawı ushın olar 15 jasqa toǵanınan keyin ata-anasınan biriniń yaki ata-anasınıń ornın basıwshı shaxslardan biriniń jazba razılıǵı menen jumısqa qabıl etiwge jol qoyıladı.

Ospirimlerde iske qabıllawda, olardıń salamatlıǵın qorǵaw barısında nızam huqıqlarında názerde tutılǵan basqa kepilliklerde de esapqa alǵan halda bular awır ju'k kóteriwi hám tasıwǵa jol qoyılıwı mu'mkin bolǵan normaların oraylastırılǵan tártipte belgilew, er jetpegenlerde ku'ndizgi is waqtınan tisqari islerde dem alısı ku'nlerdegi islerde hám basqa soǵan uqsas islerde tartıw mu'mkin emesligi kórsetip ótilgen.

18 jasqa tolmaǵan shaxslar miynetke baylanıslı huqıqıy qatnasıqlarda úlken jasaǵı xızmetkerler menen teń huqıqta boladı, miynet qorǵaw, jumı waqtı, dem alıslar hám basqa miynet shártleri tarawında olar ushın

miynet haqqındaǵı nızamlar hám basqa normativ huqıqlarda belgilengen qosımsha jeńilliklerden paydalanadı.

Ozbekistan Respublikası Miynet kodeksiniń 242-statyasında kóre, jumı waqtınıń múddeti on altıdan 18 jasqa shekemgi bolǵan xızmetkerlerge háptesine 36 saattan, on besten on altı jasqa shekem bolǵan shaxslar ushın bolsa háptesine 24 saattan aspaytuǵın etip belgilengen.

18 jasqa tolmaǵan xızmetkerlerdiń kúndelik jumı waqtı qısqartılǵan jaǵdaylardaǵı miynet haqı kúndelik jumı waqtı tolıq bolǵan waqtta tiyisli topardaǵı xızmetkerlerge beriletuǵın muǵdarda tólenedi. Kárxanalarda oqıwdan bos waqtta islep atırǵan oqıwshılardıń miynet islegen waqtına múnasip ráwishte yaki islep shıǵarǵan ónimine qarap haqı tólenedi.

Ozbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 38-statyasında «Jallap islep atırǵan barlıq puqaralar dem alıw huqıqına iye. Jumı waqtı hám haqı tólenetuǵın miynet dem alısınıń múddeti nızam menen belgilenedi» dep kórsetilgen.

Miynet kodeksiniń 244-statyası «On segiz jasqa tolmaǵan shaxslarǵa jıllıq miynet dem alıs beriw» dep ataladı.

Ona, «On segiz jasqa tolmaǵan xızmetkerlerge keminde otız kalendar kúnnen ibarat jıllıq dem alıs beriledi hám olar bul dem alıstan jaz waqtında yaki jıldıń ózleri ushın qolay bolǵan basqa waqtında paydalanıwları mu'mkin.

Bunda dem alıs berilip atırǵan jıl xızmetker on segiz jasqa toǵanǵa shekem hám toǵanǵan keyingi dáwirlerde óz ishine alsa, dem alısınıń múddeti on segiz jasqa toǵanǵa shekem bolǵan is stajı ushın – otız kalendar kún esabınan, on segiz jasqa toǵanǵan keyin stajı ushın bolsa, - ulıwma tártipte esaplap shıǵarıladı» dep jaslar miynet qorǵaw bekkemlenip ótilgen.

Jıllıq tiykarǵı dem alıslar birinshi jumı jılı ushın altı ay islegennen keyin beriledi. Jıllıq miynet dem alısları on segiz jasqa tolmaǵan xızmetkerlerge olardıń qálewi boyınsha altı ay ótpesten aldın hám beriledi. Bul haqqında miynet kodeksiniń 143-statyasında bekkemlenip qoyılǵan.

Joqarıdaǵı pikirlerden juwmaqqa kelemiz házirgi gárezsizlik dáwirinde mámleketimiz tárepinen jaslarǵa ayrıqsha ǵamxorlıq kórsetilip atır.

Ozbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti İ.A.Karimov kórsetip ótkende: «...Mámleketimiz xalqınıń derlik yarımın shólkemlestiretuǵın jaslarımızdıń turmıslıq máplerin támiyinlew – bul olardıń zamanagóy talim hám tárbiya alıwı, zárúr kásip-ónerdi iyelewı, jumı ornına iye bolıwı, óz qábileti hám dárejesin júzege shıǵarıwı ushın imkaniyat jaratıw, jas shańaraqlardı qollap-quwatlaw, ayaqqa turıwına kómeklesiw – bul máselelerdiń barlıǵı biz ushın eń áhmiyetli hám üstinlikli wazıypa bolıp qala beredi» [4].

Jaslar miynet tarawındaǵı huqıqları miynet qatnasıqlarınıń barlıq baǵdarların tolıq qamtıp aladı hám miynet huqıqınıń hámme baǵdarlarına birden tiyisli. Er jetpegen puqara óziniń miynet etiw huqıqın ámelge asırıwdı qálegen waqtınan baslap tap onı menen miynet qatnasıqları tamamlanǵanǵa shekem dáwirde ol jeńillik hám qolaylıqlardan paydalanadı.

Ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz-yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iat bilan davom ettirishdir. -T.: «O'zbekiston», 2007.
2. Karimov I.A. Inson manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish- ustuvor vazifamizdir. -T.: «O'zbekiston», 2007.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: «O'zbekiston», 2014.
4. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. -T.: «Adolat», 2011.

РЕЗЮМЕ

Yoshlarga oid siyosat O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37-moddasida ishchilar uchun qulay mehnat sharoitlari yaratib berish kafolatlangan. Yoshlar mehnatini muhofaza qilish – yoshlarning mehnat jarayonidagi xavfsizligini, sog'ligi va ish qobiliyatini muhofaza qilishni ta'minlashdur.

РЕЗЮМЕ

Политика касающаяся молодёжи является приоритетным направлением государственной деятельности Республики Узбекистан. В 37 статье Конституции Республики Узбекистан гарантированы возможности создания условий труда для работ-

ников. Защита труда молодёжи - это обеспечение безопасности молодёжи в трудовом процессе, сохранение её здоровья и трудоспособности.

SUMMARY

The policy concerning the youth is a priority direction of the state activity of the Republic of Uzbekistan. Article 37 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan guarantees the possibilities of creation of working conditions for employees. Labour protection of the youth means providing safety of the youth in labour process, preservation of their health and ability to work.

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН В КОНТЕКСТЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА

А.Умарова – ассистент преподаватель

Е.К.Умаров – доктор географических наук

СНС региональной экономики, шифр МСН № 036343

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: минтака, минтакавий сиёсат, рақобатдош муҳит, иқтисодий имконият, ўсиш суръати, ЯИМ, минтақанинг барқарор ривожланиши, меҳнатнинг ҳудудий тақсимооти, иқтисослаштириш, фарқланиш, Қуйи Амударё иқтисодий райони, барқарор ривожланиш.

Ключевые слова: регион, региональная политика, конкурентная среда, экономический потенциал, рост объёма ВВП, развитие экономики региона, территориальное разделение труда, специализация, дифференция, Нижнеамударьинский регион, стабилизация.

Key words: region, regional policy, competitive ambience, economic potential, growing of the volume IGP, development of the economy of the region, territorial division of labor, specialization, differentiation, the region of low Amudarya, stabilization.

В экономической стратегии Республики Узбекистан, исходя из уровня развития производительных сил и ресурсного потенциала, важное место занимает задача полного удовлетворения потребностей населения товарами первой необходимости. В реализации данной проблемы огромное значение придается вопросу оптимального решения региональной политики.

Как известно, переход к рыночным отношениям, либерализация экономики и проведение рыночных реформ в этой сфере имеют немаловажный пространственный аспект, ибо без перестройки и трансформации территориальной структуры хозяйства, без учёта региональных аспектов социально-экономического развития нельзя достичь ожидаемых результатов в рациональном размещении производства. В свете этого важной задачей является активизация регионов к рыночным структурам, их эффективное взаимодействие в рамках единого геоэкономического пространства.

Сказанное выше предполагает разработку научно обоснованной региональной политики государства, которая, в отличие от прежней системы “плановой экономики”, имеет свои специфические особенности. Эти особенности заключаются, прежде всего, в самой сути рыночных отношений, в разгосударствлении и приватизации имущества, в формировании многоукладной экономики, которая, в свою очередь, создаёт условия для развития конкурентной среды. Разумеется, что при такой ситуации исключается прямое, непосредственное воздействие государства на размещение производительных сил, его вмешательство в развитие регионов, хотя эта роль в качестве главного реформатора и организатора сохраняется.

Региональная политика, как показывает опыт стран переходной и рыночной экономики, имеет свою цель косвенно посредством, через системы регуляторов, повлиять на территориальную организацию производительных сил. Она означает систему мер по государственному регулированию регионального развития, сглаживанию пространственных различий на основе перераспределения материальных и финансовых ресурсов между регионами, что, в конечном счете, должно способствовать оптимизации территориальной структуры национальной экономики [2].

Региональная политика призвана обеспечить более равномерное размещение производительных сил на основе создания адекватной системы производственной и социальной инфраструктуры, развития опорного каркаса территории в виде сочетания городов и транспортной сети, регулирования процесса урбанизации в пространственном аспекте. Она опирается на

инициативу мест, на широкие права и возможности регионов в деле комплексного развития хозяйства на разных уровнях территориальной иерархии, на более эффективное использование преимуществ и свойств экономического пространства.

Региональная политика (РП) по своей сути – это территориально дифференцированная политика государства или местных властных структур в сфере, прежде всего, экономики. Поэтому её можно считать как геоэкономическую политику. Однако стратегические цели и задачи такой политики предусматривают решение социальных и экологических проблем в регионах путём их экономической активизации, снятие социальной напряжённости и оздоровление окружающей среды, сокращение безработицы и более полное использование трудовых ресурсов. Всё это вместе должно способствовать созданию примерно одинаковых и равноценных условий для жизни населения. Следовательно, можно сказать, что региональная политика в широком смысле, есть отношение государства или другого уровня власти к социально-экономическому развитию регионов-областей, городов, сельской местности, различных природно-хозяйственных систем.

Основными элементами или распределительными механизмами региональной политики является налоговая, бюджетная, ценовая или тарифная политика.

Всё это вместе взятое определяет содержание или структуру региональной политики государства.

Главным инструментом региональной политики выступает система экономических районов, которая формируется в процессе территориального разделения труда, специализации и комплексного развития хозяйства отдельных частей экономического ландшафта. Эти районы могут складываться также с учётом административно-территориального устройства страны, ее геополитической структуры и на основе исторически сложившихся природно-хозяйственных систем. При этом в целях эффективного проведения РП немаловажным является снятие противоречия между административно-территориальным делением и экономическим районированием страны, обеспечение их устойчивости и стабильности.

Для целей РП с учётом наличия властных структур, по существу регулирующих процесс пространственного социально-экономического развития на местах, более подходящими считаются административно-экономические районы. Хакимияты областей в условиях достижения их прав и полномочий имеют большие возможности и заинтересованы во всестороннем развитии своих территорий. Более того, те же острые проблемы, как трудозанятость, улучшение

условий жизни населения, развитие инфраструктуры, оздоровление экологической обстановки и другие могут и должны решаться именно на местах.

Вместе с тем, в межгосударственном масштабе РП предусматривает регулирование размещения производительных сил и на более высоком пространственном уровне в рамках межобластных экономических районов или крупных экономических зон. В этой связи особое значение имеет комплексное развитие производительных сил Аральского региона, что требует координационных усилий и единства сопредельных государств.

Таким образом, объектами региональной политики могут быть области, имеющие значительные территориальные ресурсы и пространственно-хозяйственные различия (например, Республика Каракалпакстан, Сурхандарьинская, Кашкадарьинская, Навоийская и другие области). Эти внутриобластные экономические районы могут быть объектами региональной политики регионов. Таковыми по существу являются и низовые сельские районы республики.

Формирование и совершенствование регионов в дальнейшем будет происходить на основе углубления общественного разделения труда, специализации и комплексного развития хозяйств регионов.

При этом немаловажную роль будет играть не только их экономическое и транспортно-географическое положение, но и прежде всего собственный потенциал роста: минерально-сырьевые и трудовые ресурсы, агроклиматические условия и другие, которые и дифференцируют пространственно-экономическое развитие. Это, в свою очередь, создаёт предпосылки для широкого развития процесса экономической интеграции на внутри региональном и межрегиональном уровнях, что важно для формирования единого экономического пространства и системы региональных рынков (локального, регионального, межрегионального и национального).

Современная региональная политика Республики Узбекистан определяется стартовым состоянием социально-экономического развития областей. Так, например, основной объём ВВП в настоящее время падает на г.Ташкент и Ташкентскую область, а также на Кашкадарьинскую, Ферганскую, Самаркандскую и Андижанскую области, совокупная доля которых составляет 52,5% от общего объёма по республике в целом. Причём, только на столичный регион

приходится около 1/3 промышленного производства Республики Узбекистан (таблица-№1).

За истёкшие годы независимости определённые сдвиги произошли в территориальной структуре индустриального комплекса. Достаточно отметить, что если в начале девяностых годов Ташкентский регион, занимавший первое место в рассматриваемом аспекте, давал почти 1/4 валлобой объёма промышленной продукции Республики Узбекистан, то эта доля составляет сейчас 34,1 трлн. сум.

Заметное увеличение уровня территориальной концентрации и рост объёма промышленного производства отмечается в Андижанской, Кашкадарьинской и в Навоийской области - в традиционно развитых регионах. В то же время чётко обозначилась тенденция быстрого развития Ферганской и Самаркандской областей.

Что же касается других регионов, то в некоторых из них наблюдается стабилизация ситуации (Республика Каракалпакстан, Сурхандарьинская и Сырдарьинская области). В Джизакской области наметился рост, а Хорезмская область в этом отношении выглядит еще лучше.

Как свидетельствует мировой опыт [1], в условиях переходного периода неизбежны постоянные изменения, смена приоритетов и лидеров в отраслевой и территориальной структуре производства, разрыв в уровнях общеэкономического развития.

Региональная политика должна учитывать также состояние использования иностранных инвестиций в областях. Пока в этом отношении резко выделяется г. Ташкент и Кашкадарьинская область, куда направляется более половины зарубежных инвестиций. В то же время Нижнеамударьинский регион и в этом отношении выделяется некоторой «пассивностью», что в значительной степени обусловлено экологической напряженностью территории.

Таким образом, региональная политика в целях смягчения или сглаживания территориальных диспропорций в области социально-экономического развития выбирает области первоочередного роста. Реализация этой политики осуществляется с помощью разработки специальных целевых программ регионального развития, которые включают определение целевых установок и стратегических задач, анализ и оценку ресурсных возможностей территорий, а также организационные меры.

Социально-экономические показатели регионов Узбекистана, роль и место в нём Нижнеамударьинского региона, по статистическим данным на 1.01. 2016 г.

Наименование Регионов Узбекистана	По территории		Население		Численность рабоч. и служащ.		По объёму ВВП, трлн. сум				По объёму промыш. продукции, в %	По обесп-ти земель перспек-тивного освоения, в %	Объём ВВП на душу насел. тыс. сум	Плотность населения на км ² , чел.
	тыс. км ²	удельный вес регионов, в %	млн. чел.	удельный вес регионов, в %	тыс. чел.	удельный вес регионов, в %	2000	2010	2015	Рост ВВП 2015 г., в % к 2000				
Республика Узбекистан в том числе:	448,97	100,0	31,5	100,0	13058,3	100,0	3,2	61,8	171,4	52,6	100,0	100,0	5475,1	70,1
Ташкентский регион	15,5	3,5	5,2	16,7	266,0	20,4	0,750	15,4	43,3	57,6	34,1	4,4	8326,9	33,3
Мирзачульский регион	25,5	5,6	2,1	6,7	787,4	6,0	0,169	3,3	7,0	41,7	4,2	9,3	3333,3	82,3
Ферганская долина	18,5	4,1	9,0	29,1	3546,0	27,1	0,788	10,2	29,1	35,5	27,6	7,6	3233,3	486,3
Зарафшанский район	168,6	37,5	6,5	20,0	2675,0	20,5	0,520	10,5	29,7	71,5	20,8	21,3	4569,2	38,5
Южный регион	48,6	10,8	5,9	19,0	2063,0	15,8	0,402	7,1	20,1	44,8	11,1	23,6	4085,7	121,3
Нижнеамударьинский регион	172,6	38,4	3,5	11,2	1326,6	10,1	0,251	2,4	10,2	40,5	4,9	33,8	2914,3	20,3

В период осуществления рыночных функций хозяйствования регионы Республики Узбекистан имеют широкие и все возрастающие возможности более полного использования преимуществ территориальной организации производства, обеспечения ускоренного и устойчивого развития региональной экономики. Это обусловлено, прежде всего, тем, что в оперативно-хозяйственном распоряжении региональных органов находится крупный и быстро увеличивающийся производственный, научно-технический и интеллектуальный потенциал. Поэтому важное место в экономике региона играет производство, продукция которого предназначена для удовлетворения местных потребностей, а также сфера услуг. Результатом их функционирования является создание товаров и услуг, необходимых для воспроизводства жизнедеятельности, как в данном регионе, так и в стране в целом. В регионах, помимо экономического развития, осуществляется и широкая социальная программа подготовки кадров, развивается наука и система научного обслуживания, в том числе для других регионов. В этом заключаются также рычаги воздействия на развитие единого геоэкономического пространства Узбекистана. Эффективное их использование зависит от многих условий и, прежде всего, от сбалансированности, пропорциональности развития региональных производственных систем, совершенствования хозяйственного механизма, влияние рыночных отношений интенсификации экономики, а также выбора оптимальной стратегии пространственного размещения производства. В связи с этим представляется необходимым раскрыть сущность приоритетного регионального ресурсопользования в аграрном секторе Низовьев Амударьи для ускорения его устойчивого развития.

Для Нижнеамударьинского экономического региона, сдерживающим фактором развития интенсификационных процессов в производстве является ограниченная водообеспеченность, недостаточности топлива для промышленных нужд. В числе лимитирующих факторов по линии инфраструктуры выступают, неравномерная трудозанятость населения в пространственно-временном аспекте, а также различия в уровне подготовки кадров. Следовательно, осуществление мероприятий по развитию производства региона представляет собой комплекс проблем, решение которых связано обобщением ряда вопросов. Их можно условно разделить на следующие блоки: проблемы общерегионального характера, микрорегионального (городской, районный) и микроэкономические проблемы, т.е. развитие предприятий или объединений малого и среднего бизнеса и др. Такое расчленение уровней интенсификационных мероприятий даст региональный характер развитию территориально - производственного комплекса.

Административные районы Низовьев Амударьи находящиеся в непосредственной близости к эпицентру Аральской экологической напряженности, относятся к одному из крупнейших перспективных регионов орошаемого земледелия [4]. Здесь, сосредоточено более 3 млн. га., пригодных к орошению земель Узбекистана. Из этих земель, в настоящее время, используются для орошаемого земледелия лишь-490 тыс.га. Интенсивное освоение плодородных земель в Низовьях Амударьи началось, лишь после ввода в эксплуатацию - Туямуонского, Тахиаташского гидроузлов. Опираясь на помощь правительства Узбекистана, земледельцы Нижнеамударьинского региона, за короткий срок, добились значительных успехов в подъеме аграрного сектора. Все эти меры, способствовали увеличению объема сельскохозяйственной продукции более, чем в 3,7 трлн. сумов, а промышленной продукции 4,9 трлн.

сумов в год. В натуральном выражении, регион ежегодно производит 490-500 тыс. тонн зерна, 156,9 - 160,0 тыс. тонн хлопка-волокна, 438-440 тыс. тонн овощей, 3,0-3,2 млрд. кВт/ч. электроэнергии, 648,4 млн. кВт/ч гидроэнергии, 3,0 млрд. куб м. природного газа, 71,8 тыс.тонн газового конденсата, более 54 тыс.тонн, полиэтилена 10 тыс.тонн полипропилена, 33,2 тыс.тонн растительного масла, 118,6 тыс. тонн муки и др.продукции [3]. Однако, несмотря на это, регион все еще отстает от средне республиканского уровня, а также ряда регионов республики (см.таб.№1), и он усугубляется и в настоящее время. Низкой, эффективностью производственного комплекса Низовьев Амударьи, является, её структурная несбалансированность и преобладание промышленности по переработке с/х сырья, даже в условиях отставания её мощной сырьевой базы, из-за недостаточности водных ресурсов.

Район, также, располагает огромными пастбищными угодьями для развития продуктивного животноводства, дающие козсырья для шерстомойной, кожевенно - обувной, шерстяной промышленности, а также ширпотреба для создания и перевода животноводческой отрасли региона на новую организационную форму введения, т.е. на «сельскохозяйственные конвейеры». Основная суть его, перевод животноводческих отраслей на промышленные рельсы и на этой основе добиться повышения эффективности производства. Для этого район располагает огромными возможностями. Здесь, сосредоточены более 48,5 % пастбищного угодья, т.е. почти половина пастбищ Республики Узбекистан, а также уникальные запасы тростника для выпаса крупного рогатого скота. В промышленном отношении, *Нижнеамударьинский регион, в частности Республика Каракалпакстан не имеет себя равных.* Район располагает огромный кладовой минерального сырья для организации производственных объектов химической, нефте - химической промышленности, связанной с агропромышленным комплексом. Из важнейших видов химического сырья, имеющего производственное значение, следует отметить залежи фосфоритов, минеральных солей и мирабилита и т.д. В настоящее время установлено более 50 фосфоритных месторождений, из них запасы только Ходжакульского и Кусханатавского месторождения фосфоритов составляют 3,6 млрд. тонн. Ученные запасы, поваренной соли Барсакельмесского месторождения составляют 15 млрд. тонн, а запасы мирабилита Кусханатавского месторождения равна 1,1млрд.тон. Согласно технологическим исследованиям, смешанные сульфатно-магнезиальные соли Кушканатовского месторождения мирабилита могут служить сырьём для производства сульфата - натрия, поваренной соли, бишофита ($MgCl_2 \cdot 6H_2O$), последнее является сырьем для получения исходной продукции, применяемых в производстве минеральных удобрений, ядохимикатов по защите от вредителей сельскохозяйственных растений, а также продукции применяемые в цветной металлургии. Однако, степень фактической освоённости ресурсного потенциала т.е. земельных ресурсов составляет лишь-20%, а освоение минерально-сырьевых ресурсов оставляет желать ещё лучшего.

В этом также обнадёживают первоначальные производственные результаты промышленных предприятий работающих на треугольнике Кунград-Акшоллак(Сургиль)-Северная Урга (Муйнак)-Раушан (Караумбет)-Кунград, которые в 2015 году впервые в истории Каракалпакстана произвели 71,8 тыс. т. газового конденсата, 2,9 млрд. куб м природного газа,

44,2 тыс. тон полиэтилена, 10 тыс. тон полипропилена, 76 – 92 тыс. каустической соды и другой продукции.

Необходимо также подчеркнуть, что в регионе имеются большие возможности для создания крупного центра строительной индустрии. Однако, в связи с отсутствием надлежащей производственной базы ежегодно завозятся даже мрамор, цемент, кирпич, гипс и др. с огромными транспортными затратами, хотя вполне можно было производить эти материалы на месте и даже вывозить из Нижнеамударьинского региона.

В ближайшей перспективе, в связи с расширением масштабов строительства новых промышленных предприятий на Устюрте, и в дальнейшем, Устюртского промузла регион станет крупным потребителем железобетонных конструкций, плит, асбестоцементных труб для проведения подпочвенной напорной оросительной сети, что требует развития промышленности строительных материалов, что потребует размещение здесь центра промышленности по производству пластмассовых труб. Для удовлетворения растущей потребности региона требуется 250-300 тыс. тонн извести в год, поэтому целесообразно на базе Актауского месторождения построить крупный завод по производству извести мощностью 200 тыс. тонн в год. Строительство двух таких предприятий обеспечит потребности региона с учётом перспектив развития территориально производственного комплекса Республики Каракалпакстан в ближайшие годы. Таким образом, промышленное освоение минерально-сырьевых ресурсов, и на этой основе развитие строительной индустрии должно предшествовать всем мероприятиям по развитию производительных сил региона.

Большое развитие в перспективе получит новая для региона отрасль промышленности - химическая. Найденные месторождения природного газа, нефти от Северной Урги до Джанадарьи, т.е. юга восточного побережья Аральского моря, поваренной соли на Устюрте, мирабилита в Кусханатау, а также ряда фосфоритных месторождений благоприятствуют разви-

тию новых отраслей химической промышленности. В этом плане определённый интерес проявляется для развития химической промышленности на базе Кусканатауского месторождения смешанных сульфатных солей расположенных вблизи г.Чимбая. Оно может стать сырьевой базой, как магниевой промышленности, так и промышленности хлорорганического синтеза. Богатейшей кладовой полезных ископаемых на территории Каракалпакстана считается Султанувайс. Здесь разведаны запасы талькового камня в районе Зинельбулак и Казгантау. Данное месторождение практически единственное в Средней Азии, если не считать одного небольшого месторождения в Киргизии. Развитие «большой химии» в Каракалпакстане, прежде всего, необходимо для аграрного сектора региональной экономики. Здесь на первый план выступают потребности региона в средствах химической защиты растений от вредителей сельскохозяйственных культур.

Перспективы роста и освоение сырьевой базы и задача совершенствования территориальной организации промышленных предприятий обуславливают целесообразность ещё большего развития промышленности, производящее средства производства а также наращивания производственной мощности электроэнергетической и других отраслей промышленности.

Район также богат ресурсами для создания центров бальнеологической индустрии.

Район располагает также огромными ресурсами редких и рассеянных химических элементов. Их производственные запасы обнаружены в окрестностях Кунграда до побережья Аральского моря т.е. в высохнувшем дне озёр и болотистых местах в виде таких элементов как Литий, Молибден, Рубидий, Цезий, Церконий. Их можно широко применять для раскисления, легирования и модифицирования сплавов ядерного реактора, взрывных работ, а также в медицине.

На наш взгляд промышленное освоение использования этих и других богатств несомненно будет способствовать ускорению индустриального развития республики Каракалпакстан.

Литература

1. Джонстон. Р.Дж. «Социогеографы и модели прогресса» раздел Генерационная модель (перевод с английского), М.1987.
2. Салиев А., Умаров Е. Региональные проблемы размещения производительных сил Республики Узбекистан. «Экономический вестник Узбекистана» №6 –Т., 2001. стр. 44-48.
3. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за Январь, Декабрь 2015 года., Стат. сборник. 2016.
4. Umarova A., и.др. Problems of using natural-economic potential of the Aral Sea region (for example the lower reaches of the Amu Darya) Oxford Journal of scientific Research. No.1.(9) January-June, 2015. «Oxford University Press» 2015. page 144-149.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инновацион ишчанлик даври талабларига мос равишда Республика микёсида ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг хусусиятлари кўриб чиқилган ва Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсатида суянган ҳолда Республика ҳудудларини, шунингдек, Қуйи Амударё иқтисодий районини индустриал йўналишда ривожлантиришнинг истиқболлари ишлаб чиқилган. Шунга кўра, Нукус шахрида бўлиб ўтган Ўзбекистон ҳукумати қўшма мажлиси қарорига биноан Қорақалпоғистон Республикасининг келгусида индустриал йўналишда ривожланишини жадаллаштириш учун ёнилғи энергетика ва минерал хом ашё ва бошқа ресурсларини ҳўжалик айланмасига қўшиш ва улардан фойдаланиш тадбирлари курсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье, исходя из требований современности т.е. инновационного периода, рассматривается экономическое развитие регионов Узбекистана. Руководствуясь на основополагающие требования региональной политики республики, указываются необходимость ускорения индустриального развития регионов, в частности Нижнеамударьинского экономического района. На примере республики Каракалпакстан, придерживаясь решений выездного заседания правительства республики Узбекистан в городе Нукусе, выдвигаются целесообразность комплексного освоения и использования топливно-энергетических ресурсов, минерально-сырьевых и других ресурсов в целях ускорения индустриального развития Республики Каракалпакстан.

SUMMARY

In the article, based on the requirements of the modernity of the innovation period, economic development of the regions of Uzbekistan is considered. Guided by the fundamental requirements of the regional policy of the republic, are indicated. The need to accelerate the industrial development of regions in particular the Lower Amudarya economic region. On the example of the republic of Karakalpakstan, adhering to the decisions of the visiting session of the government of the republic of Uzbekistan in the city of Nukus the expediency of integrated development and use of fuel and energy, mineral and other resources are advised with the purpose of the acceleration of industrial development of the republic of Karakalpakstan.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИ КӘСИБИЙ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰ МӘСЕЛЕСИ

М.К.Кайпназарова - излениўши

Әжияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касбий сўзлар, қарақалпақ тили шимолый диалекти, дехқончилик, чорвачилик, балиқчилик соҳасига доир диалектал сўзлар.

Ключевые слова: профессиональная лексика, северные диалекты каракалпакского языка, земледелие, животноводство, рыбоводство, диалектные слова.

Key words: professional words, Northern dialects of the Karakalpak language, agriculture, cattle breeding, in fishing industry, dialectal words.

Тил илиминде белгили бир тараўға байланысly болып, сол тараўда ислейшилердин тилинде жедел қолланылып, ал басқа тараўда ислейтуғын адамлардың лексикасында сийрек қолланылатуғын сөзлер топары касбий лексиканы пайда етеди. Бул бойынша илимий мийнетлерде «белгили бир касип адамларының лексикасына тән болған сөйлеў тилинде шеклеўли қолланылатуғын сөзлер топары касбий сөзлер делинеди» деген анықлама менен берилген [8:35].

Қарақалпақ тилиндеги касбий лексикаға байланысly түсиниклер әзелден бар болып, бүгинги күнге шекем олардың атамалары, қолланылыўы кең ен жайып, усы тараўдағы өзгерислерди өз ишине алады. Касбий лексикаға байланысly жергиликли халық тилиндеги сөз хәм атамалардың қолланылыўы бүгин жүзеге келген емес. Ата-бабаларымыз ерте ўақытлардан баслап-ақ, дийханшылық, шарўашылық, балықшылық касби менен шуғылланып келген хәм бүгин де шуғылланып атыр. Касбий лексика халықтың күн-көриси оның шуғылланатуғын касби менен тығыз байланыста болар екен, усы касипке байланысly түсиник хәм атамалардың қолланылыўы шеңбери бүгинги күнге келип бираз кеңейди десек болады.

Қарақалпақ тилинде бул тараўға байланысly изертлеў жумысларына итибар берсек, Ш.Каримхожаев [5], Қ.Пахратдинов [7], Қ.Бекниязовлар [3] тәрепинен кандидатлық диссертация жумыслары исленди.

Демек, биз айтып өтпекши болған касбий сөзлердин изертлениўи итибардан шетте қалмағанының гүўасы боламыз. Деген менен бүгинги күнде халқымыздың күн көриси, жақсы турмыс кешириўи менен тиккелей байланысly болған дийханшылық, шарўашылық, балықшылық тараўларына байланысly атамалардың тилимизде жедел қоланылыўы нәтижесинде жергиликли халықтың сөйлеў тилиндеги касбий сөзлер диалектлик касбий лексиканы жүзеге келтиреді. Демек бул мақаламызда қарақалпақ тили арқа диалектиндеги касбий сөзлер хәм олардың қолланылыўына тоқтап өтеміз.

Дийханшылық касби ата-бабаларымыздың ертеден шуғылланып киятырған кәри болып есапланады. Қарақалпақстанның арқа районларының көпшилиги дийханшылық пенен шуғылланады. Мәмлекетимизде бул тараўға үлкен итибар берилип, Президентимиз өзиниң шығып сөйлеўлеринде аўыл хожалығы тараўында ислениўи тиис ўазыйпалар сыпатында технологиялар тийкарында вируссыз, зыянкеслерге қарсы, кеселликлерге шыдамлы аўыл хожалығы егинлери сортларын жетистириў; суўсызлыққа шыдамлы тез писер жоқары сыпатлы хәм узын талалы транс-ген пахта сортларын кеңейтиў; өнимдарлығы пәс жайлаўларды жақсылаў ушын азық-аўқат өнимлериниң тухымларын көбейтиў сықлы бир қатар ўазыйпаларды атап өткен еди [6:175]. Усы ўазыйпаларды әмелге

асырыўда тараў қәнигелери тәрепинен илимий-изертлеў жумыслары алып барылмақта.

Биз дийханшылыққа байланысly қолланылатуғын сөзлердин лексика-семантикалық мәнилерине итибар берер екенбиз, бунда өнимниң егилиўинен баслап оның жыйнап алынылыўына шекемги дәўиринде қолланылатуғын сөзлердин диалектлик өзгешелиги де белгили орынды ийелейтуғынлығын көриўимизге болады.

Шанақ сөзи дийханшылықта қаўын егилетуғын жердин шанағы, яғный тухым егиў ушын топырағы жумсартылған уяны билдиреди, айырым жерлерде (Қр, Шым. Тқр) *шуқанақ* деп те айтылып, және де аўқат жейтуғын ыдыс атамасын билдиреди. Бунда бир сөздин бир неше мәнилерде келетуғынлығын көреміз.

Тап - қол менен егилген жерди аңлатып, еки мәнисти билдиреди:

1. Жердин егиўге таяр болған ўақты: Жерлер тапқа кепти ғо йенди йексек болады мениңше 2. Ешек қос болып айдалған жер.

Хожели сөйлесиминде бул сөз *жал*, *жоя* деп айтылады. Мысалы, мен он жал ўотап шықтым.

Жал - селки менен егилген жердин аралары. Қоңыратта қарық деп айтылады.

Қарық- егилген дақыл суў ишип нәрлениўи ушын жер бети менен салыстырғанда бийиклеў шығып турған жерге себилип, оның астынан ызғар өтип турыўы лазым. Дақылдың усындай болыўы ушын арнаўлы қарықлар тартылады. Кубла диалекте *кайық* деп айтылады.

Жоя-пахта, мәкке егинлериниң арасын сеялка менен егиўди жоялап егиў деп атайды (Қр).

Ұшлеў-хәр қыйлы өсимликтің қалыңырақ болып өскенлерин сийреклетіўди айтады. Бул сөз Хожели сөйлесиминде *бирлеў* деп айтылады.

Шырпыў-пахташылықта қолланылып, чеканкалаў деген мәниде қолланылады. Бул сөздин Қоңырат, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесимлеринде *шымтыў* деп қолланылатуғынлығы 3.Ибрагимованың Қарақалпақстандағы өзбек сөйлесимлериниң дийханшылыққа байланысly изертлеў жумысларында айтып өтиледі [6:11].

Үйиншик- пахтаны азғантайдан төгип кетиўи, хәр жерге бөлек-бөлек жыйналған пишен ямаса қамысты да усылай атайды (Тқр, Қ-өз р, Мр).

Демек, қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде қолланылған дийханшылыққа байланысly сөзлерге итибар берип қарасақ, олардың күнделикли турмысы менен байланысly екенін көриўге болады.

Қарақалпақ тили арқа диалекти сөйлесимлеринде үй хайўанларының улыўа атамасы сыпатында шарўа, мал сөзи қоланылады. Әдетте шарўа жумыс, ис мәнилеринде жумсалып, не шарўа менен жүрсен? шарўаң питти ме? сыяқлы мәнилерде қоланылады. Ал, мал сөзи үй хайўанын сыпатлайды. Мал сөзиниң семантикасы ири, үлкен, майда, жанлық, қара мал, ири шаклы, майда шаклы түрлери болып, олар хожалық сыпатлары менен келгенде ғана белгили болады.

Мысалы, ири шақлылар-сыйыр, тана майда шақлылар - кой-ешкилер болып, олар улыўма шарўаны аңлатады.

Қарақалпақстанның арқа районларында жасаўшы ҳәр бир хожалықта мал хәм кой-ешкилер бағылады. Бүгинги күнде Тахтакөпир районы шарўашылыққа тийкарланған район сыпатында қаралып, бул жерде көплеген фермер хожалықлар ҳәтте атаклы шопанлар өз кәсібинең маманы болып жетилиспекте. Усы тийкарда шарўашылыққа байланысly атамалар қарақалпақ тили арқа диалекти кәсибий лексикасында белгили орынды ийелейди. Бул кәсиптиң өзине жараса машақаты болыўы менен бирге онда жүзеге келетуғын ҳәр қандай жағдайларға байланысly айтылатуғын сөзлер маллардың өнип-өсиўи процесинде мәселен ири хәм майда шақлы маллардың өсиўине байланысly (саўлық-еки жастан өткен қозы, ҳақана-жасына толып туўған мал, мал туўғанан кейин оның баласы сегиз айға шекем *бузаў* деп айтылып, арқа диалектте *бызаў*, *ғунан*-жигирма айдан үш жасқа шекемги қарамал, жанлық диалектте *ғунаң*, *өгизше*-үш жастан соң пиштирилген малдың түри ал, диалектте *өгишише* сыяқлы фонетикалық өзгешелик пенен қолланылады) атамалардың түрлише қоланылыўы кәсибий лексиканы толықтырыўда өз тәсирин көрсетеди. Деген менен, шарўашылық лексикасы бул сөзлер менен шеклебестен, маллардың от-жеми, күtimi ҳәтте кеселлиги менен де байланысly атамаларды өз ишине алады. Мысалы, *ақыр*-маллардың от-жемин салып қойыўшы ағаштан яки темирден исленген зат. *Бирғарын*-барлық маларда болатуғын аўырыў (Кр), *ушпа*, *кемтир* (бундай жағдайда мал өкирип өледі (Мр)) -қарамалларда болатуғын аўырыў түрлері.

Маллардың жасаў орны тийкарынан қора деп айтылып, оның мәўсимге байланысly *жайма қора* айырым орынларда *жайдақ қора* (Қанл с.) сыяқлы қой ешкилерди қамайтуғын жазғы қора есапланады.

Аўыл хожалығы шараятында мал яки кой-ешкилері көбирек хожалықлар өзлери келискен ҳалда гезеклесип күnine бир адам барлық малларды бағады. Малларды өриске алып кетиў ушын олар бир жерге жыйналады. Бул орын қарақалпақ тили арқа диалектинде *шаңлақ* делинсе, ал Шымбай сөйлесиминде *малшаңлақ* деп айтылады.

Демек, қарақалпақ тили арқа диалектиндеги шарўашылық кәсибине байланысly атамалардың қоланылыў өзгешелиги мал атамасы оның бағылыўына байланысly сөзлердиң көп екенлигинен сезиледи.

Халқымыз эзел-эзелден балықшылық кәсиби менен шуғылланып келген, азық-аўқаты да балықтан исленген. Бүгин де бул кәсипке хәм усы кәсип ийелерине болған итибар оғада жоқары десек болады. Жакында Республикамызда өткерилген үлкен фестивал мине усы балық хәм оннан таярланатуғын тағамларға байланысly болды. Демек, бизиң тарийхымыз мәдениатымыз дүнья халықларын және бир мәрте таң қалдырды десек қәтелеспеген боламыз.

Қарақалпақ тили лексикасында балықшылыққа байланысly атама хәм түсиниклер оғада көп болып, буны биз күнделикли турмысымызда хәм жазыўшыларымыздың көркем шығармаларында ушыратамыз. Қарақалпақстанның барлық районлары балықшылық кәсиби менен шуғылланады, деген менен Мойнақ районы балықшылыққа кәнигелестирилген мөкан сыпатында танымалы. Солай екен, бул аймақ турғынларының сөйлеў тилинде балықшылық кәсибине байланысly сөзлердиң қоланылыўы бираз өзгешерек. Бул бойынша илимпаз Т.Бегжанов көлемли илимий изертлеў жумысларын алып барды [4].

Әдебиятлар

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили Мойнақ говорының лексикасы канд.дисс.автореферати. –Баку: 1966.

Балықшылық кәсиби хәм оған байланысly болған тилимиздеги сөзлердиң қолланылыўына итибар берсек, балықты аўлаў, оны көбейтиў, кеселликтен сақлаў ҳәтте оны тазалаў оннан түрли тағамлар писириўге байланысly атамаларды көплеп ушыратамыз. Тилимизде балық сөзи улыўмалық мәниде қоланылғаны менен оның үлкен-кишилигине қарап бир неше атамалар менен айтылады.

Шабак- ақ шабак (Мр), әдебий тилде барлық балықлардың майдасы түсиниледи. Айырым сөйлесимлерде *ийт шабак* деп те айтылады.

Сазан-сөйлесимлерде төрт яки бес килограммнан кем болмаған үлкенлери түсинилсе, әдебий тилде асымлыққа жараса сазан деп атала береді.

Балықшылар балық аўлаўда бир күнлик аўқат ушын қазанға салынатуғын балығын *бир асым* ямаса *асым балық* деп атаған.

Шөбире//шөбре- Балықлардың сыртындағы қабыршақлары менен ишки организмдеги тикенлери т.б. улыўма жеўге болмайтуғын ағзаларының жыйынтығы (Мр, Ткр). Бул атама фонетикалық өзгериске ушырап яғнай “и” сеси түсип қалыў кубылысы менен де қолланылады.

Қақбаш//қақпаш-кептирилген балық (Кр, Ткр, Мр, Қ-өз.р). Бул сөзде де «қ»-«п» сеслери орын алмасып фонетикалық өзгериске ушыраған.

Өкпе калкы- балық аўлаўға арналған аўдың үстинги суўдың бетинде туратуғын тәрәпине кишкене формадағы ағаш ямаса капрон ағашлар байланған курал.

Жер қараў-балықшылар қыс айларында жылым салмастан бурын ҳәр жерден үки ойып, оның аўзына шом бууып, пискек пенен балықтың бар-жоқлығын, көп-азлығын тексереді. Балықшылар тилинде буны жер қараў дейди. Т. Бегжанов өз мийнетинде «жер» хәм «қараў» сөзлериниң биригиўи нәтижесинде бир мәнисти аңлатыўшы кәсибий сөздиң пайда болғанлығын атап өтеди [1:85].

Балықтың сыртқы формасындағы қалашына байланысly да бирнеше сөзлер айтылады: *арқа қалаш*//*орақ қалаш*, *қуйрық қалаш*, *киндик қалаш*. Келтирилген сөзлердиң барлығы диалектологиялық сөзликте балықтың қалашы деп түсиндирилген. Демек, «қалаш» сөзи «арқа», «қуйрық», «киндик» сөзлери менен биригип оның жайласыў хәм уқсатыў мәнилеринде берилгенин көремиз. Мысалы, орақ қалаш-ораққа уқсас, арқа қалаш-арқасындағы қалашы болып синонимлик қатарды пайда етеди.

Усылай етип, балықшылыққа байланысly диалектлик лексика жергиликли халықтың сөйлеў тили арқалы жүзеге келип, өзиниң қоланылыў шеңберин күнделикли турмыс пенен тиккелей байланысly халда кеңейтип баратуғынлығын көриўимизге болады.

Мақала жуўмағынан келип шығатуғын гипотезалар:

1) Қарақалпақ тилиниң кәсибий лексикасының оғада бай болыўы оның диалектлик кәсибий лексика тийкарында жүзеге келиўи менен байланысly.

2) Дийханшылық, шарўашылық, балықшылық тараўы хәм усы тараўда ислеўши кәсип ийелериниң тилинде пайда болған сөз бенен атамалар жәмийет өзгериўи менен өзиниң қолланылыў өрисин кеңейтип, жаңа түсиниклерди пайда етип отырады. Бул арқалы тилимизде кәсибий лексика және де раўажланады.

3) Тилимиздеги диалектлик кәсибий лексиканы үйрениўимиз арқалы белгили бир аймақ турғынларының тилиндеги кәсипке байланысly сөзлердиң қолланылыўын лингвоареаллық жақтан изертлеў имканын береді.

2. Бегжанов Т. Сөзлердин семантикалық топары (Қарақалпақ тили Мойнақ говороньң материаллары тийкарында). Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер илимий материаллар жыйнағы. –Н.: «Қарақалпақстан» 1971.
3. Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинде мийўе хэм палыз атамалары канд.дисс авторефераты -Н.: 2006.
4. Ибрагимов З. Қарақалпақстан ўзбек шевалари кишлөк хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. канд.дисс.автореферати. -Т.: 2009
5. Каримхожаев Ш. Қарақалпақ тилиндеги дийканшылық терминлерин ўйрениў мәселелери. канд.дисс авторефераты -Т.: 1970, 25-6.
6. Мирзиёев Ш. Миллий тараққийет йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз 1.Т. 2017-йил.
7. Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасы канд.дисс авторефераты. -Н.: 1992, 19-6.
8. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. -Н.: 2004.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада қарақалпақ тили шимолий диалекти қасбий лексикасининг ўрганилиши сўз этилади. Қарақалпақ тилидаги дехқончилик, чорвачилик ва балиқчилик соҳасига доир сўзларнинг қарақалпақ тили шимолий шеvasида қўлланилиши хусусиятлари мисоллар ёрдамида берилган. Бу каби тадқиқотлар олиб бориш, албатта, халқнинг сўзлашув тили асосида амалга оширилганлиги боис, уларга беъэтибор бўлмаслигимиз зарур.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о профессиональной лексике северного диалекта каракалпакского языка. Особенности использования в северном диалекте каракалпакского языка слов, связанных с земледелием, животноводством и рыболовством анализируются на основе конкретных примеров. Подобные исследования, выполняются посредством изучения живого разговорного языка местного населения. Поэтому, мы не должны быть равнодушными к разговорному языку народа.

SUMMARY

In the article there have been analyzed the professional words of the north dialects of the Karakalpak language. The peculiarities of using Karakalpak words in northern dialect, related to agriculture, cattle breeding and fishing industry are analyzed on the basis of concrete examples. Such studies, of course, are carried out by studying the native spoken language of the local population. Therefore, we realize that we should not be indifferent to the spoken language of the people.

20-ЙИЛЛАРДАГИ ЎЗБЕК ТИЛИГА ОИД ДАСТЛАБКИ ТИЛШУНОСЛИК АСАРЛАРИДА ҚЎШИМЧАЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Қ.А.Қадилов – *филология фанлари номзоди, доцент*

Ажинийёз номидagi Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тасниф, аффикслар, феъл, турлов белгилари, сон, сифат, стилистика, ясовчи воситалар, терминлар, олмош белгилари.

Ключевые слова: классификация, аффиксы, глагол, виды разновидностей, цифра, качество, стилистика, средство суффиксов, термины, виды местоимений.

Key words: classification, affixes, verb, types of varieties, figure, quality, stylistics, means of suffixes, terms, types of pronouns.

Ўзбек тилшунослиги XX асрда юксак тараққийет босқичига кўтарилди. Бу даврда ўзбек тилининг специфик хусусиятларини ақс эттирган дарслик ва қўлланмалар, шунингдек, бир қатор монография, рисола ва мақолалар нашр қилинди. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, ўзбек тилшунослиги тараққийетнинг мураккаб босқичларини босиб ўтди, яъни у лисоний мундарижанинг элементар фактларини ақс эттиришдан тортиб, йирик илмий қарашларни умумлаштирган фан даражасига кўтарилди. Бу эса ўз навбатида шу фаннинг эволюцион қатламларини ўрганишни кун тартибига қўяди.

Ўтган асрнинг 20-йилларида ўзбек тили, унинг ички қонун қоидаларини ақс эттирувчи асарлар сифатида «Чиготой гурунги» томонидан 1919 йилда нашр қилинган «Битим йўллари», Фитратнинг 1925 йилдан 1930 йилларгача бир неча бор нашр қилинган «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» циклида чиққан «Сарф» (Морфология) ва «Наҳв» (Синтаксис) асарлари, М.Қори, Қ.Рамзон, Ш.Зуннунлар томонидан бошланғич мактаблар учун 1925 йилда ёзилган «Ўзбекча тил қоидалари» каби асарларини кўрсатишимизга бўлади.

«Ўзбекча тил сабоқлиғи»да аффикслар масаласи IV бўлимда «Белгилар» фаслида изоҳланган бўлиб, улар алоҳида сўз туркуми сифатида тушунилан, лекин уларга хос бўлган умумий таъриф берилмаган. Шорасул Зуннун «Ўзбекча тил қоидалари»да шундай таъриф берадики, бундай белгиларни сўз деб тушунишдан йироқ эканлиги ҳам сезилади: «Ўзлари ёлғиз айтилганда, ҳеч маъно билдирмайдиган ишоратлар «белги» аталади» (25-бет). Демак, белгиларнинг сўз эмаслигини у ҳис қила олган. «Белгилар» вазибалари-га кўра уч гуруҳга бўлинган:

1. Айирув белгилари;
2. Турлов белгилари;
3. Ясов белгилари.

Мазкур тасниф аффиксларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги йирик уч гуруҳига - сўз ўзгартувчи, форма

ясовчи ва сўз ясовчи каби турларга ажратилишини эслатади. Ҳақиқатан ҳам, уларнинг келтирган фактларига қараб, (улардаги камчиликни ҳисобга олганда) шундай хулосага келиш мумкин.

«Айирув белгилари» семантик жиҳатдан 8 турга: *чин эргаши, бўлишсизлик, ўхшатиш, эғалик, сўроқ, кўплик, кичиклик, олмош* каби белгиларга ажратилган. Буни, албатта, ўзига хос тасниф деб юритиш ҳам мумкин. Бу таснифда «чин эргаши белгилари» ва «бўлишсизлик белгилари»дан бошқа барча аффикслар номланишига кўра асосан мос келади, лекин мазкур аффикслар («чин эргаши белгилари» ва «бўлишсизлик белгилари») махсус изоҳни талаб қилади. «Бўлишсизлик белгилари»га келтирилган аффикслар инкор маъносига эга бўлган форма ясовчи, сўз ясовчи аффиксларга (-ма, -май, -мас, -на, -бе, -сиз) тўғри келади. Бу жиҳатдан уларнинг умумий номга эга бўлиши тўғри, лекин «чин эргаши белгилари» деб аталган аффиксларга келиш (-да, -дан, -га/-қа/-қа/-га, (тарихий ва диалектал -а/ -на) ва -ни, -нинг) аффикслари, -гача/-кача/-қача равиш ясовчилари ҳамда сабабли ясама сўзи келтирилади. Албатта, бунда гапда сўзларнинг синтактик алоқасини таъминловчи аффикс ва кўмакчиларнинг умумий грамматик табиати ҳисобга олинганлиги аниқ. Сабабли сўзи кейинги даврларда грамматикализацияга учрамоқда ва кўмакчиға силжимокда, шу жиҳатдан ҳам *чин эргаши белгилари*, деб аташга маълум даражада асос бўлган. Айни замонда бу масалада муаллифларнинг ўз даври нуктаи назаридан тўғри фикр юритганлигини таъкидлаш жоиздир. Улардаги назарий камчилик шундаки, юқорида таъкидлаганимиздек, улар сўз туркумлари ва сўз таркиби тўғрисидаги назарий маълумотлар билан тўлиқ қуролланмаганлигидир. Айниқса, бу даврда проф. Е.Д.Поливановнинг ўзбек тили грамматикаси назариясига оид асарларидан фойдаланиш имконияти бор эди.

Шундай қилиб, *айирув белгилари* деб аталган аффикслар, асосан, сўз ўзгартувчиларга мос келади. Бироқ улар сўз ўзгартувчи ва форма ясовчиларни аслида

фарқ қилишга ҳаракат қилишган бўлса-да, уларда айрим ўринларда айирув белгилари қаторида сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар ҳам келтирилади. Ҳатто кўмакчи, боғловчи ва юклама туркумларига хос сўзлар ҳам киритилган. «Айирув белгилари»га асосан келишшик (аффиксларини тил олди ва тил орқа вариантлари билан бирга), эгалик ва шахс-сон аффикслари келтирилиб, эгалик ва шахс-сон аффикслари «олмош белгилари» деб юритилган.

Бу ўринда сўз ўзгартувчиларнинг «Айирув белгилари» деб номланиши масаласини шарҳлаймиз. Буни таъриф ва аффиксларнинг табиатидан кидириш лозим. Айирув белгилари «Ўзбекча тил сабоқлиғи»да қуйидагича изоҳланган: «Гап бўлақларини ҳам сўзларни бир-биридан айирмоқ (фарқ қилмоқ) учун келтирилган қўшимчалар «Айирув белгилари» аталадир...» (61-бет).

Бу таърифдаги «гап бўлақларини ҳам сўзларни бир-биридан айирмоқ» иборасини айнан тушунмасликни қайд қилган бўлар эдик, балки тилга олинган аффикслар ва сўзларнинг гап бўлақларини шакллантиришдаги ўрни, гапда сўзларнинг ўзаро синтактик алоқасини таъминлаш имконияти тушунилиши керак, шунингдек, айрим аффиксларнинг категориял мосланганлигига ишора қиланаётганлигини ҳам назардан четда қолдирмаслик лозим. Қолаверса, айти ҳолатни муаллифларнинг ўз қарашлари деб ҳам тушуниш мақсадга мувофиқдир.

«Турлов белгилари» деб аталган аффикслар асосан ҳозирги форма ясовчи аффиксларга мувофиқ келади. Унинг ўзи яна уч гуруҳга бўлиб кўрсатилган. Булар:

Феъл турлов белгилари. «Феъл турлов белгилари»га *-ди*, (*аниқ* феъл белгиси, деб аталган). Маълумки, мазкур аффикс ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзи стилистик талаблар билан боғлиқ ҳолда келаси замон ва бошқа маъноларда ҳам ишлатилади [1]. *-миш* (*тўсмон* феъл деб аталган), *-бдир* (*ёзилган ва ҳикоя* феъл деб кўрсатилган), *-ган/-қан/-қан/-ган* *-ёт*, *-яп*, *-ётиб* (ҳозирги феъл дейилган), *-ар/-р* (бўлар феъл), *-адир*, *-а*, *-й*, *-макда* (давом феъл), *-са* (шарт феъл), *-гай/-қай/-гай* (ўтинч феъл), *-макчи/-моқчи* (тилак феъл), *-гу/-қу/-қу/-гу* (келгуси феъл), *-гач/-қач/-қач/-гач*, *-гунча/-қунча/-қунча/-гунча* (пайт феъл), *-гали/-қали/-қали/-гали* (сабаб феъл), *-а/-й/-б* (ҳол феъл) аффикслари келтирилган. Бундай тасниф ҳозирги семантик принципларга мос келади, лекин унга тўла риоя қилинмаган, яъни аффиксларнинг семантик ва функционал хусусиятлари аралаштирилиб юборилган, қолаверса, *-а/-й* равишдош аффикслари икки ўринда берилдики, айти ҳолат уларнинг аффиксининг вазифасини тўла ажрата олмаганлигини ҳам кўрсатади.

«Сон турлов белгилари»га тўлалигича соннинг семантик турларини белгилашда иштирок этадиган: *-лаб*, *-тача*, *-тадан*, *-ларча*, *-авлаб*, *-ов/-ав*, *-ала*, *-нчи* аффикслари келтирилган. Улар ҳозир ҳам соннинг маъно турларини ҳосил қилувчи аффикслар, деб келинмоқда. Лекин *-авлаб/-овлаб* аффиксининг қўлла-

ниши тўғрисидаги маълумотларга ишониб бўлмайди. Чунки жамловчи ва чама сон ҳосил қилувчи аффиксларнинг бирга қўлланиши тўғрисида маълумотга эга эмасмиз. *Икковлашиб* сўзида равишга ўтган ҳоллари бундан мустаснодир.

«Суфат турлов белгилари»га сифат даражалари, озайтирма ва кучайтирма сифатларни ҳосил қилувчи аффикслар келтирилган. Бу жиҳатдан «суфат турлов белгилари» тўлалигича форма ясовчи аффиксларга мос келади. Лекин келтирилган аффикслар қаторида *-к* аффикси ҳам мавжудки, унинг қандай аффикс эканлигини билиб бўлмайди, чунки *-к* аффикси иштирок этган сўзга мисол келтирилмаган.

Аёнким, от туркумидаги форма ясовчи аффикслар «турлов белгилари» қаторида кўрилмаган. Шунинг айтиш керакки, «турлов белгилари» термини ва унинг таърифи форма яшаш эмас, балки кўпроқ сўз ўзгартувчиларга нисбатан қўлланиши маъқулроқ эди, чунки у: «Ўз бошли сўзларнинг охирига қўшилиб, шу сўзларнинг турланишига хизмат қилатурган қўшимчалар «турлов белгилари» аталадир», деб изоҳланган. Бироқ келтирилган аффиксларгина фикрнинг форма ясовчи ҳақида бораётганлигини билдиради. Демак, таъриф ва термин ифодаланмоқчи бўлган ҳодисани белгилан олмайди, чунки турлаш тушунчаси аниқ бир тушунчани конкрет ва чегаралаб кўрсатолмайди. Ваҳоланки, бу термин ҳозирги тилшунослигимизда сўзларнинг келишик қўшимчаларини олишини билдиради.

«Ясов белгилари» дейилганда, сўз ясовчи аффикслар тушунилан.

Муаллифлар сўз яшаш тушунчасини тўғри англаб етганлар, яъни «бир турли сўздан иккинчи турли сўз ясамоқ» («Ўзбекча тил сабоқлиғи», 65-бет) тўғрисида фикр юритиб, уларни уч гуруҳга ажратишади: *феъллов белгилари*, *исмлов белгилари*, *супатлов белгилари*. Албатта, *феъллов*, *исмлов*, *супатлов* тарзида ишлатилиши муаллифларнинг ижодий ёндашуви, лекин бу нарса кейинчалик шу тарзда тилшуносликда ўзлашиб кетмади. Улар келтирган ясовчи қўшимчалар ясама сўзлар изоҳида берилади.

Айтиш лозимки, «Ўзбекча тил сабоқлиғи» муаллифларининг аффиксларни вазифасига кўра уч турга ажратишини, ундаги принципиал хатолардан қатъий назар, ўша давр тилшунослигининг катта ютуқларидан деб баҳолаш маъқулдир.

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилшунослигида аффиксларни вазифасига кўра дастлаб, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи гуруҳларига бўлиб ўрганиш анъанаси бўлган [2]. 50-йиллардан бошлаб, сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи тарзида тасниф қилиниб келинмоқда. 20-йилларда яратилган асарларда аффикслар таснифи мазкур таснифга яқин эканлигини юқорида таъкидлаб ўтган эдик.

Айти замонда таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, 20-йилларда яратилган асарларда ўзбек тили грамматик қурилишининг асосий хусусиятлари акс этган эди.

Адабиётлар

1. Ғуломов А.Ғ. Феъл. –Т.: Ўзфанакадашр, 1954. 24-б.
2. Қосимхўжаев О. Сўзнинг морфологик таркиби. –Т.: «Ўрта ва олий мактаб», 1963. 66-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ўзбек тили илмий услубининг бир соҳаси бўлган ўзбек тилшунослигининг шаклланиши жараёнлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые вопросы становления узбекского языкознания, как отдельной отрасли научного стиля узбекского литературного языка.

SUMMARY

In the article the author deals with the issues of studying the periodization of Uzbek Linguistics as a separate branch of the scientific style of the Uzbek literary language.

ҚАРАКАЛПАҚСТАННЫҢ АРҚА РАЙОНЛАРЫ ЭТНОГИДРОНИМЛЕРИ

Г.Ж.Мамбетова - 10.00.03-қарақалпақ тили қәнигелигиниң таяныш докторанты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гидроним, этноним, этногидроним, Қарақалпақистоннинг шимоллий туманлари, семантика, сув объекти.

Ключевые слова: гидроним, этноним, этногидроним, северные районы Каракалпакистана, семантика, водные объекты.

Key words: hydronym, ethnonym, ethnohydronym, Northern regions of Karakalpakstan, semantics, water objects

Қарақалпақстанның арқа районлары топонимикалық системасында этногидронимлер де белгили бөлегин курайды. Этногидронимлер – бул ҳәр қандай халықтың, миллеттиң, руў, қәўим, тийре атамалары негизинде дүзилген суў объектлериниң атамалары. Этногидронимлердиң қойылыўы сол жерде жасап атырған халықтың тарийхы, қонысла-сыўы, қандай этникалық топарлардың бир – бири менен қоныслас жасаўы, жағдайлары менен де бай-ланыслы. Сонлықтан да этногидронимлердиң қойы-лыўы, тилимизде кең өристе пайдаланыўы узақ дәўирлерди өз ишине алады хәм ески тил бирликле-ринен деп есаплаўға болады.

Этногидронимлер сол суў объектиниң қандай да этникалық топарға тийислигиниң ямаса оларға белгили дәрежеде қатнасы бар екенлигин де билди-реди.

Түркий тил билиминде этногидронимлер мәсе-леси бир қатар илимий мийнетлерде сөз етилген. Татар тил билиминде Ф.Г.Гарипова «келип шығыўы этнонимлерден болған гидронимлер деп қарастыра-ды хәм суў объектлериниң этнонимлерге қатнасы хәр түрли жағдайларға байланыслы болып, бул та-тар халқының басқа халықлар менен тарийхый бай-ланысларын да көрсетеди» [1] деп атап өтеди.

Ал Р.Р.Гатауллин болса татар тилинде гидро-нимлерди лексика – семантикалық жақтан 6 топарға бөлип қарастырады. Суў объектиниң физика-географиялық өзгешелигине, фитонимлерге, зоо-нимлерге, антропонимлерге, этнонимлерден болған гидронимлер хәм космонимлерден болған гидро-нимлер деп бөлип, Мишәркөл, Типтәркөл атамла-рында көл индикаторы менен бириккен бирликлер-ди татарлардың этникалық топарларының атамасы деп белгилеп көрсетеди [2]. Ал қазақ тил билиминде Е.А.Керимбаев «қазақ тилиндеги меншикли атамаларды қойылыўының этномәдений тийкары усы тилдиң ономастика дүньясында антропонимлер, топонимлер хәм этнотопонимлер менен байланыс-лы» - деп атап көрсетеди [5]. Ал башқұрт гидро-нимлерин изертлеген Р.Я.Халитов болса, башқұрт этногидронимлериниң келип шығыўында түркий тиллик (пласт) қатламға тән хәм рус, украинлардың этникалық топарына тийисли бирликлердиң ушы-расатуғынлығын айтады [4]. Өзбек тил билиминде А.Ж.Отажанова Хорезм этнотопонимлериниң пайда болыўын бир қатар жағдайлар менен байланысты-рып, 3 топарға бөлип изертлейди.

1. Гидроним сол объектте жасаған халық я қәўим атамасы тийкарында жүзеге келеди.

2. Миллетлердиң аты тийкарында жүзеге кел-ген гидронимлер.

3. Қандай да этникалық топарға тийисли адамлар турмысында жүз берген тарийхый ўақыя хәм хәдийсеге байланыслы жүзеге келген гидро-нимлер [7].

Түркий халықлар белгили руў, қәўимлерден куралған. Соның ишинде, қарақалпақлар да руў, қәўимлик өзгешеликлерине ийе. Бул ҳаққында илимпаз К.Мамбетов: «Қарақалпақлардың этноге-

незинде олардың тийкарын кураған алты қәўим: қоңырат, мүйтен, қытай, қыпшақ, кенегес хәм маңғыт ерте дәўирлерден-ақ ушырасады» [6]. Де-мек, Қарақалпақстанның арқа районлары гидроним-лериниң атамалары белгили руў, қәўим атамалары менен аталыўы да тийкарсыз емес, яғный оның бир неше себеплери бар. Бириншиден: этногидронимлер сол суў объекти этирапында жасап атырған хал-лықлардың бурыннан отырықшы екенлигин билди-реди, екіншиден, суў объектиниң қазылыўында, халық мәпине жараўына сол қәўим яки руў ўәкили-ниң қатнаслы екенлиги (қазыўы, қазыў ислерине басшылық етиўи т.б.), үшіншиден, сол суў объек-тине басқа миллеттиң де қатнасын, яғный бул арқалы сол жердеги халықтың да басып өткен тар-ийхый жолын, тарийхый ўақыяларынан да дерек береді. Миллет қәўимлерге, қәўим руўларға, руў тийре яки көшелерге бөлинеди. Олардың атамалары болса Қарақалпақстанның арқа районларының гид-ронимлери курамында ушырасады.

Этнонимлер менен аталған гидронимлер тийкарынан алғанда қарақалпақ руўларының, әси-ресе, олардың бир орыннан екінши орынға, малына жайлаў яки өзлерине жақсы қунарлы, топырағы өнимдарлы, суўы мол қоныс жер, мәкан излеп көшиў жағдайлары менен де байланыслы.

1. Қарақалпақстанның арқа районларында қарақалпақ халқының этникалық курамына кирмей-туғын топардағы этногидронимлер де ушырасады.

Мысалы: *Түрк бөгет* (Тахтакөпир районы). Бул аймақтағы информаторлардың көрсетиўинше, усы бөгет қурылысына миллети басқа болған адамлар қатнасқан (информатор Ү.Сапарниязов). *Арабжасп каналы* (Қоңырат районы). Булай аталыўының се-беби, бул жерде хожа этникалық топарына тийисли адамлардың болыўы, халықтың оларды арабларға қатнаслы, ислам динин енгизиўшилер деген уғымы менен байланыслы.

2. Қарақалпақстанның арқа районлары ай-мағында миллет аты менен байланыслы гидроним-лер ушырасады. Қарақазакының көпири (Тах-такөпир районы), Кәрис жап (Шымбай районы), Қазақлы қудық (Мойнақ районы), Қазақ көл (Мой-нақ районы), Қарақалпақжап каналы (Қоңырат рай-оны), Қазақжап каналы (Қоңырат районы), Түрк-менжап каналы (Шоманай районы). Әлбетте, гид-ронимлердиң булай аталыўы хәр түрли себеплер менен байланыслы.

Қазақ этноними менен келетуғын гидронимлер Қарақалпақстанның арқа районларында көп-леп ушырасады. Мысалы «Қазақдәрәя каналы – Бозатаў районынан ағып өтеди. Ол дәслеп Әмиўдәрәяның бир тармағы болып, қазақ миллети атамасы менен байланыслы. Қазақлар канал жағаларында жасап, шарўашылық, балықшылық пенен шуғылланған, сол себепли Қазақдәрәя аталған. Бул территорияда дәслеп қазақлар жасаған. Соң бул аймақты суў басқан. Хәзир көл аты сақланып қалған» [9] деп көрсетеди Қарақалпақстанның арқа районлары то-понимлерин географиялық жақтан изертлеген

илимпаз Қ.Сейтниязов. Бунда казак, түркмен миллети атамасы менен келген гидронимлер сол аймақта, яғный Қоңырат, Тахтакөпир районларында казак миллети үзкілдеринин ертеден-ақ отырықшы халық екенлиги, «Қарақалпақжап каналы» гидроними арқалы сол суў объекти жағаларында көплек карақалпақ ауылларының жасағанлығы түсиниледи. Ал Шоманай районында түркмен миллети атамасы менен қатнасты гидронимлерде бул аймақта түркменлердин жасауы хәм усы районның Түркменстан Республикасы шеғарасында жайласқанлығы, суўдың сол республикадан ағып келиуи де уғынылады. Кореец миллети менен аталатуғын суў объектиери Қарақалпақстанның арқа районларында ушырасады. Бул атама аймақта кореец (кәрис) ауылларының бар екенлигин көрсетпейди, ал усы миллеттен бир топар дийқанлар келип аймақта салы екенлигин, суў объектин қазыу жұмысына қатнасанлығы менен байланыссы. Халық ауызеки сөйлеу тилинин бир айрықшалығы, олар атама койыуда басқалардың дыққатын тез тартатуғын уғымларды есапқа алады. Кореецлер халық пенен бурыннан араласып жасамаған, ал олардың түрли егинлерди егий менен шуғылланыуы, суўғарыу ислериндеги хәрекетлери басқаларда қызығушылық, таңланыушылық сезимлерин усылай оятқан. Сонлықтан оларға қатнасты жағдайлар менен байланыссы суў объектиерин усылай атаған. Бул ҳаққында А.Отажанова да төмендеги пикирлерди билдиреди: «Мысалы Хорезмдеги «Орысжапты» жергиликли халық рус адам қазып бергени ушын усылай аталды дейди. Бирақ, бундай яғный миллет аты тийкарындағы гидронимлердин пайда болыуында негативлик өлшеми эмел қылады, яғный кем санлы халықтың аты топонимге айланады» [8].

3. Қарақалпақстанның арқа районларында гидронимлердин басым көпшилиги карақалпақ руў атларынан жасалған гидронимлер курайды. Мысалы: Қыят жап каналы (Қоңырат районы), Ақтоғын жап (Кегейли районы), Қарасыйрақ жап (Кегейли районы, Шымбай районы), Қылқалы жап (Кегейли районы), Кенегес көл (Кегейли районы), Қатаған жап (Кегейли районы), Қырық жап (Кегейли районы), Оймауыт көл (Кегейли районы), Хожакөл (Кегейли районы, Қараөзек районы), Хожақуйған салма (Кегейли районы), Гүбедек каналы (Қараөзек районы), Кепе жап (Қараөзек районы) хәм т.б. Итибарға алатуғын тәрепи, бул руўлар, ауыл – ауыл болып

бир суў объектинин этирапында қонысланып отырса да, сол суў объекти қайсы ауылдың тусынан ағып өтсе, сол ауылдың аты менен, ауыл халқы қайсы руўдан болса, сол руў аты менен аталып кеткенлигин де көремиз.

Бул келтирилген этногидронимлерден мына нәрсени аңлау мүмкин, Қарақалпақстанның арқа районларынан Хожели, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай, Мойнақ районларындағы этногидронимлердин тийкаргы бөлеги Қоңырат арысына киретуғын руўлар тийкарында қәлиплессе, ал Нөкис районы, Кегейли, Шымбай, Қараөзек, Тахтакөпир районларындағы этногидронимлердин басым көпшилиги карақалпақлардың кенегес, маңғыт, қытай, қыпшақ қәуимлерине киретуғын руўлар, тийрелери тийкарында қәлиплескен. Хәр бир этногидронимдин койылуы тарийхы, себеплери бар. Мысалы, Қоңырат районындағы «Ашамайлы көпир» этногидроними. Бул ҳаққында тарийхый әдебиятларда: «Ашамайлы көпир – қаланың ортасында орналасқан ең ески көпир. XVII – XIX әсирлер естелиги, Ханжапқа салынған ески көпирлерден бири. Оның булай аталуының себеби Қоңырат районынан 7 км батыста Ашамайлы ауылы жайласқан. Ол ауылдың үстинен хәм көпирден Үстирт арқалы Қазақстан, Волга бойларына баратуғын жол Қоңырат қаласынан өткен» [3].

Демек, Қарақалпақстанның арқа районлары этногидронимлери бул жердеги халықтың тарийхый, мәдений, руўхый раўажланыуын да көрсетеди, сол аймақтың этногеографиясы, тарийхы ҳаққында да бийтакирар мағлыұматларды береді. Солай екен, этнонимлер (миллет, халық, қәуим, руў, тийре атамалары) гидронимнен алдын пайда болған. Себеби, суў объектиеринин тәбийий түрде пайда болғанлығына да (ой, шуқыр, көл т.б.) хәм инсан қолы арқалы жаратылғанлығына да (жап, канал, салма, бөгет, қудық, көпир т.б.) атамалар халық тәрепинен койылған.

Жуўмақлап айтқанда, хәр қандай гидронимдин аталуында карақалпақ халқының сөз таңлауы, атама койыу тапқырлығы, терең зейни, жоқары руўхый мәдениетти сәуленген. Гидронимлердин курамындағы ушырасатуғын этнонимлер Қарақалпақстанның арқа районларында ерте дәуірлерден – ақ қайсы қәуим, руў хәм тийрелердин, қайсы миллет үзкілдеринин отырықшы түрде күн - көрис, турмыс кешириуин өтмиш дереклери менен ушластырады.

Әдебиятлар

1. Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С.74.
2. Гатауллин Р.Р. Историко-лингвистическое описание тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья. – Казань: 2012, АҚД. – С.22.
3. Есбергенов Х. Қоңырат. Тарийхый хәм мәдений естеликлери. -Нөкис: «Билим», 1993. 27-6.
4. Халитов Р.Я. – Гидронимия Оренбуржья. АҚД. - УФА: 2012.- С.11.
5. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имён. Автореф.дисс.на соик ст.доктор.фил.наук. – Алма ата: 1992. – С.9.
6. Мамбетов К. Карақалпақтар тарийхынан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 106-б.
7. Отажанова А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Фил.фан.номз.ил.дар.ол.уч. тақд.эт.дисс. – Тошкент: 1997. 65-б.
8. Отажанова А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Фил.фан.номз.ил.дар.ол.уч. тақд.эт.дисс. – Тошкент: 1997. 67-б.
9. Сейтниязов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии. Канд.дисс. – Ташкент: 1993. - С.106.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилидағы баъзи этногидронимлар ҳақида фикр юритилган. Мақолада Қарақалпақистоннинг шимолый туманлари этногидронимлари таҳлил этилган. Этногидронимлар 3 гуруҳқа бўлиб ўрганилган, улар мисоллар орқали изоҳланган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы некоторые этногидронимы, используемые в каракалпакском языке. В качестве примера взяты этногидронимы северных районов Каракалпакстана. На основе анализа примеров выделяются три группы этногидронимов.

SUMMARY

Some ethnohydronyms used in Karakalpak language are analyzed in the article. On the basis of the analysis of examples – ethnohydronyms of the northern regions of Karakalpakstan they are divided into three groups.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ КУЛЬТУРЫ НАРОДА

Р.К.Рзаева – старший преподаватель

Н.Е.Ешимбетова, А.Жиенбаева – студенты факультета иностранных языков

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Таянч сўзлар: маданиятлараро коммуникация, лингвосоциомаданий компетенция, билингвиал, фразеологик бирликлар, мақол-маталлар, менталитет, урф-одатлар, олам манзараси, социомаданий баҳо.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, лингвосоциокультурная компетенция, билингвальный, фразеологические единицы, пословицы и поговорки, менталитет, традиции и обычаи, картина мира, социокультурная ценность.

Key words: intercultural communication, linguosociocultural competency, bilingual, phraseological units, proverbs and sayings, mentality, traditions and customs, picture of the world, sociocultural value.

В последнее время большое внимание в обучении иностранным языкам и в особенности английскому, уделяется межкультурным аспектам преподавания. На стыке лингвистики и культурологии появилось направление-лингвокультурология, «направленная на изучение современного состояния функционирования языка и культуры, а также на выявление в языке как общекультурных понятий, так и национально-культурно специфичных элементов, свойственных только конкретному этносу» [2:27].

Проблемы общения культур и народов в связи с преподаванием иностранных языков глубоко и интенсивно изучаются многими лингвистами. Изучение языка «в действии» обнаружило его нерасторжимую связь с культурой его носителей. В процессе речи говорящий опирается на свой социальный опыт т.е. социальные структуры являются материальной подосновой лингвистических структур. Социальные дифференциации проявляются особенно ярко и непосредственно в словарном составе языка. Социокультурная компетенция обозначает способность понимать широкий круг явлений, связанных с жизнью народа –носителя изучаемого языка [3:9]. В современной лингвистической науке область изучения пословиц имеет свой статус, объект изучения, свои методы и приёмы, и называется паремиологией. Изучение социокультурных аспектов пословиц и поговорок как объекта паремиологии представляет значительный интерес для исследования, так как среди широкого спектра социокультурных реалий, отражающих менталитет, историю и культуру народа, наибольшую социокультурную ценность по словам Е.М.Верацагина и В.Г.Костомарова, нужно искать «преимущественно у слов, фразеологизмов и афоризмов. Посредством этих номинативных единиц можно моделировать совокупность знаний и представлений о мире, зафиксированном в этом массиве языковых единиц» [1:182].

Пословицы, поговорки, устойчивые воспроизводимые единицы речи и идиомы являются строевыми элементами языка. В них содержится информация, которая отражает, хранит и передает из поколения в поколение обычаи и культуру, историю и искусство народа, характеризует быт и нравы, психологические особенности и темперамент [3:11]. Несомненно, что знакомясь с иностранным языком, усваивая, изучая его, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком. Фразеология, как неотъемлемая часть и своеобразная сокровищница любого языка мира, может особенно сильно способствовать этому при-

общению. Пословицы и поговорки могут дать нам ключ к национальному характеру разных народов. По словам М.Э.Сухолюцкой «Использование фольклорных материалов способствует изменению роли родного языка в учебном процессе, вынося его за рамки перевода и делая его инструментом для межкультурных сравнений и аналогий» [4:178].

Целью статьи является – изучение пословиц и поговорок в разнотекстовых языках (английском, русском и каракалпакском) как средства отражения культуры и национального характера. Ряд проведенных исследований показывает, что количество и качество идиоматических выражений, отражающих положительную или отрицательную оценку тех или иных человеческих качеств можно считать показателем этических норм, правил социальной жизни и поведения в обществе, отношение нации через её культуру и язык к миру, другим народам и культурам [5:182].

Исследование таких ценностных понятий как общительность, речевая деятельность, свобода мысли, гостеприимство и других показывает, что в разных языках они выражаются по-разному. Рассмотрим некоторые из них. Например, в пословицах о языке, речевой деятельности человека большое внимание уделяется этикетным афоризмам, отражающим правила общения. Такое качество как *сдержанность в речи, лаконичность* может быть представлено в следующих пословицах и поговорках:

Положительная оценка. В английском языке: Silence is golden. Brevity is the soul of wit. First think, then speak. A word to the wise. Still waters run deep. Be swift to hear, slow to speak. No wisdom like silence. A close mouth catches no flies. Give every man thine ear, but few thy voice. **В русском языке:** Слово – серебро, молчание – золото. Краткость – сестра таланта. Держать язык за зубами. Больше слушай, меньше говори. Язык до добра не доведёт. Язык мой – враг мой. **В каракалпакском языке:** Еки тыңла бир сөйле. Айтылған сөз-атылған оқ, қайтып ийесин таппайды.

Отрицательная оценка. В английском языке: A penny for your thoughts. Bare words buy no barley. A tattler is worse than a thief. Great talkers are great liars. **В русском языке:** В тихом омуте черти водятся. Проглотить язык. **В каракалпакском языке:** Көп сөз – ешекке де жүк. Аз сөйле көп тыңла. Үндемегеннен үйдей бәле шығады. Тилин жутып қойыў.

Большой интерес представляет изучение такой черты как *гостеприимство*, которая более ярко выражена в русском и каракалпакском языках, чем в английском.

Положительная оценка. Интересно, что в английской идиоматике гостеприимство как общественно значимая черта полностью не представлена, ни положительно, ни отрицательно. *В*

русском языке: Не красна изба углами, а красна пирогами. В ногах правды нет. Чем богаты, тем и рады. Всё что есть в печи, на стол мечи. В каракалпакском языке: Быламықты май келтиреді. Барғанша қонақ уялар, барғаннан соң қонақ жер уялар.

Отрицательная оценка. В английском языке: Speak when you are spoken to, come when you are called. В русском языке: Незваный гость хуже татарина. В каракалпакском языке: Шақырған жерге бар, шақырмаған жерде не бар?

Интересно отметить тот факт, что в каракалпакском языке наблюдается положительное отношение к незваному гостю. Следующие строки из произведений известного каракалпакского поэта И.Юсупова ярко и точно показывают гостеприимство как примечательную черту каракалпаков, и положительное отношение даже к незванным гостям:

Жалғыз атын сойып берип қонаққа,
Жаяў қалып бул халық талай тарыққан. [6:151]
Үйге шақырыўсыз қонақ келгени
Бул хәм азаматлық, абырайың сениң!
Шақырыўсыз қонақ- биймиллет қонақ. [6:153]
Келсин мейли, ерте қонақ, кеш қонақ,
Қарақалпақтан қапа болмас хеш қонақ. [6:154]

Немногочисленность английских пословиц и поговорок, отражающих гостеприимство можно объяснить следующим образом. В воспитании англичанина очень важны традиции, и первое место занимает воспитание вежливости, уважения к личности человека, которое не допускает нарушения «личностных границ», фамильярности, панибратства. Для англичанина его дом, семья и близкие – это крепость и тыл, куда вход посторонним запрещён. Это отражается в пословице: *My house is my castle*. В русской же культуре и у восточных народов наоборот наблюдаются черты гостеприимства, хлебосольства, добродушный взгляд на стремление к быстрому и немотивированному сближению, панибратство и фамильярность. Поэтому дом у них всегда открыт для званных и незванных, своих и чужих,

здесь всегда встретят и приветят. Изучение некоторых качеств человека на материале пословиц и поговорок ещё раз подтверждает тот факт, что фразеологические единицы, как отмечает З.Х.Рустамова «непосредственно отражают в языке культуру говорящих на нём людей, в них зафиксировано всё то, что характеризует образ жизни народа, его национальную психологию. Поэтому фразеология любого языка глубоко национальна, а знакомство с ней позволяет глубже понять историю и характер народа, ибо во всех фразеологических единицах отражаются исторические события, отношения народа к ним, а также к человеческим достоинствам и недостаткам» [3:207].

Таким образом, в результате проведённого исследования были выделены определённые качества личности и социальные отношения, признанные в данных обществах как более или менее важные и можно сделать следующие выводы:

Согласно анализу практического материала можно выделить три группы пословиц и поговорок по содержанию и структуре: 1) эквивалентные-совпадающие по содержательной и образной структуре у разных народов; 2) частично эквивалентные, т.е. совпадающие по содержанию, но имеющие разные образы и 3) безэквивалентные, т.е. не совпадающие и по содержанию, и по образной структуре.

В английском языке в идиоматических выражениях преобладают следующие ценностные смыслы: сдержанность в речи, честность, свобода личности, консерватизм, закрытость семейной жизни. В содержании идиоматики русского и каракалпакского языков значительное место занимают такие ценностные понятия как общительность, краткость, выражаться, специфически присущей ценностью оказывается гостеприимство.

Наибольший интерес для исследования представляют безэквивалентные пословицы и поговорки, так как они насыщены социокультурными сведениями, в них содержится информация, которая отражает, хранит и передаёт обычаи, культуру, историю, быт и нравы народа.

Литература

1. Верещагин В.М., Костомаров В.Г. Язык и культура Изд.4-е. -Москва: 1990.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. -Минск: 2004.
3. Рустамова З.Х Социокультурные аспекты преподавания английского языка. Научно-методический журнал «Преподавание языка и литературы №1. -Ташкент: 2006.
4. Сухолуцкая М.Э. Русский фольклор – гармония в обучении страноведению и языку. Сб. статей и материалов. Том 1. -Санкт-Петербург: 2003.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. -Москва: 2004.
6. Юсупов И. Омир, саған ашықпан. Сайланды шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999.

РЕЗЮМЕ

Мақола инглиз тилини үргатишда маданиятлараро коммуникация масалаларига бағишланган. Ишда мақол-маталларнинг ижтимоий-маданий аспектлари ва уларнинг халқ маданиятини акс эттириши таҳлил этилган. Ҳар хил тиллардаги мақол-маталларни қиёсий таҳлил этиш асосида чет тилини ўрганишнинг самарали йўллари баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам межкультурной коммуникации в преподавании английского языка. В работе рассматриваются социокультурные аспекты пословиц и поговорок как средства отражения культуры народа. На основе сопоставительного анализа пословиц и поговорок в разнотипных языках, автор статьи подчёркивает тот факт, что иностранные языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках.

SUMMARY

The article deals with the issues of intercultural communication in teaching English. There have been analyzed the sociocultural aspects of proverbs and sayings as a means of reflecting the culture of people. On the basis of the comparative analysis of proverbs and sayings in different languages the author of the article emphasizes the fact that foreign languages should be taught in connection with the world and culture of the people speaking in these languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҢЫЗЛАРЫ

И.Х.Алламбергенова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: халқ прозасы, ривоят, тарихий, хангома, афсона, миф, тұқима сюжет.

Ключевые слова: народная проза, предания, исторический, рассказ, легенда, миф, выдуманный сюжет.

Key words: folk prose, folk tales, historical, story, legend, myth, fictional plot.

Қарақалпақ халық прозасы жанларының бир түри реалисттик ўақыялар ямаса ҳәдийселер, турмыста ҳақыйқый жасап өткен адамлар, урыўлар, кәўимлер географиялық орынлар атамалары ҳәм т.б. ҳаққында сөз ететуғын аңызлық характердеги гүрриңлерден ибарат. Соның ушын бул жерде аңыз тиккелей тарийхый турмыслық ўақыялар ҳәм ҳәдийселер менен байланыслы дәретилетуғын бирден бир реалисттик жанр есапланады. Оның басқа проза жанрларынан тийкаргы айырмашылығы да усы өзгешелигинде көринеди. Әдетте, оның пайда болуғына тарийхый ҳақыйқатлық күшли тәсир жасайды. Қахарманлары: ханлар, патшалар, батырлар, бийлер, тәўиплер, дин ўәкиллери, жыраўлар, бақсылар, нама атамалары ҳаққында гүрриңлер ел, жер, қала атамаларының шығыс дәреклери, урыўлық-кәўимлик тийрелик атамалар ҳаққында мағлыўматлардан ибарат ўақыяларды өз мазмунларына жәмlestиреди. Деген менен, аңызларды нағыз тарийхый көрсеткишлерден ибарат деп бахалаўға болмайды. Олардың объекти тарийх болғаны менен ўақыяларды тәрийиплеў, баян етиўлер барысында тоқыма элементлердин араласуы жийи көзге түседи. Мәселениң усы тәрәпи аңызларды эпсана ҳәм мифлердин композициялық дүзилisine жақынластырады. Мәселен, «Имам ишанның туўылыўы» деген аңызда белгисиз ғаррының «адам сынаў» мотиви тийкарында белгили бир дин уламасының ғайры күшлердин инабаты менен дүньяға келиўи туўралы сөз болады (82-бет). «Жийен жыраў ҳәм Аманбай батыр» аңызында болса жыраўдың көрген түси ҳәм Қыдыр ата түсинде берген кобыз жыраўшылық өнерин баслаўға себепши болады. Бундай кәраматлы тәсирлерди белгили жыраўларымыз Нурабылла (Есемурат айтқан) Есемурат, Қыяс жыраўлардың да еске түсириўлеринде ушыратамыз. Бундай анимистлик түсиниклер ҳақыйқат болмағаны менен аңыздың мазмунын тереңlestириўге ҳәм тәсиршенлигин арттырыўға хызмет етеди. Сондай ақ, «Хүрлиманның тақысы» аңызында да фетишлик (жансыз предметлердин адамларға тәсирине исеним) бағдардағы исеним элементлери сақланған. Деген менен аңызлардың көпшилигинде күнделикли турмыслық тәшўишлер эпийайы хабарлаў усыллары менен баян етилетуғынлығын ескертип өтиўимиз керек. Мәселен, бийлер, батырлар ҳаққындағы аңызларда ўақыялар реал сәўлеленеди. Оларда гиперболизм, фантазия элементлери ушыраспайды дерлик. Бирақ, илажы болғанынша қахарманды идеалластырыў принциплериниң излери сақланатуғынлығы бийкар емес. Әсиресе, булар аңызлардағы Төре бий, Қутлымурат бий, Айдос бий, Ерназар ала көз ҳәм т.б. елге танымалы адамлардың образларында сақланған [3:81-178]. Бундай болуғының тийкаргы себеплериниң бири бурыннан дәстүрли түс алып киятырған мифлерден жаратқанды күшли идеализациялаў, эпсаналардағы ғамхоршы күшлерди-пирлерди асыра бахалаўшылық усылларының калдыклары түринде аңызлардан орын алған көркем дәретиўшилик усылларының нәтийжелери деп бахалаўымыз мүмкин. Дурыс, аңызларда тоқыма сюжетлердин колланылыўы онша зәрүрли емес. Оларда тийкарынан белгили бир объектке анық сыпатламалар берийўге ямаса бир

ўақыяны тастыйыклаў бағдарында анық баянлаўды әмелге асырыў басшылыққа алынады. Деген менен усындай ҳәрекетлерге карамастан ҳақыйқатлықты көркемлеп баянлаў максетиндеги қосымта элементлерди ушыратуымыз мүмкин. Аңызларды кәнигелер былай бахалайды: «Олардың мазмунларындағы көркем қосылмалар сол тарийхый ҳақыйқатлықты «тастыыйқлаўшы» хызмет атқарады... Аңызларда тоқыма сюжетлер эпсаналарға карағанда кемирек қолланылады ҳәм фантазиялық пикирлердин өзинде де тарийхый шынлыққа бет бурыў тенденциясы сезилип турады» [3:7]. Бул өзгешеликти гейпара алымлар «реалисттик тоқыма» деген термин менен белгилеген. «Ривоят (бизинше аңыз)-халқ прозасынинг тарийхый ҳақиқатни реалисттик уйдирмалар фониде хикоя килувчи алоҳида тури» [2:30]. Демек, аңызлардағы реалисттик тоқымалар ҳақыйқатлықты тастыйыклаў ушын хызмет етеди деген сөз.

Аңызлар ата-бабаларымыздың басып өткен өмир жолларындағы соңғы дәўирлик қатламалардағы тарийхый турмыс машқалаларын өз мазмунларына қабыл еткен ҳәм елге шекем даўам етип киятырған ҳәрекеттеги жанр қатарынан орын алады. Биз аңызларды үйрений барысында ҳәр қандай дәўирлик ҳәм жәмийетлик белгилердин излери басқа мифлик ҳәм эпсаналық жанрларға карағанда ҳақыйқый турмысқа жақын қатнаста болатуғынлығын өзгешеликлерге ийе екенлигине, әдеўир дәрежеде ҳақыйқый тарийхый фактлерге бай екенлигине, тарийхтың өзи болмаса да ол ҳаққында мол эпикалық мағлыўматларға ийе екенлигине көзимиз жетти. Соның ушын да аңызлар «аўызша тарийх» түринде гейпара бәсекели мәселелерди шешиўде алымларымыз оларды илимий орталыққа тартыў жұмысларын әмелге асырып атыр. Бирақ, биз жокарыда белгилеп өткен аңызлардың эпсаналарға өтиў мүмкиншиликлериниң бар екенлиги ондағы анық фактлердин жоғалып кетиўине алып келеди. Мүмкин, бир дәўирлерде ҳәзирги эпсана деп аталып жүрген халық гүрриңлери өз ўақтында аңыз түринде белгили болған шығар. Олардың қахарманларын идеалластырыў максетинде мифлик ҳәм эпсаналық элементлердин қосылыўы нәтийжесинде аңызлар эпсаналық сыпат алатуғынлығы бийкар емес. Мәселен, Хожа Ахмед Ясаўий, Хәким ата, Шыңғысхан ҳаққындағы аңызлық сюжетлер контоминациялық характер алып бурыннан белгили болған күн нурынан пайда болған перзентлер ҳаққындағы халықлық мотивлердин қахарманның образын идеалластырыў максетиндеги жаңа ўақыяларға араласқан ҳалда жанрдың өзгериске ушыраўына алып келген. Хәким ата, Султан Ыббиде образларында да метаморфозалық түсиниклердин тийкаргы орын ийелиўи аңызлық мазмундағы жанрдың эпсаналық образларға көшиўинен дәрек береді. Мәселен, Султан Ыббиниң (Хәким атаның баласы) маллардың терисине сүйеклерин салып тирилтип жиберийи ҳәм әкесин иренжитпейин деп кептерге айланып ушып кетиўи сыяқлы эпикалық эпизодлар образға эпсаналық түс берген. Султан Ыббиде ҳаққындағы эпсаналар Орта Азия халықлары арасында, әсиресе өзбек халық прозасында кеңнен белгили. Кәнигелер Султан Ыббиде образының кең таралған жерин Хорезм ўалайатының дөгerekлери деп белгилейди ҳәм «Хүббиде мифониминиң лиссоний-этиологик асослари кадимги Аму сохилларида ис-

тикомад қилган қавмларнинг асотирларида номи зикр этилган сув маъбуди ва илоҳасининг исми Апи(Апос) атамасига боғланади» [1:17] деген пикирди ортаға шығарып Апи менен Хубби сөзлериниң бир мағанадағы адам аты (бул жерде пир-суў пири) екенлигин илимий әдебиятлар жәрдеминде тастыйықлайды. Хакыйқатында да, Үбби (Хубби) образы қарақалпақ эпсаналарында да суў пири дәрежесинде сәўлеленеди хәм оның ҳәркетлери көбирек суў менен байланыслы сөз етиледі [3:75-76].

Биз бундай аңызлардың эпсаналарға өтиў жағдайлары бойынша көплек мысаллар келтириўимиз мүмкин. Мәселен, динди (ислам) үгит насиятлаўшы аңызлардың көпшилиги жеке дин ийесиниң кәрәмат ғайры күшке ийе екенлигин тастыйықлаў мақсетинде тоқыма сюжетлер менен байытылып (Ийса Пайғамбар,

Юсип пайғамбар, Хәзирети Алий, Салих пайғамбар, Мухаммед пайғамбар хәм т.б. ҳаққындағы эпсаналар) ислам дининиң абзаллықларын миллий санамызға синдириў ушын хызмет еткен дәрәтпелер болып табылады. Солай етип қарақалпақ халық прозасының миф, эпсана, аңыз жанрларының барлығында да өзине ылайық диний түсиниклер орын алған деп айта аламыз. Мәселен мифлерде жаратыўшы қудай, ғайры тәбийий күшлер ийелери, тотемизм магия сыяқлы исенимлер жийи көринсе, эпсаналарда ата-бабалардың руўхларына сыйыныўшылық-анимизм фетишлик исенимлер бекем орын алған. Усы анимистлик хәм фетишлик түсиниклердиң айырым үлгилери ислам динине бейимлестирілген рәўиште пайдаланылғанлығында атап өтиўимиз тийис.

Әдебиятлар

1. Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. 2000.
2. Имомов К. Ривоят. Ўзбек фольклори очерклари. –Тошкент: «Фан», 1989.
3. Қарақалпақ фольклори. Көп томлык. 77-87-том.

Мақолада қарақалпақ халқ ривоятлари, уларнинг миф ва афсоналардан фарқлари, ривоятлардаги тўқима сюжетлар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о каракалпакских народных преданиях, их различий от мифов и легенд и о выдуманных сюжетах в преданиях.

SUMMARY

The article deals with the Karakalpak folk tales, their differences from myths and legends and about fictional plots in folk tales.

БАБУРДЫҢ «БАБУРНАМА» ДӨРӨТПЕСИ ХӘМ ҚАРАКАЛПАҚ ӘДӨБИЯТЫНДАҒЫ ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРЛАР

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Бабулнама», эпик жанр, типологик муаммо, поэзия, проза, мемуар.

Ключевые слова: «Бабулнама», эпический жанр, типологическая проблема, поэзия, проза, мемуар.

Key words: «Baburnama», the epic genre, a typological problem, poetry, prose, a memoir.

Захириддин Мухаммед Бабул – XVI әсир өзбек әдебиятының ири ўәкиллериниң бири. Ол хәм шайыр хәм жазыўшы. Бабул өзиниң дәрәтпеси Шығыс классиклери болған Низамий, Хысраў Дехлавий, Лутфий, Әлишер Науайының әдебий дәстүрлерин даўам еттирип раўажландырды. Бабулдың бир қатар поэзиялық қосықлар топламлары хәм поэзия бойынша жазылған мийетлери белгили. Олардан «Мубаййан», «Рисолаи волидия» «Хатти Бабури» хәм т.б. атап көрсетиўге болады. Соның менен бирге оның атақлы «Бабулнама» шығармасы бул өзбек әдебиятының тарийхындағы проза жанрының классикалық үлгиси, Бабулдың барлық дәрәтпелери өзиниң терең мазмунлылығы хәм көркемчилиги менен ажыралып турады.

«Бабулнама» дәрәтпеси жанрлық өзгешелиги бойынша әдебиат изертлеўшилері тәрәпинен мемуарлық дәрәтпе деп белгиленген. Ол автобиографиялық характерге ийе шығарма. «Бабулнама» шығармасы ҳаққында оның изертлеўшилериниң бири С.А.Азимжанова «Бабул-наме» китабынаң алдында берилген кириспе сөзинде төмендеги пикирлерди келтиреди: «Бабулнама» орайлық Азия халықларының тарийхының бирден-бир дереги сыпатында әсирлер даўамында тарийхшылар, этнографлар, филологлар, географлар хәм т.б. илимпазлар ушын баҳалы мийнет болып есапланады [3]. Соның ушын да Бабулдың «Бабулнама» шығармасы көп ғана дүнья халықларының тиллерине аўдарылған. «Бабулнама» китабы үш бөлимнен турады. Биринши бөлимінде XV әсирдин ақырындағы Мавереннахрдағы сиясий ўақыялар сөз етиледі. Екинши бөлимінде Аўғанстанда Бабулдың өзи жасаған дәўириндеги ўақыялар баянланады.

Үшинши бөлимінде Арка Индиядағы сиясий ўақыялар ҳаққында баян етилген. Бул мәмлекетте жасайтуғын халқы, оның тәбиятты, хәм географиясы ҳаққында мағлыўматлар береді. Соның менен бирге Бабулдың өзиниң әдебий орталығы ҳаққында да сөз етиледі. Бабулдың заманласлары болған шайырлар, мәмлекетлик әскерлер, мәдениет ўәкиллери ҳаққында мағлыўматлар берген. Бабул өзиниң, «Бабулнама» шығармасында Әлишер Науайының әдебий портретин жасаған. Автор Әлишер Науайыны талантлы шайыр, уллы алым, илим хәм мәдениеттиң ғамхоршысы сыпатында сўўретлейди.

«Бабулнама» дәрәтпеси көп ғана көркемлик жәхән илиминде атлары белгили илимпазлар изертлеген. Олардан, В.Бартольд, А.Ю.Якубовской, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, А.Н.Кононов, Н.Маллаев, В.Ю.Захидов, Я.Г.Гулямова, С.А.Азимжанова хәм т.б.

Бабулдың «Бабулнама» шығармасы көп ғана шет елдерде, Голландия, Англия, Германия, Франция илимпазлары тәрәпинен де изертленген. Санкт-Петербург қаласында илимпаз Георг Джекат Керр тәрәпинен «Бабулнама»ның қолжазбасы изертленеди хәм 1857-жылы «Бабулнама» Қазан қаласында баспадан китап болып шығады. Англичан алым Сусанна Беверидж «Бабулнама» шығармасын англичан тилине аўдарған хәм изертлеген. Бул мағлыўматларды С.А.Азимжанова «Бабулнама» шығармасының кириспе сөзине береді [4].

Эпос жанрының раўажланыўында типологиялық машкала әдебиаттаныў илиминде ҳәр қыйлы пикирлерди пайда етти. «Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳаққында сөз деген мәнисти аңлатады. Әдебиат теориясының тийкарларын жазған

Л.И.Тимофеев эпос деп халық поэмаларын хэм ертеклерин атайды (антик дәуириндеги эпос, орыс халық эпосы хэм т.б.). Екинши –теориялық мәнісінде эпос деп жанрды айтады, оның тийкаргы белгиси инсан характериниң кең түрде сүүретлениуи. Эпос баянлаўшы жанр, деп белгилейди Л.И.Тимофеев [1].

Адамның турмыслық жолы баянланады, ол қатнаскан ўақыялар сүүретленеди, оның ислеген ислери, адамлар менен қатнасы хэм т.б. Бундай болса, баянлаўшы жанр қарақалпақ аўыз-еки әдебиятында эйемги заманлардан бери қәлиплесип киятырған. Мысал ретинде, қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хэм т.б. баянлаўшы жанрдың бизиң аўыз-еки әдебиятымызда ертеден пайда болғанын дереклери сыпатында белгиледи.

Баянлаўшы жанр я болмаса эпикалық жанр қарақалпақ классикалық жазба әдебиятында да болған, буған мысал ретинде Жийен жыраўдың «Посқан ел», Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың дәстанлық шығармаларын атап өтиўге болады. Демек, эпикалық жанрдың тийкаргы қарақалпақ аўыз-еки хэм классикалық жазба әдебиятында дәстүр болған.

Проза жанрында халықтың тарийхый раўажланыўының уллы басқышларын, мәмлекеттиң тарийхый шахсларының уллы ислерин сәўлелендиретуғын өз алдына жанр бар –бул мемуар әдебияты деп аталады.

Мемуар – француз хэм латын тиллеринен алынған сөз болып, ядқа алыў, еске түсириў деген мазмунды билдиреди. Мемуар әдебияты адамлардың өтмиштеги өзлериниң гүўа болған яки болмаса өзлери қатнаскан ўақыялар ҳақындағы еске түсириў жазыўлары, хўжетли очерклер хэм автобиографиялық повестьлер киреди. Мемуар әдебият –көркем сөз өнериниң айрықша бир түри болып табылады. Бул жанрдың тийкаргы шәрти: авторлар турмысты образлы сәўлелендириў керек хэм соның менен бирге дәўирге характерли болған ўақыяларды конкрет формада ашып берип талап етиледди [2:205].

Қарақалпақ мемуар әдебиятында Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүреги» повести автобиографиялық ме-

муарлық шығарма болып есапланады. Бул повесть жазыўшының жеке өмиринен алынып жазылған. Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүреги» повести Қ.Айымбетовтың «Өткен күнлерден елеслер», К.Султановтың «Өмир дәптери», Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши», Х.Сейтовтың «Өмир соқпақлары» шығармалары менен бир қатарда қарақалпақ мемуар әдебиятының негизин курайды.

Әдебият теориясынан белгиледи болғанындай жанр ўақыттың өтиўи менен тарийхый өзгерислерге ушырайды. Ғәресизлик дәуириндеги қарақалпақ әдебиятында мемуар жанрында жаңа формалар пайда болды. Олар эссе, күнделик жазыўлар хэм нама формасындағы шығармалар. Бизиң миллий қарақалпақ әдебиятымызды эссе түринде тарийхый философиялық, психологиялық хэм публицистикалық пикирлерди жәмлестирип мемуар әдебиятын раўажландырған жазыўшы Өзбекстан Қахарманы Т.Қайыпбергенов. Автордың «Қарақалпақнама» дәрәтпеси қарақалпақ мемуар әдебиятындағы жаңа түр болып табылады. Автордың бул дәрәтпеси еки бөлиминен ибарат болып, биринши бөлиминде жазыўшының өмирбаянына байланыссы мағлыўматлар, әпсаналар, аңызлар, екинши бөлиминде қарақалпақ халқы, түркий тиллес халықлар, олардың тарийхына байланыссы мағлыўматлар, жазыўшының дүнья, жәмийет, инсан ҳақындағы көз-қараслары берилген.

Әдебияттың илиминде эпикалық жанрдың дүнья халықлары әдебиятында пайда болыўы, қәлиплесиўи, раўажланыўы, эволюциясы бойынша академик Веселовскийдиң «Историческая поэтика», Жирмунскийдиң «Тюркский героический эпос» мийнетлеринде изертленген. Усы аспектте Бабурдың «Бабурнама» шығармасын қарақалпақ прозасындағы эпикалық жанрдың типологиясы көзқарасынан изертлеў ҳәзирги әдебияттың илиминиң әҳмийетли мәселелериниң бири.

Бабурдың дәрәтиўшилиги хэм «Бабурнама» шығармасы жәхән әдебияты тарийхында, түркий тиллес халықлар әдебиятында келешек әўладлар ушын сарқылмас әдебий булақ болып табылады.

Әдебиятлар

1. Тимофеев Л.И. Теория литературы. –Москва: «Просвещение», 1972.
2. Тимофеев Л.И., Тураев С.В.. Словарь литературоведческих терминов. –Москва: «Просвещение», 1974. –С. 205.
3. www.ziyouz.com
4. www.ziyouz.com

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбек адабиётиниң ийрик намунаси, XVI аср ўзбек адабиётиниң классик шоир ва ёзувчиси Захириддин Мухаммад Бабурниң машхур «Бабурнома» асари ҳақида, унинг жанрий хусусиятлари, сюжет ива композицияси, тадқиқот қилиниши, мемуар жанри ва қарақалпақ эпик жанри билан типологик алоқалари, шу жумладан XX аср қарақалпақ прозасиниң ийрик вакили Т.Қайыпбергеновниң «Қарақалпақнама» асари билан таққосий тадқиқот масалалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы сравнительного изучения известного произведения «Бабурнама» крупного представителя узбекской литературы, классика узбекской литературы XVI века, поэта и писателя Захириддина Мухаммада Бабура, жанровые особенности данного произведения, сюжет и композиция, вопросы изучения, типологических связей мемуарного жанра и литературного эпического жанра. В частности рассматриваются вопросы типологических связей этого произведения с романом «Қарақалпақнама» известного писателя қарақалпақской литературы XX века Т.Қайыпбергенова.

SUMMARY

The article deals with the issues of comparative study of the famous work «Baburnama» of the great representative of Uzbek literature, classic of Uzbek literature of the XVI century, the poet and writer Zakhiriddin Mukhammad Babur, the genre features of this work of this work, plot and composition, issues of typological connection of memoir genre and literary epic genre. In particular, the author studies typological relationships with the novel «Karakalpaknama» of the famous writer of the XX century Karakalpak literature T.Kaypbergenov.

ABDULLA OROPOV SHE'RIYATIDA UMUMINSONIY QADRIYATLAR TALQINI

F.Kenjaev - o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: individuallik, badiiy ifoda, obrazlilik, badiiy tafakkur, falsafiy talqin.

Ключевые слова: индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философское толкование.

Key words: individuality, literary interpretation, imagery, literary-artistic idea, philosophic interpretation.

Ta'kidlash lozimki, inson qadrini ulug'lash badiiy asarlarning asosiy o'zagini tashkil etadi. Shu ma'noda, yaratilgan asarlarda insonni ezgulikka chorlash, o'z fe'l-

atvoridagi mavjud illatlarini anglab yetishi va ular bilan kurashishi singari ko'rinishlar badiiy ifoda qilinadi. Bu narsa ijodkorning butun e'tibori inson qalb kechinmalarini

ro'y-rost yoritishga qaratilganligidan dalolat beradi. Zero, yoshlarni milliy-ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda badiiy adabiyotning o'rni beqiyosdir. Negaki, har qanday badiiy asarda hayot sabog'i, ijodkor qalb kechinmalari o'z ifodasini topadi. Shu ma'noda, har bir yaratilgan asar, albatta, o'quvchiga muayyan ma'noda ma'naviy ozuqa beradi.

Darhaqiqat, badiiy adabiyot, xususan, she'riyat asrlar davomida insonning qalb kechinmalarini, ichki olamini kashf etishga intilib kelgan. Zero, har qanday badiiy asarda inson orzu-istaklari, maqsad intilishlari ijodkorning estetik ideali asosida yoritiladi. Ma'lumki, she'riyat – shoir qalbi, ruhiy kechinmalaridan vujudga kelgan o'ziga xos olam. Shuning uchun ham o'quvchi yuksak saviyada yaratilgan she'rlarni o'qiganda o'ziga yangi bir dunyoni kashf etadi. Negaki, badiiy adabiyot, xususan, she'riyat asrlar davomida insonning qalb kechinmalarini, ichki olamini kashf etib kelgan. Qolaversa, har bir ijodkor, eng avvalo, o'z xalqining farzandi sifatida uning orzu istaklari, dard va armonlarini turli xil ifodalarda badiiy talqin etadi. Bu haqda Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning quyidagi fikrlari alohida e'tiborga molik: "Xalqimiz doimo ma'naviy jasorat hissi bilan yashagan va bu ulug' tuyg'u uning hayotida yillar, asrlar o'tgani sayin tobora kuchayib, yuksalib bormoqda. Chunki xalq ma'naviyati shunday bir buyuk ummonki, har qaysi avlod undan kuch-qudrat, g'ayrat-ilhom olib, o'zining naqadar ulkan ishlarga qodir ekanini namoyon etadi" [2:171]. Mazkur fikrlarning isbotini O'zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri A.Oripov ijodida kuzatishimiz mumkin.

A.Oripov she'riyati o'zining sarmazmunligi, fikrlar teranligi, badiiy ifodaning o'ziga xosligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir she'rlarida qaysi mavzuni qalamga olinmasin, barchasida butun bashariyatga oid muammolar haqida o'quvchini hayratga soladigan tarzda badiiy talqin etiladi. A.Oripov ijodida uchun xos bo'lgan shunday mavzulardan biri bu – ayollar madhi. Bu borada shoirning "Ona" deb nomlangan she'ri alohida ahamiyat kasb etadi:

Ka'ba qopqasida turgan, ey posbon,
Avval onalarning ochgin yo'llarin.
Onalar poyiga tiz cho'k o'shal on,
Tavof qil, ko'zga surt, o'pgin qo'llarin [1:189].

E'tibor qilsak, ushbu she'rda musulmonlarning eng tabarruk, muqaddas joyi sanalmish Ka'ba qopqasidagi posbonga ham Onalarni tafov qilish, ularga hurmat-ehtirom ko'rsatish ta'kidlanayapti. Shu ma'noda, mazkur she'rda shoir Onalarning qanchalik ulug' va mo'tabar zot ekanligini tasvirlashda betakror badiiy ifoda yaratgan.

A.Oripov she'riyatning to'rtlik shaklida samarali ijod qilgan shoirlardan biridir. Uning to'rtliklarida inson fe'lida mavjud fazilat va illatlar o'z ifodasini topadi. Shoir to'rtliklarida inson buyuk yaratuvchi, cheksiz idrok sohibi, shu bilan birga mazkur fazilatlarining tom ma'nodagi aksini keltirib chiqaruvchi shavqatsiz qudrat egasi sifatida ham talqin etiladi.

Paydo bo'lganida zamin va zamon,
Avval yaralgandir daraxt va hayvon.
Bul ikki soddani aldamoq uchun,
Aqlini pesh qilib chiqqan so'ng Inson [1:250].

Adabiyotlar

1. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. -T.: G.G'ulom nomidagi adabiyot va sana't nashriyoti, 2001.
2. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008.
3. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati. -T.: «Fan», 2007.
4. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. –Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2006.

Mazkur maqolada o'zbek she'riyatida umuminsoniy muammolarning badiiy talqin qilinishi, shoirlarning ijodiy individualligi, badiiy mahorati kabi masalalar A.Oripov ijodi misolida nazariy va badiiy tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ

PEZIOME

В статье анализируется художественное описание общечеловеческих проблем в узбекской литературе, а также индивидуальные творческие способности писателей. Объектом теоретического и практического анализа является творчество известного узбекского поэта А.Орипова.

Insonga nisbatan berilgan mazkur ta'rif va tasvir kishini teran fikr yuritishga chorlaydi. Zero, shoir to'rtliklaridagi ma'nodorlik hayotiy haqiqatlar hosilasi sifatida yangraydi. Shu sababli ularda har bir o'quvchi o'zning axloqiy fazilatlarini yoki fe'lida mavjud illatlarni anglashi mumkin.

Adabiyotshunos olim N.Rahimjonov ta'kidlaganidek, "Adabiyotning bosh vazifasi bu – insonni himoya qilish, insonni ulug'lash, undagi g'ayrinsoniy illatlar va odamiylik fazilatlarini kashf etish. Insonning ko'nglidagi rahmon bilan fe'lidagi shaytonning sir-sinoatlarini, qilmish-qidirmishlarini ochib berish" [3:16]. ekan A.Oripov she'riyati misolida bu fikrlarning amaliy tasdig'ini kuzatish mumkin.

Shoirning "Ona degan nom..." she'rida esa shunday satrlarni uchratamiz:

Dunyo shoirlari Vatan sha'niga
Sifat axtarmishlar qator va qator,
Nihoyat, kelmishlar bitta ma'niga:
Ona-Vatan deya bitmishlar ash'or [1:76].

Ushu satrlarida A.Oripov ijodiga xos bo'lgan muhim bir tamoyilni ko'rishimiz mumkin. Unda hayot haqiqati bilan qalb haqiqatining uyg'unligi mukammal saqlangan holda o'zining betakror badiiy ifodasini topgan. Zero, hayotda har bir insonning kamol topishida, uning kelajagi yo'lida Ona va Vatan rolini hech narsa bilan taqqoslab bo'lmaydi.

A.Oripov she'riyati haqida adabiyotshunos olim Q.Yo'ldoshev shunday mulohaza bildiradi: "Abdulla Orif she'riyati bilan o'zbek lirikasiga ko'ngil dardlari suvratlari, orzu-armonlar fojiasi, ruhiy iztiroblar manzarasi kirib keldi... Mavzuni she'r emas, balki she'rni mavzu mukarram qilardi. Dunyo va undagi olamshumul hodisalar haqida hayqirish talab etilardi" [4:251].

Ma'lumki, she'r – tuyg'uning voqe bo'lishi bilan birga shoir va o'quvchi ko'ngil kechinmalari, manfaat-ehtiyojlari, hayotiy kuzatishlari-tajribalari, orzu-istaklari hamda anglangan va anglanmagan mohiyat rishtalarini birlashtirib turadi. Shuningdek, she'r – shoir qalbidan inson ruhiyatiga ko'chib, o'quvchining hayotiy saboq, ibrat, insoniy burch kabi tuyg'ularni chuqur anglashida muhim ahamiyat kasb etadi.

A.Oripov ijodida hayot hodisalarini, turmush realliklarini realistik yo'sinda ifodalash, inson fe'l-faoliyatini teran tahlil etish yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu narsa shoir ijodida ijtimoiy faollikning kuchliligini belgilash bilan birga she'rlaridagi badiiy-falsafiy ma'nolar quyuqligini ham belgilaydi.

Shoir ijodida Onalarga bo'lgan ehtirom, mehr va ular oldida mas'uliyat alohida mavzuni tashkil etadi. Ko'rinadiki, A.Oripov she'riyatida inson hayotining butun murakkabligi hamda uning mazmun-mohiyati tadqiq etiladi. Shu bilan birga insonlarning bir-biriga, tabiatga qanday munosabatda bo'lishi lozimligi va insoniy burchi turfa ko'rinishlarda tahlil qilinadi. Ularning she'rlarida inson ruhiyati, his-tuyg'ularini turli xil ziddiyatli buyoqlarda aks ettirish, odamzod qalbini band etgan muammolarni butun murakkabligi bilan tasvirlash, umuminsoniy qadriyatlarini tarannum etishga intilish etakchi tamoyillardan sanaladi.

The article deals with the analysis of artistic description of human problems in Uzbek literature and individual creative peculiarities of writers. The object of theoretical and practical analysis was the creative work of the famous Uzbek poet A.Oripov.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАЛЫҚ ПОЭМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

(Х.Дәўлетназаров ҳам О.Сәтбаевлардың шығармалары мысалында)

М.Нуржанов –10.00.12-қарақалпақ әдебияты қәнигелигиниң таяныш докторанты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: қарақалпақ поэması, лирик поэма, проблематика, қиёсий-типологиялық таҳлил, қаҳрамон образи

Ключевые слова: каракалпакская поэма, лирическая поэма, проблематика, сравнительно-типологический анализ, лирический герой

Key words: Karakalpak poem, lyric poem, problems, comparative-typological analyses, lyric hero.

1980-жыллардың аяғы ҳам 1990-жыллардың басына келип басқа жанрлар сыяқлы қарақалпақ поэması да идеялық-тематикалық, жанрлық-стильлик, көркемлик жақтан ғәрезсизлик идеологиясы, улыўма инсанийлық қәдириятлар тийкарында раўажлана баслады. Буны биз И.Юсупов, Х.Айымбетов, К.Каримов, Ж.Избасқанов х.т. басқалардың шығармаларынан айқын көре аламыз. И.Юсуповтың бул дәўирдеги поэмалары бойынша бир қанша мийнетлерде дыққатқа ылайық пикирлер билдирилген [1]. Биз мақаламызда 1990-жыллардағы қарақалпақ лиро-эпикалық поэзиясының раўажланыўына белгили үлес қосқан Х.Дәўлетназаров ҳам О.Сәтбаевлардың «Ийесиз журт» [2], «Өмир толғаныслары» [3] шығармаларын таллаў арқалы усы дәўир қарақалпақ поэmasıның жанрлық өзгешелигин, тийкарынан лирикалық поэма-ның жанрлық қәсийетин изертлеўди өз алдымызға мақсет етип қойдық.

Аты аталған шығармалар көтерген мәселелеринин әҳмийетлилиги, көркем қунының жоқарылығы, өзине тән көркемлик қәсийетлери бойынша айрылып турады. Бул поэмалар ҳаққында гейпара пикирлер айтылған [4].

Әдебиятшы Қ.Жәримбетов [5] XIX әсир қарақалпақ әдебиятындағы лирикалық поэма жанрының өзгешелиги туўралы: «Лирикалық поэма-сап лирикалық шығарма. Онда эпикалық элементлер (кишигирим ўақыялар, эпизодлар) ушырасады, бирақ олар шығармаға эпикалық тийкар бола алмайды, олар тек лирикалық сезимлерди, лирикалық ой-пикирлерди оятатуғын көркем қурал болып хызмет етеди», -деп жазады [5:108]. Автор өз пикирин даўам ете келип: «Лирикалық поэмада көбинесе үлкен тарийхий ўақыялар, жәмийетлик қубылыслар лирикалық ойлаўға, пикирлеўге өзек болады, олар эпостағыдай ямаса лиро-эпостағыдай анық ямаса детਾਲастырылған түринде сүүретленбейди, ал жыйнақластырылған, улыўмаластырылған түринде кеўил сезимлеринен, ой елегинен өткерилип бериледи» [5:108], -деген әҳмийетли пикирлерди ортаға таслайды. Сондай-ақ белгили әдебиятшы бул жанрда тема, идея, ҳәдийсе баянлап бериў жолы менен емес, ал шайырдың ҳақыйқатлыққа қатнасын, көзқарасларын, оннан алған тәсирин баянлаў тийкарында бериледи, [5:178] -деген пикирди де билдиреди. Белгили әдебиятшының бул теориялық пикирлерине сүйенип 1990-жыллардағы қарақалпақ лирикалық поэmasını таллаў бизге бир қанша әҳмийетли илимий жуўмақлар ислеўге имкан береді деп ойлаймыз.

Х.Дәўлетназаров ҳам О.Сәтбаевлар өз шығармаларында бизди қоршаған орталықты, тәбиятты қорғаў қусаған глобал машқалаларды көтере отырып, оларға деген авторлық қатнасты, авторлық көзқарасты сәўлендириў мақсетинде лирикалық сүүретлеўлерден шеберлик пенен пайдаланады. Бул еки шайырдың поэмаларында да лирикалық қаҳарман балалық гезлери аўыл этирапында жалаңаяқ жуўырған күнлерин еске түсиреди. Еки шығармада да оқыўға түсиў, өнер үйрениў

ушын қалаға кетип қалған лирикалық қаҳарманлардың кейин ала әбигер аўхалға түскен аўылларын көргендеги аянышлы сезимлерине автор дыққат қаратады. Туўылған жерге деген бундай сағыныш сезимлери артында автор турғанлығын сезиў оқыўшыға ондай қыйынға түспейди.

Х.Дәўлетназаров ҳам О.Сәтбаев поэмаларында, белгили әдебиятшының мийнетинде көрсетилгениндей, кишигирим ўақыялар, эпизодлар автордың лирикалық сезимлерин, лирикалық ой-пикирлерди бериўге хызмет ететўынлығын көриўге болады. Мысалы, «Ийесиз журт» поэмасындағы:

Мен аўылдан кеттим ертерек,
Мәгар... Қуры шаптым далаға.
Турмыс соны еткенди зәрүр,
Соң, иним де көшти қалаға [2:202].

Ал, О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары» поэмасында:

Түскен жерде «Аралбай жап»тан,
Жүрегимде басланар қуйын.
Қыснақ жерде, тум-тусы пахта,

Мүлгир мениң ысқынсыз үйим [3:28] -деген қатарларды оқыў арқалы биз бул пикирлердин дурыслығына исеним ҳасыл қылыўға болады.

Еки поэмада да лирикалық қаҳарманлардың туўылған аўылының бундай көрениш, әбигер халатын көргенде пайда болған кеўилсиз сезим ҳам ойларына баслы дыққаттың қаратылыўы автордың ҳақыйқатлыққа қатнасын, көзқарасын анықлаўға имкан береді. Бул нәрсе аты аталған шығармалардың авторларының көркем концепциясы менен байланыссы. Өйткени қоршаған орталықтың экологиялық жағдайының кескин төменлеўи, инсан баласының этирапқа хожа-сызларша қатнасы себепли аянышлы халатқа түскен туўылған аўылының жағдайы шайырларды ләрзеге салады. Бундай жағдайдан қалай шығып кетиўди билмей авторлар өз дәртлерин тек қағазға түсириў менен ғана әўере. Усы көзқарастан «Ийесиз журт»тағы оқыўшыға деген эмоционаллық тәсири күшли мына қатарлар оқыўшы дыққатын өзине дәриў-ақ тартады:

Кексе Анамды, қарындасымды,
Үйиди аўыр дәскесин алып,
Көшти...
бизиң «Қутлы аяғымыз».

Барған жерде жүрди таланып.

Кетип қалып жүрди аўылға,
Оған хеш ким дыққат бөлмеді.
Абзал көрип ески мәканды,
Бир күнлери... қайтып келмеді [2:202].

Демек, келтирилген мысаллардағы сюжетлик детальлар объектив сыпатқа ийе болғаны менен де, оларды шайыр лирикалық қаҳарманның жүрегинен өткерип сүүретлеген. Биз жоқарыда силтеме берген теориялық әдебиятта көрсетилгениндей поэмадағы кишигирим эпизодлар, сюжетлик детальлар лирикалық сезимлерди, лирикалық ой-пикирлерди раўажландырыўға түртки хызметин атқарып тур. Демек усы көзқарастан Х.Дәўлетназаровтың «Ийесиз журт» шығармасы лири-

калык поэманың жанрлык талабына сай етип жазылған. Буның үстине автордың өзи өсип-өнгөн үйи пәтигине хәр жылы уя салатуғын карлығашларға, бир ўақытлары пайызлы болған бағына, ондағы мийўа дарақларына деген жыллы сезимлерин терең психологиялык толғаныслар арқалы сәўлелендириўи де шығарманың усы жанрдың талабына сәйкес келетуғынлығын және бир мәртебе дәлиллейди. Қараңыз:

Хәр бәхәрде келер карлығаш,
Шийлеўсиз сол дәлизимизге.
Баўыр басып қалып-ек, бирақ,
Көшкен ўақта ермеди бизге.
Өкиништин курсаўы қалың,
Ишки туйғым етиледі паш...
Үнсиз-түнсиз қалды бағымыз.
Ермеди ғой... бирде-бир ағаш,
Сырлас, қыймас деп жүрсек
олар,-
Тек, жерге бас ийеди екен-аў.
Сол топырақты бизден де көре,
Хақ, қахыйкый сүйеди екен-аў? [2:202-203].

Демек, поэмада автор тәбият көринислери менен хайўанатлар образларын деталластырып, жанландырып сүўретлеў арқалы лирикалык қахарман образының тәсиршең, шебер түрде жасалыўына ерискен. Карлығаш пенен дарақты параллель қойып сүўретлеў арқалы әхмийетли жуўмақ ислеў шеберлиги шығармада дәрий-ақ көзге тасланады. Бул көркем сыпат Х.Дәўлетназаров поэмасындағы өзине тән өзгешеликтен дәрек береді. Шығарманың бундай орынларында автордың лирикалык сүўретлеўлерди иске қосыўдағы шеберлигин аңлаў қыйын емес. Демек бул нәрсе белгилі дәрежеде «Ийесиз журт» шығармасының өзінге тән жанрлық өзгешелигин көрсетип турса, екіншиден жағынан, лирикалык сүўретлеўлердің поэмадағы көркем образды тереңлестіриўдеги хызметиниң де үлкен екенлигин аңлатып турады. Шығармадағы усындай көркемлик қәсийетлер кем-кемнен елеўли түс алып, автордың қоршаған турмыс хәдийселерине деген гуманистлик қатнасын сәўлелендириўге хызмет етеди. Қараңыз:

...Сийрексити «Майда жийде»миз,
Киятырман, қолымда балтам.
Көп қырқылып, шабылған таллар,
Болып қапты-аў, дым гене жалтан!
Хабарласпас биз бенен енди.
Дүңкийсип гөне түбирлер.
Ағаш түўе адамларды да,
Тәғдир деген, аяўсыз бирлер! [2:203].

Демек, аўылда қараўсыз қалып, шетинен отқа жағылып атырған мийўе дарақларын, талларды, хәтте жийделерди автордың тап тири инсанлардай етип жанландырып сүўретлеўи шығарманың оқыўшыға деген эмоциональлық тәсириниң артыўына хызмет етеди. Булардың барлығы оқыўшыны терең ойға шүмдиретуғынлығы, тәбият қубылысларына деген гуманистлик қатнасқа шарлайтуғынлығы, инсан баласының қурамалы тәғдири, экологиялық дағдарыс туўралы ойландырыўға ийтермелейтуғынлығы сөзсиз. Бул болса өз гезегинде «Ийесиз журт» поэмасының социаллық-жәмийетлик, турмыслық әхмийетин де белгилеп береді деген сөз.

О.Сәтбаевтың «Өмир толғаныслары» поэмасында болса инсан баласының қоршаған орталыққа деген парықсыз қатнасының ақыбети автор тәрәпинен және де өткиррек, және де тәсиршеңлеў формада сүўретленген. Аўыл турмысындағы шешилиўи тийис социаллық машқалалар туўралы автордың ашықтан-ашық жазыўы оның позициясының анықлығынан дәрек береді. Аянышлы халатқа түскен туўылған жер көриниси лирикалык қахарманды ләрзеге салады. Қараңыз:

Соның менен алғәрез сөйтип,
Жоқ етилди дүт тоғай демде.
Зәўлим таллар саўлатын жойтып,
Орын берди «алтын егинге».

Қыршын кеткен бийшара таллар,
Зар еңиреп жатты-аў сонда.
Ал, «лөккибай» минген ағамлар,
Қызыл орден тақты-аў сонда [3:37-38].

Демек, О.Сәтбаев поэмасында инсан баласының тәбиятқа қатнасы Х.Дәўлетназаров поэмасына салыстырғанда бираз өткирлеў формада сүўретленген. Мәселен, автордың социаллық мәселелерге қатнасы туўрыдан-туўры, ашықтан-ашық бериледи. Ал Х.Дәўлетназаров поэмасында болса авторлық позиция лирикалык сүўретлеўлердің рәнбе-рәнлиги жәрдемінде сәўлеленеди. Деген менен, еки шығарманы бирлестірип турған бир көркемлик қәсийет бар: ол да болса лирикалык қахарманның тәбиятқа, экологияға деген жанашырлық сезимлериниң, гуманистлик қатнасларының жақынлығы болып табылады.

О.Сәтбаевта проблематиканы бираз өткирлеў формада қойыўға умтылыс күшли. Усы себепли болса керек, «Өмир толғаныслары»нда автордың ўақыяларды шийеленістірип, өткирлестірип сүўретлеўи аттан-анық көзге тасланады. Бул нәрсе шығармада салмақты социаль-жәмийетлик проблемалардың ортаға таслауы менен байланысly.

О.Сәтбаев пахта монополиясы себепли жүзеге келген өмир картиналарын лиризмге толы деталлар менен сүўретлеўге шеберлик көрсеткен. Дефолация астында қалып уўланып, аўырыўға шатылған нәрестелердің аянышлы жағдайын сүўретлеў арқалы автор шығармада өткир социаллық машқалаларды қойыўға ериседи. Мәселен, жалғыз сыйырын суўғарып, жылыстырып арқанламақшы болған әке өзи менен кишкене нәрестесин де алып кетиўге мәжбүр болады. Дәри сеўип жүрген самолёттың қатты қарылдаған сестинен қорқып кетип шоршынған нәресте жазылмас аўырыўға-руўхый кеселликке шатылады. Буны автор лиризм менен байытылған сюжет детальлары арқалы шебер сүўретлейди. Демек, үзик-үзик, эпизодлық характерге ийе турмыс ўақыяларының лирикалык сүўретлеўлер арқалы шебер байланыстырылыўы бир жағынан бул поэмалардың композициясының өзине тән өзгешелигінен дәрек берсе, екіншиден, ондағы көтерілген социаллық мәселелер автор позициясының өткирлигин аңлатып турады. Қараңыз:

Сол ант урған дефолиация,
Бир өмирди кетипти женип...
Соннан берли бийшара бала,
Еле-еле шығады шоршып...
Қустың келис-кетиси оған,
Хәр сапары аўыр кешеди,
Сандырақлап, түс көрип жаман.
Уйқылы көз дала гезеди [3:43-44].

Демек, Х.Дәўлетназаров хәм О.Сәтбаев поэмаларында шебер ислетилген лирикалык сүўретлеўлер, көркем деталлар дәўир шынлығын көркем шынлыққа айландырыўда, дәўир колоритин эмоциональ түрде сәўлелендириўде үлкен әхмийетке ийе. Ал, «эмоциональлық» болса, атаклы теоретик алымлардың көрсетиўинше, лириканың баслы сыпатлы белгилериниң бири [6]. Буның үстине таллаўға тартылған поэмалардағы сюжеттик детальлар, лирикалык сүўретлеўлер турмыс хәдийселерин жанландырып, лирикалык қахарманның жүрегинен өткирип сүўретлеўге хызмет еткенлиги дыққатқа ылайық. Бул болса өз гезегинде поэмалардағы көркем образлардың тереңнен ашылыўына хызмет етеди. Поэмаларда келтирилген айырым кишигирим ўақыялар менен эпизодлар тек лирикалык сезимлерди, лирикалык ой пикирлерди ғана оятыўға хызмет етеди. Басқаша айтқанда олар аты

аталган поэмаларға эпикалык тийкар бола алмайды. Буның үстине кишигирим хэдийселер де, олардын артында турған идеялар да шығармалардың авторларының хақыкатлыкка катнастарын, көзкараларын ғана сәулелендириўге хызмет етеди. Булардың барлығы Х.Дәўлетназаров хэм О.Сәтбаевлардың биз таллап өткен шығармалары лирикалык поэма жанрының талабына сай жазылғанлығын аңлатады.

Әдебиятлар

1. Базарбаев Ж. Даналығы гөзаллыкка уласқан шайыр. -Нөкис: «Билим», 2008; Пахратдинов Ә. х.т.б. XX әсир каракалпак әдебияты тарийхы. Сабаклык. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 2011, 342-345-бб; Есенов Ж. Поэзия жулдызы. -Нөкис: «Билим», 2003.
2. Дәўлетназаров Х. Дос болыў хэммениң қолынан келмес. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 1994.
3. Сәтбаев О. Дөнбекшиген дүньясан. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 1995.
4. Пахратдинов Ә. х.т.б. XX әсир каракалпак әдебияты тарийхы. Сабаклык. -Нөкис: «Қаракалпақстан», 2011, 352-353-б.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир каракалпак лирикасының жанрлық кәсийетлери хэм раўажланыўы тарийхы. -Нөкис: «Билим», 2004.
6. Поспелов Г.Н. Теория литературы. -Москва: «Высшая школа», 1971.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпак шоирлари Х.Дәўлетназаровның «Эгасиз юрт», О.Сәтбаевның «Хаёт ташвишлари» асарлари мисолида 1990-йиллар қарақалпак лирик поэмаларининг жанрий ўзига хослиги тадиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению жанрового своеобразия каракалпакской лирической поэмы 1990-х годов на материале произведений Х.Даулетназарова «Земля без хозяина» и О.Сатбаева «Жизненные переживания».

SUMMARY

The article is devoted to the study of genre peculiarities of Karakalpak lyric poem of 1990 on the material of the books. Land with out a master by Kh. Dauletazarov by O.Satbaev.

Г.НУРЛЕПЕСОВАНЫҢ «КУМАР АНА» ДӘСТАНЫНДА ТАРИЙХЫЙ ОБРАЗЛАРДЫҢ СӘҮЛЕЛЕНИЎИ

Г.Оразбаева - қарақалпак тили хэм әдебияты факультетиниң студенти
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: образ, характер, тарихий шахслар, образ яратиш, бадий усул.

Ключевые слова: образ, характер, историческое лицо, создавать образ, художественный метод.

Key words: image, character, historical person, to create an image, artistic method.

Ғәрезсизлик дәўириндеги каракалпак әдебиятында әдебий жанрлардың басым көпшилигинде бурыннан дәстүрге айланған тарийхий образлардың дөрелиўи айрықша итибар қаратады. Елимизге белгили талантлы шайыра хэм журналист Гүлнара Нурлеспесованың дөретиўшилигине нәзер тасласақ, тарийхий образларды шебер сәулелендиргенлигин көремиз. Оның «Кумар ана» (тарийхий дәстан) шығармасында каракалпак хаял-қызларының хақықый дилўарлығының, батырлығының тымсалы болған Кумар ана образы шебер ашылады. Тарийхтан белгили болған Айдос бийдің генже иниси Мыржықтың хаялы хэм Ерназар бийди каракалпак халқының батыр перзенти етип тәрбиялаған Кумар ана Г.Нурлеспесованың шығармасында тарийхий қахарман сыпатында поэзиялық қатарлар арқалы және де теренирек ашып бериледи. Уақыялардың избе – из баянланыўында, әсиресе шығармада тек ғана Кумар ана образы емес, Айдос бий, Мыржық, Ерназар сыяқлы тарийхий шахслардың характерлери уақыялар шеңберинде көрсетилип барылыўында автордың шеберлиги көзге тасланады.

Г.Нурлеспесова дәстанда Кумар ананың туўылыў хэм тәрбияланыў уақытларынан баслап сөз етеди. Бул жағынан халық аўызеки дөретиўшилигиниң бийбаха үлгилери есапланған дәстанлардағы батыр қызлар образының сүўретлениўине үнлес келеди. Мысалы:

Мың жети жүз сексенинде,
Тарийхтың өшпес күнинде,
Бир қыз дүньяға келипти,
Есенгелди мәхремниң үйинде
Кумар қойды оның атын,
Дүзетип бар салтанатын,
Бетин қақпай өсирипти,
Бийик тутып инабатын. [2:73]

-деген қатарларда көриўге болады.

Сондай-ақ, Кумардың жаслайынан зийрек, заман сиясатынан хабарлы, ақ-қараны таныған, сөзлери шақмақтың тасындай, сын-сымбаты көрген көзди

Жуўмақлап айтқанда, Х.Дәўлетназаров пенен О.Сәтбаевлардың таллаўға тартылған лирикалык поэмалары ғәрезсизлик дәўири каракалпак әдебиятын раўажландырыўға қосылған белгили үлес болып, оларды миллий лиро-эпикалык поэзия контекстинде еле де теренирек изертлеў аты аталған жанрдың ашылмай атырған қырлары туўралы әҳмийетли илимий-теориялык жуўмақлар ислеўге жәрдем береді деп ойлаймыз.

куўандыратуғын болып камалға келиўи қосық қатарларында дәл сүўретленеди. Ел басқарған Айдос бийдің иниси Мыржыққа Кумарды сорап келиўи, Кумар хэм Мыржықтың бирин-бири кәлеп, разылық берийи төмендеги қатарларда көринеди:

Қыз еди ол тәрбиялы,
Ақыллы хэм де саналы.
Сонлықтан да оны Мыржық,
Өзине мүнәсип санады. [2:74]
Мыржық та болды төрели,
Палўандай ири денели,
Мәрт туўылған Кумардың да,
Жигитти кеўли қәледі. [2:75]

Шайыр Кумар ананың өмирлик яр таңлаўдағы зийреклигин көрсетиўи арқалы Мыржық образын терен ашып көрсетеди. Мыржықты тарийиплеўдеги теңеўлери каракалпак дәстанлардағы батырларды еслетеди:

Жаўырынлары қақпақтай,
Билеклери тоқпақтай,
Нәзери өткир Мыржықтың,
Сөзлери еди шақмақтай. [2:75]

Халық еки жасқа ырза болып, шаңарақ тиклеўине пәтия береді хэм үлкен той болады. Бирин-бирине жарасықлы жаслар татыў жасап, үлкен-кишиниң теңдей хәўесин келтирип, халыққа үлги болады. Олар сырттан қаншелли бахытлы көринсе де, өзи жасап атырған заманға кеўли толмайды. Шығармада автор буның себебин еки жастың халықты шын кеўилден сүйип, елиниң азатлығын тилейтуғынлығында деп көрсетеди. Ханның аяўсыз түрде салық салыўынан халықтың күн көриси-ниң қыйынласып атырғаны Мыржық пенен Кумардың тынышын алады. Салық жыйнаўда олар бири ағасының, бири атасының ислерине кеўли толмайды. Мыржықтың «өзи атқа минбесе де» халық пенен бирге мақсетине жетиўди ойлаўы, бул исте Кумардың да оны қоллап - қуўатлаўы төмендеги қатарлар арқалы баянланады:

«Салық барған сайын артар,
Қашанғы халық жәбир тартар,
Елим деп шықса ерлери,
Бул елде де таңлар атар.» [2:77]

-деген ўақтында «Елиң азат болмаса, Еллигиннен не пайда?» деп, Мыржықты мақуллайды.

«...Азат болса пүткил елиң,
Бахтың бәлент болар сениң,
Елдің атын ер шығарар
Елдің мәрти болғыл, бегим!» [2:77]

Г.Нурлеспесова усы тәризде ўақыяларды баянлаў барысында да қахарманлардың ишки кеширмелерин жеткерип беріў арқалы образды айкынластырады.

Халықтың азат ел болыўы жолындағы ҳәрекетлеринен қорыққан хан ҳийле қылып, алдап, Мыржықты өлтиреді. «Батыр - аңқаў, ер - гөдек» дегенидей, хан ҳийлесиниң қурбаны болған инисиниң бундай өлим табыўы, өзи билдирмегени менен, Айдосты иштен қатты қыйнайды. «Аўзы бослар» «өз инисин өлтирипти» деген гәплерди тарқатады. Усы орында Қумардың ақыллылығы және көзге тасланады. Ол болған ўақыяның төркиниң аңлап, жалғыз жәдигери Ерназарды қәуиптен саклаў ушын ата үйине барып қоныслайды. Жазықсыз кеткен қостарының өшин алыў ушын Тумаристей гүреске шығыўды да ойлайды. Бирақ төрт жасар улының жағдайынан қәўетерленип кейин қайтады хәм улын әкеси сыяқлы мәрт етип тәрбиялайды.

«Жаксының улы» деп, халықтың да Ерназарды қорғаўын хәм Ерназардың да батыр болып өсиўин баянлаған қатарларда дәслепки Ерназар бий образы ашылады.

Жаслайынан ақыл болды,
Өзи мыңға татыр болды,
Мәрт анасы үйреткендей,
Халқын сүйген батыр болды. [2:82]

Елин сүйген Ерназар атасының жолынан барып, ханнан кек алыўды кеўлине түйеди. Жылдан жылға өскен салықтың себебинен халық көтериликке шығады. Соңында Айдос бийдің басқа ханға қосылыў ҳақында пикирин билген халық, оны қоллап қуўатламайды. Бул ўақыядан Қумар ана Ерназарға дурыс жуўмақ шығарыўды уқтырады. Ерназар бий болғанынан соң, алпыс бийди жәмлеп, бир алманы алпыс бөлип аўызбиршиликке тымсал қылады. Еркін ел болыўға бел байлап, халық көтерилисине бас болады. Хан гүресип, жеңе алмаслығын билип, және ҳийле жолына өтеди. «Ерназардың басын алған адамға мол саўға бар» - деп, оның өз адамлары арасынан жансыз излейди хәм нийетине жетеди. Сатқын сырттан Ерназарды атқан ўақтында бирлестирген алпыс бийи де қасына бара алмайды. Олардың арасынан сатқын шыққанына өкинип баратырған Ерназарды көрген мәрт анасы Қумар оған тәселле берип, былай дейди:

- Ыңырсыма, әзиз улым,

Бир баска бир келер өлим,
Өлгенде де мәрт болып өл
Жаўға алдырмағыл сырын. [2:90]

Бул қатарларда да Қумар ананың сабырлылығы, өзін тута билиўи көзге тасланады. Анасының ырзалығын еситкен перзент қыйланбай жан тапсырады. Тирилинде жанына келе алмаған жасаўыллар өлгеннен кейин келип басын алады. Сонда Қумар ана қәхәрленип, «өлгеннен кейин келип басын алған нәмәртсен» деп, баласының геллесин жуўып тарайды. Соң геллени қайтып берип жибереди. Халық оның мәртлигине және таң қалады. Хан Ерназардың уллерын өлтиреді, тек ғана қыз көйлек кийип сегиз айлық улы аман қалады. Жалғыз улының өлими хәм ақлықларының тәғдири ананы қыйнайды, бирақ шыдамы төзбейди. Қумар ананы көрип, азап беріўге қуштар болған хан, келини екеўин алдырады. Олардың алдына зер табақ қояды. Қумар зер табақтың бетин ашқанда өз баласының геллесин көреді...

Г.Нурлеспесованың тарийхый фактлерге таянған халда жазған бул шығармасы қосық қатарлары арқалы санамызға және де тереңирек синеңди. Сол ушын да тарийхый образларды жаратыўда, әсиресе Қумар ананың мәртлигин көрсетиўде шайыраның ойлап табыўшылығының жоқары, ҳақыйкый талант ийеси екенлигин билдиреди. Шығарманың соңында халық арасындағы «ханды жеңген Қумар Ана» деген тарийиптиң не ушын айтылатуғыны ашық көрсетиледи. Зер табақты көрген ана оған қарата былай дейди:

- Өлсенде әзизсең шырағым,
Ырзаман сеннен қарағым,
Төнің алынса да басын
Ийелепсең ханның табағын.
Турған табағың алтын, зер
Ханның асынан тата бер
Қатынлары менен сарайда
Бәзим қурып жатабер» [2:93]

Усы гәплерди еситкен хан «Ерназар қайдан мәрт десем, анасы мәрт екен ғой» деп сарайдан шығып кетеди. Қолына қурал алып саўашқа шықпаса да Қумар ана залым ханды сөз бенен жеңеди. Усындай мәрт қарақалпақ хаялының образын шайыра төрт қатарлы, 204 куплет шығармаға избе-из жәмлестире алған. Жан ушын жан деместен, перзентиниң өшин алыўға халыққа разылық бермей, иштен өртенип турса да халықты тоқтатқан Қумар ананың атын әсирлер даўамында халық ардақлап келген. Г.Нурлеспесова мине, усы тарийхый образды поэзиялық қатарлар арқалы терең сәўлелендирип ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ поэзиясын және бир баҳалы тарийхый шығарма менен байытты.

Жуўмақлап айтқанда, шайыра Г.Нурлеспесова мәртлик тымсалының жаңа образын жаратып жас талантлар ушын үлги бола алады.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Султанов К. Әдебияттаныў. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Нурлеспесова Г. Ақ сағымлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Гулнара Нурлеспесованиң ўз ижодида тарихий образларни яратиш маҳорати, воқеалар кетмакетлигини кўрсатишдаги бадийи услуби кўрсатилган. Асардаги образлар халқ оғзаки ижодиниң бебаҳо намуналари ҳисобланган достонлардаги ботир қизлар, тарихий шахслар образлари билан қиёсан ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается мастерство Гульнары Нурлеспесовой в создании исторических образов и использование художественного метода в повествовании последовательных событий. Образы отважных девушек описываются в дастане «Кумар ана» в сопоставительном плане с образами известных исторических лиц в дастане.

SUMMARY

The article deals with the skill of Gulnara Nurlepsova in creating historical images using the artistic method in the narration of events. The characters of the brave girls in the epos «Kumar ana» have been studied comparatively with the characters of historical persons from the epos.

СИСТЕМА ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ
М.А.БУЛГАКОВЫМ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ВОЛАНДА

Ш.А.Оразымбетова - магистрант

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: Воланд, сатира, парадокс, жиннилик, сарказм, ирония, кулгили, хаёлий, афоризм.

Ключевые слова: Воланд, сатира, парадокс, каламбур, сарказм, ирония, гротеск, фантастика, афоризм.

Key words: Woland, satire, paradox, pun, sarcasm, irony, grotesque, fantasy, aphorism.

Проблема языка романа «Мастер и Маргарита» является не новой. Начиная с 80-х годов среди литературоведов появляются работы посвящённые отдельным аспектам языка писателя, в частности такие учёные как И. Кулешов, Г.Сапрыгин, И.Белая и другие рассматривают внутреннюю форму имён собственных и их роль в картине мира и индивидуально - авторские словоупотребления в романе; В.Бахмутов акцентирует внимание на мотиве речевой игры; О.Щукин и М.Гаврилов анализируют речевые средства выражения категории времени и пространства в романах «Мастер и Маргарита» и «Белая гвардия».

Но, тем не менее, языковые особенности данного произведения, на наш взгляд, являются недостаточно изученными.

Среди изложенных выше работ особенно интересной является работа Т.А.Стойковой «Слово персонажа в мире автора. Роман М.А.Булгакова «Мастер и Маргарита»», в которой более подробно рассматривается система изобразительно-выразительных средств, использованных автором [5].

Следует отметить, что отдельных работ, связанных с раскрытием своеобразия изобразительных средств, в создании образа Воланда нет. Во многих исследовательских работах даётся лишь общий анализ языковых особенностей, не останавливаясь на отдельной образной системе.

В этом аспекте целесообразным, на наш взгляд, является наше к исследованию Б.Брикера, И.Иткина, Б.М.Гаспарова и других учёных.

Большинство исследователей в своих работах отмечают, что в московских эпизодах романа, которые непосредственно связаны с проделками Воланда и его свиты, преобладает сатирический пафос.

Очевидно, что Булгаков был талантливым сатириком и мастером слова сравнимым и по масштабам и по характеру таланта с двумя наиболее выдающимися сатириками его эпохи – Ильей Ильфом и Евгением Петровым. Подтверждением такому выводу могут служить такие произведения как «Записки на манжетах», «Собаке сердце», «Роковые яйца» «Багровый остров», «Похождения Чичикова» и другие.

Известно, что сатирики при создании художественного произведения прибегают, в основном, к таким приёмам и способам изображения как: ирония, сарказм, каламбур, парадокс, гротеск, фантастика, аллегория и т. п. Но анализ нашего исследования показывает, что автор не ограничивается лишь предложенными выше изобразительно-выразительными средствами. В произведении «Мастер и Маргарита» имеется ряд других весьма интересных тропов. К примеру, Булгаков уже в первых главах романа использует такие метафоры: *дом скорби, подёрнутый дымкой страдания глаз, отравляли ему (Варенухе) жизнь, пить горькую чашу ответственности, чёрная тоска подкатила к сердцу, взрыв отчаяния* и т.д., которые раскрывают сущность жуткой действительности. При использовании автором эпитетов мы также наблюдаем некую парадоксальность. Эпитеты часто превращаются в оксюмороны: *сладостная тоска, сладковатая тревога, горькая нежность и т.д.* В романе также имеется огромное количество олицетворений, метонимии, сравнении и других видов тропов.

Пользуясь этими «инструментами», автор создаёт уникальный текст. Булгаков использует в разных ситуациях то юмор, то иронию, то гротеск и сатиру. Причём все эти средства связаны.

Самым часто упоминаемым приёмом среди булгаковедов в характеристике образа Воланда является гротеск.

Известно, что данный приём представляет собой соединение фантастического с реальным. Иными словами это нарушение пропорций изображаемого мира. В романе «Мастер и Маргарита» впечатление гротеска создаёт причудливое сочетание фантастического образа Воланда и его свиты с бытовым фоном Москвы.

Гротеск в романе представляется как средство изобличения негатива. Булгаков иронизирует по поводу того, что чудо могут создавать и всякого рода мошенники, что бюрократы, лжецы, взяточники могут посоревноваться с нечистой силой в деле создания «чудес». Так рождается идея гротеска. Автор употребляет фантастику как средство выражения нелепости реальности: Коровьев оставляет за столом «управляющий костюм», и, возвратившись, хозяин костюма одобрил все подписанное костюмом; огромный кот бегом не только лезет в трамвай, но и собирається заплатить, это явление не приводит в удивление кондуктора, а бесит.

Одним из излюблённых приёмов Булгакова в романе является каламбур – игра слов. В романе «Мастер и Маргарита» по мысли Б.Брикера, Булгаков использовал «кровавые каламбуры». Это сюжетные схемы воландовских наказаний в романе и в них отражён главный композиционный принцип романа - соединение в сюжете различных временных и пространственных уровней [1:23-30].

По примеру «кровавого каламбура» были построены несколько эпизодов в романе. В основном эти каламбуры связаны с упоминанием чёрта. Так, когда Прохор Петрович в сердцах вскричал «*Вывести его вон, черти б меня взяли*», Коровьев исполняет этот возглас буквально: «*Черти чтоб тебя взяли? А что же, это можно*» [4:490]. Эпизод наказания Степки Лиходеева также построен по принципу «кровавого каламбура». Азазелло говорит: «*Разрешите Мессир, его выкинуть ко всем чертям из Москвы*» [4:411].

«Кровавые каламбуры» включаются в общую для романа тему смерти и бессмертия и являются важным аргументом в споре между Воландом и московскими писателями о том, кто может управлять смертью жизнью и временем: Воланд, когда Берлиоз и Бездомный спрашивают его, историк ли он, подтверждает: «*Я – историк, - и добавляет ни к селу, ни к городу: - Сегодня вечером на Патриарших будет интересная история!*» [4:363].

Известный булгаковед Илья Иткин, говоря об особенностях языковой игры, в романе выделяет несколько своеобразных каламбуров. Он отмечает, что в романе много языковых игр.

Интересными являются его суждения по поводу русских пословиц, с которыми автор «играет» в романе: эпизод перед балом, когда Маргарита застаёт Воланда мучительно втирающим какую-то мазь в колено, которую оставила ему в наследство бабушка: «*Мне посоветовали множество лекарств, но я по ста-*

ринке придерживаюсь бабушкиных средств, поразительные травы оставила в наследство поганая старушка, моя бабушка» [4:542]. И.Иткин отмечает: «Довольно трудно вообразить себе каким образом у сатаны могла быть бабушка, которая оставила ему в наследство мазь, если, конечно, мы не носители русского языка, которые хорошо знаем, что такое «послать кого-то к чёртовой бабушке». Никаких других причин, кроме чисто языковой игры здесь нет» [3].

Исследователь также отмечает, что появление в романе дяди Берлиоза Поплавского из Киева, является реализацией второй половины поговорки «в огороде бузина, а в Киеве дядька». Действительно, дядя Берлиоза, не имея никаких прав на квартиру, пытается ею завладеть.

В романе Булгаков не раз прибегает к такому приёму как парадокс. В описании образа Воланда мы наблюдаем использование данного приёма: с одной стороны Воланд всемогущий, властный, может читать мысли, управлять временем, но необъяснимым и неожиданным явлением в его описании является неряшливость в некоторых эпизодах (сцена Великого Бала): его грязная ночная сорочка никак не вяжется с представлением о Сатане. Также немного странным и не имеющим логического объяснения явлением характерным для парадокса можно определить больную ногу Воланда, которую Гелла мажет бабушкиной мазью.

Также в описании и в речи Воланда мы нередко сталкиваемся с элементами иронии: «Он смерил Берлиоза взглядом, как будто собирался шить ему костюм, сквозь зубы пробормотал что-то вроде: «Раз, два... Меркурий во втором доме... луна ушла... шесть - несчастье... вечер - семь...» - и громко и радостно объявил: - Вам отрежут голову!» [4:361].

- Мессир, вообразите, - закричал возбуждённо и радостно Бегемот, - меня за мародёра приняли!

Судя по принесённым тобою предметам, - ответил Воланд, поглядывая а ландшафтик, - ты и есть мародёр.

Верите ли, мессир... - задушевым голосом начал Бегемот.

Нет, не верю, - коротко ответил Воланд [4:616].

Все повествование романа построено на антитезе - чаще всего по какому-либо признаку сравниваются два героя или добро противопоставляется злу. И если мы говорим об образе Воланда, то этот приём подчёр-

кивает не традиционность Воланда, а она заключается в том, что он, будучи дьяволом, наделен некоторыми явными атрибутами Бога: «Необходимо добавить, что на поэта иностранец с первых же слов произвёл **отвратительное впечатление**, а Берлиозу скорее **понравился**, то есть не то чтобы понравился, а... как бы выразиться... заинтересовал, что ли» [4:357].

«Он помолчал и добавил: - А что же вы не берёте его к себе, в свет?

Он не заслужил света, он заслужил покой, - печальным голосом проговорил Левий» [4:615].

Приём сарказма в романе используется для разоблачения Воландом пороков героев: «Драгоценный мой! Брынза не бывает зелёного цвета, это вас кто-то обманул. Ей полагается быть белой.» [4:501].

В романе имеется огромное количество афоризмов. Как в знаменитом произведении «Горе от ума» «половина - должны войти в пословицы». Отметим, что образ Воланда автор наделил большей частью из них:

«Рукописи не горят».

«Кирпич ни с того ни с сего никому и никогда на голову не свалится».

«Что же это у вас, чего ни хватишься, ничего нет!»

«Свежесть бывает только одна — первая, она же и последняя. А если осетрина второй свежести, то это означает, что она тухлая!»

«Праздничную полночь иногда приятно и задержать.»

«Интереснее всего в этом вранье то, что оно — вранье от первого до последнего слова.»

«...никогда и ничего не просите! Никогда и ничего, и в особенности у тех, кто сильнее вас. Сами предложат и сами всё дадут!»

«Ну что ж, тот, кто любит, должен разделять участь того, кого он любит.»

«Зачем же гнаться по следам того, что уже окончено.»

Эти афоризмы помогают понять загадочный образ Воланда и ещё раз убедиться в его могуществе и мудрости.

Таким образом, анализ исследования языковых средств романа показывает, что изобразительно-выразительные средства языка играют немаловажную роль в раскрытии рассматриваемого нами персонажа. Сатирические приёмы, часто использованные в романе, позволяют ещё раз подчеркнуть особенности как образа Воланда, так и романа в целом.

Литература

1. Галинская И.Л. Наследие Михаила Булгакова в современных толкованиях. Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр гуманит. науч.-информ. исслед. Отд. культурологии; Отв. ред. Скворцов Л.В. — М.: 2003.
2. Гаспаров Б.М. Из наблюдений за мотивной структурой романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита»: Ст. из США. // Даугава, 1988. № 10
3. Иткин И. Лингвистические особенности романа «Мастер и Маргарита». // Постнаука, 2014.
4. Михаил Булгаков. Записки покойника. Сатирическая проза. Составитель А. Вулис. —Ташкент: Изд. им. Гафура Гуляма, 1990.
5. Стойкова Т.А. «Слово персонажа в мире автора. Роман М.А.Булгакова «Мастер и Маргарита»». - М.: Изд. «Либроком», 2014.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола М.А.Булгаковнинг «Мастер ва Маргарита» асаридаги Воланд тасвирини яратишда фойдаланилган ифода усуллари тизими талқинига бағишланган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается трактовке системы изобразительно - выразительных средств, использованных М.А.Булгаковым в произведении «Мастер и Маргарита» в создании образа Воланда.

SUMMARY

The article is devoted to the interpretation of the system of expressive means used by M.A. Bulgakov in the work "The Master and Margarita" in the creation of the image of Woland.

ЎРТА АСР ЖАҲОН АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИНИНГ ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ НАМУНАЛАРИ БИЛАН ЎХШАШЛИКЛАРИ

Ш.Рузимов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ализм, маданият, илохий, сеҳргарлик, матонат, дoston, муболаға, епископ, ҳалоллик.

Ключевые слова: феодализм, культура, божественный, магия, храбрость, эпос, преувеличение, епископ, верность.

Key words: feudalism, culture, divine, magic, courage, epos, exaggeration, bishop, faithfulness.

Ўрта аср адабиёти қулдорлик жамияти ўрнида вужудга келган янги ижтимоий тузум – феодализм негизда шаклланади.

Католик черкови феодал тузумни худо ёрлакаган саодатли тузум даражасига кўтаради.

Ибтидоий жамоа тузуми шароитида яшаган герман қабиаларининг анча ривожланган оғзаки адабиёти бўлганлиги ҳақида Юлий Цезарь, Тацит ва бошқа тарихчиларнинг асарларида маълумотлар бор.

Қадимги герман эпосининг қобила ҳаётини акс эттирган бирдан-бир намунаси “Хильдебрант ҳақида кўшиқ”дан қолган парча бўлиб, у VIII асрда ёзиб олинган [1:11].

“Хильдебрант ҳақида кўшиқ”да халқларнинг кўчманчилик давридаги курашлари тасвирланган. Герман Хильдебрант гунн Аттила саройида хизмат қилиб, ўз туғишганларига қарши қўл кўтаради. “Кўшиқ”даги фожиа ота билан бола тўқнашувига сабаб бўлган, қутилмаган воқеадагина эмас, балки қахрамоннинг мураккаб ички кечинмаларида ва ҳарбий бурч билан оталик ҳисси ўртасидаги зиддиятда ҳам намён бўлади.

“Кўшиқ”нинг охири сакланмаган, лекин шунга қарамай воқеаларнинг мантиқи ҳамда халқ эпоси анъналарига биноан, масалан, шарқ адабиётида Фирдавсийнинг “Шохнома”сидаги Рустам билан унинг ўғли Сухроб, рус эпосидаги Илья Муромец билан Сокольник, кельт эпосидаги Кухулун билан Конлайх ўртасидаги тўқнашувларнинг барчасида ота анчадан бери кўрмаган ўғлига дуч келиб, уни танимай ўлдириб қўйгани каби, бу асарда ҳам ўғил Ходубрантнинг фожиаи ўлими билан тугаганлигини тахмин қилиш мумкин [1:2].

Ирландия қадимги кельт маданиятининг маркази эди. Ирланд эпосининг энг қадимги қисми улад циклидаги кассалардир.

«Куальнгендан бука ўғирлаш».

Коннахр кироличаси Медб уладларнинг зўр бир буқасини тортиб олиш баҳонасида уларга ҳужум қилади. Бу вақтда бутун улад сеҳрли дардга чалинган эди. Фақат Кухулин, гўё илохий авлодга мансуб бўлганидан, касал бўлмайди. Шунинг учун ёлғиз Кухулиннинг ўзи бутун Ирландияни уч ой давомида душман ҳужумидан ҳимоя қилади, дарё кечувида туриб олиб, сеҳргарлик билан душман аскарларини яккама-якка қелишга мажбур этади ва уларни бирма-бир мағлубиятга учратади. Уладлар касалликдан тузалиб, ёрдамга келганларидан кейин, душман бутунлай тор-мор этилади.

Бу воқеа акс этган “Куальнгендан бука ўғирлаш” кассасида Кухулиннинг матонати ақли ва қахрамонлиги тўлиқ гавдалаган. Бу эпос ўз мазмуни билан юнон эпоси Илидага ўхшайди. Лекин уруш аёл туфайли эмас бука туфайли юзага қилиши билан фарқ қилади [1:17].

Кельт кассаларида қахрамонларнинг куч қудратини ифодалашда муболағадан кенг фойдаланилган. Масалан, Кухулинда “жанговар ғазаб” туғилганда бутунлай ўзгариб, дахшатли тусга қиради, бўғинлари титрайди, тавон ва тиззалари буралиб, суяклари ўз ўрнидан қўзғалади. Мускуллари муштумдай бўртиб чиқади. Бир кўзи ичкарига ботиб, иккинчиси эса ташқарига чакчайиб чиқиб кетар эди... Оғзи қулоқлари томон кенгайиб бориб тишларининг

ғижирлашидан учқун чакнади. Юрагининг тепиши йўлбарснинг бўкиришига ўхшарди. Унинг дахшатли ғазабидан булутларда чакмоқ пайдо бўларди. Бошидаги сочлари тоғолча дарахтининг новдалари сингари чалкашиб кетар эди [2:340-341]. Кухулиннинг Фердинанд билан жанги” кассасидаги мазкур тасвир ўзбек халқ қахрамонлик эпоси “Алпомиш”даги қалмоқ пахлавонлари тасвиридаги муболағани эслатади.

Кухулиндаги заифларга ва эзилганларга ёрдам бериш, ваъдага вафо қилиш, кўпчилик манфаатини ҳимоя қилиш каби ҳусусиятлар унинг олийжаноблигидан далолат беради. У, вақти келганда бир ўзи ҳам ватанини ёвуз душмандан ҳимоя қилади. Кухулин куч-қудрати, ақл заковати, жасур ва чакқонлиги, душманга шафқатсиз ва дўстларга садокатли ҳамда адолатли бўлиши билан ўзбек эпосининг қахрамони Алпомишни эслатади [1:19].

Қадимги немис адабиётининг ёдгорликлари ўз даврнинг махсули бўлиб, бу ёдгорликларда феодал жамиятидаги ҳаёт ва курашлар ўз ифодасини топган.

“Нибелунглар ҳақида кўшиқ” ўрта аср тартибларининг мадҳияси эмас, балки феодал истибдодини фош этувчи буюк ёдгорликдир. Поэманинг реализми ва халқчилик элементлари диққатга сазовор. Булар ижобий образлар тасвири ва талқинида очиқ кўринади.

“Кўшиқ” билан ўзбек қахрамонлик эпосининг ажойиб намунаси–“Алпомиш” дostonи ўртасида баъзи ўхшашликларни пайкаш мумкин. Дастлабки ўхшашлик бош қахрамонларнинг хулқ атвори, қудрати ва абжирлигида кўринади. Халқ ўз ижодида ўз пахлавонларини шикастланмайдиган кишилар қилиб тасвирлайди. Ўзбек дostonининг қахрамони Алпомиш “ўтга солса қуймас, қилич солса ўтмас” баҳодир сифатида гавдаланади. Зигфрид ҳам шундай қахрамон, лекин юқорида такидланганидек, унинг ўқ ўтадиган заиф жойи бор. Брюнхильда билан Барчиннинг ўз ошиқлари олдига қўйган синов-шартларида ҳам ўхшашликлар мавжудлигини пайкаш қийин эмас. Лекин Алпомиш Барчиннинг синовларидан ҳалоллик билан ўтади, кўп машаққатларни енгиб, охирида севишганлар мурод мақсадларига етадилар. Немис эпосида эса соҳибжамол Брюнхильданинг синовларини бажаришга қирол Гунтернинг қурби етмайди, шу сабабли ҳам у Зигфриднинг кўмагига муҳтож бўлади. Гунтернинг сохта қахрамонлиги уларни фожиаи ҳалокатга олиб боради [1:45-46].

Француз адабиётида кенг тарқалган фаблио типидagi ҳикоялар шарқ адабиёти, шунингдек, ўзбек адабиётида ҳам мавжуддир. Ўзбек халқ ижодининг асосий турларидан ҳисобланган эртақ жанри демократик руҳи, реалистик характери билан ажралиб туради. Уларда шоҳларнинг зулми, бойларнинг адолатсизликлари, қози ва уламоларнинг очкўз ва маиший бузуқликлари очиқ ташланади.

Штриккернинг “Поп Амис” ҳажвий ҳикоялар тўплами марказида эпчил ва масҳарабоз поп туради. Муаллиф бу ҳикояларида XIII аср Европа ҳаётининг турли-туман манзараларини акс эттиради. Шоир католик черкови руҳонийларининг очкўзлиги, феодал дворянларнинг такаббурлигини фoш қилади ва ўрта аср диний эътиқодларини сатира орқали ифодалайди.

Епископ поп Амиснинг катта бойлик ортирганини билгач, ундan бир қисмини қўлга

киритиш, попни эса ўзига бўйсундиришни кўзлайди. Амисга оғир саволлар бериб, уни лол қолдирмоқчи бўлади. Лекин поп ҳамма саволларга донолик билан жавоб қайтаради. Ниҳоят, епископ унга эшакнинг саводини чиқаришни топширади. Поп таврот саҳифаларига сули сочиб қўйиб, эшакни ўша ердан овқатланишга ўргатади; бироз вақтдан сўнг эшакни епископ хузурига олиб келиб, унинг саводи чиққанини маълум қилади. Эшак одати бўйича китоб саҳифаси устидан ем емоқчи бўлади, лекин ҳеч нарса кўрмагач, тумшуғи билан бошқа варақни очиб, овқат излайди, эшак ҳеч нарса йўқлигидан пишқириб, янги-янги варақларни оча бошлайди. Худди шу вақтда поп ана кўрдингизми, эшак китобни ўз тилида ўқияпти, деб епископни ишонтиради [1:75].

Ўзбек халқ оғзаки ижодидан.

Подшоҳ Афандини чақириб унга бир эшакни саводли қилиб беришни топширади. Афанди икки юз танга пул ва икки ой муҳлат сўрайди.

Подшоҳ Афандининг илтимосини қондиради. Афанди хазинадан икки юз танга пулни олиб, уйига бориб катта-катта сарф қилади. Подшоҳнинг муҳлати

ўтгач, эшакни етаклаб олдига келади ва топшириқни бажрганини айтади.

Подшоҳнинг саройига саркардалар, мударрис ва уламолар тўпланади. Афанди эшакни ўртага олиб чиқиб, олдига китобни қўйди. Эшак тили билан куронни варақлаб, охирги саҳифасига етгач, бошини кўтариб, Афандига қараб ханграйди.

Подшоҳ хурсанд бўлиб, Афандига яна икки юз танга инъом қилади ва ундан эшакни қандай қилиб мулла қилганини сўрайди. Афанди уйида китобнинг орасига арпа сочиб, эшакнинг олдига қўйганини айтади. У арпанинг хидини билиб, тили билан уни варақлаб очиб, арпани териб еганлигини, баъзан китобнинг орасига ҳеч нарса сочмасдан қўйганида эшак уни варақлаб, унинг орасидан арпа топа олмай, хафа бўлиб ханграганини айтади [3:201].

Қаҳрамонлик эпослари хусусида мулоҳаза юритганимизда Ғарб ва Шарқ халқлари ижоди ўртасида баъзи бир яқинлик ва ўхшаш сюжетлар мавжудлигини ўша давр халқларининг жамиятнинг муайян бир тараққиёт босқичида яшаб, келажақ бахтли кунлар ҳақидаги яхши истак орзуларининг муштараклиги билан изоҳлашимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Қайюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1979.
2. “Ирландские саги”. –Москва: 1956.
3. “Афанди латифалари”. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Тошкент: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Ғарб ва Шарқ халқлари оғзаки ижоди намуналари ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутлар кўрсатиб берилган. Аниқроғи, VIII асрга тегишли “Хильдебрант ҳақида кўшиқ”да герман халқларининг қўчманчилик давридаги курашлари ва унинг Фирдавсийнинг “Шохнома”си билан ўхшашликлари баён этилган. Бунга қўшимча равишда Ирланд эпоси «Куальнгендан буқа ўғирлаш»нинг Юнон эпоси “Илиада”га ўхшашлиги кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье показаны сходства и различия между фольклорными произведениями Запада и Востока. Например, войны между племенами в период миграции были описаны в немецком фольклоре племён в книге “Песни о Хильдебранте”, которая принадлежит восьмому столетию. Рассматриваются также сходства с произведением “Шохнома” Фирдаусий. Анализируются также сходства между ирландским эпосом “Захват быка из Куальнген” и греческим эпосом “Илиада”.

SUMMARY

The article deals with similarities and differences between the works of folklore of the West and the East. For example, the wars between tribes at the period of migration were displayed in German tribes' folklore “Song about Hildebrandt” which belongs to the eighth century and the author also shows the similarities with the “Shohnoma” by Firdausi. In addition, similarities between an Ireland epos “Stealing a bull from Cualngan” and a Greek epos “Iliad” were shown too.

БЕРДАҚНИНГ «ШАЖАРА» ДОСТОНИДА ОБРАЗЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШИ

А.Утамбетова – филология фанлари номзоди,

10.00.12-қарақалмақ адабиёти қангелигининг докторанты

ӨЗРИА Қарақалмақстан бөлими Қарақалмақ гуманитар илимлер изертлеу институти

Таянч сўзлар: достон, шажара, образ, реал, бадиий, яратмоқ.

Ключевые слова: поэма, шежере, образ, реал, художественный, создавать.

Key words: poem, shejire, image, real, artistic, to create.

Буюк Бердак шоирнинг «Шажара» достони юксак бадиий савиядаги поэтик асар сифатида бизгача етиб келган. «Ерназар бий», «Айдос бий», «Амангелди», «Ахмоқ подшо» ва «Хоразм» достонлари сингари «Шажара» достони ҳам шоирнинг кўп йиллик изла-нишлари натижаси эканлиги аён. Туғри, олимларимиз мазкур асар тўғрисида қатор фикрлар билдирганлари билан, истиқлол даври нуқтаи назаридан асар ҳақида янгича фикрлар билдириш мақсадга мувофиқ. До-стондаги реал тарихий воқеалар, бадиий образлар яра-тилиши масаласи энг қизиқарли жиҳатлардан биридир. Достондаги Айдос образи бадиий жиҳатдан юқори даражада яратилган образдир.

Масалан: «Шажара» достонида шундай дейилади:

Ботирда бордур олтин тахт,

Худо берди ҳам давлат бахт.

Айдос бий, Қутлимурот иноқ,

Қўшин тортиб келган экан.

«Қорақалпоқ оғзаки ижоди, афсоналари ва чечан-лар сўзлари», Китобида «Айдос бий», «Айдос бий би-лан Бегис ва Миржиқ», «Хева хонлиги ва қорақалпоқ

бийлари» мавзуидаги ривоятларда Айдос тўғрисида маълумотлар сақланган. «Айдос бий» номли ривоятда у ҳақда қуйидагича фикр мавжуд. «Бутун элнинг му-аммосини ҳеч тап тортмасдан, кўп олдиди хал қилар» деган фикр ҳам бўлган, умидворлар унинг шу пайтдаги фикрларидан сўзларига жавоб топгандек суюнишарди. Баъзи кишиларга танила бошлаган боланинг мардлиги, тўғрисиқлиги қувват беради. Лекин, Айдос шундай даражада айрим кишилар назарига тушса-да, у гўдак таваккалчи бўлади. Гап-сўз тарқатганларни ҳам тўғри сўзлаганларни ҳам бир қарашда баҳолайдиган, билим-сиз кишининг ҳаёти билан баробар ишнинг чигалини ечишга уста, йигит бўлиб, эл бошқарувчилар қаторига қўйилади [1:36].

Қ.Мақсатовнинг «Бердак, ижодининг ўрганили-ши, «Шажара»сининг халқчилиги» илмий ишида: «Бердак «Шажара»си, бу аввало, бадиий асар, унда тарихий фактлар бадиий тасвирлар билан, ўзгаришлар билан берилади. Шунингдек, ундан оғзаки ижод наму-налари, ривоят, афсоналар ўрин олган» деб фикр бил-диради [2:48]. Шундай қилиб, шоир тарихий реаллик

асосида образ яратганда халқ ривоятларидан маҳорат билан фойдаланганлиги сўзсиз.

Айдос бошқарган кузғолон 1827 йили авж олганлиги маълум. Бердақ Айдоснинг замондошларини кўрганлиги, уларнинг Айдос тўғрисидаги қарама-қарши фикрларини тинглаганлиги, Айдос замондошлари билан суҳбатлашганлиги табиий. Бу эса шоирга Айдос бадий образини яратишга имконият беради. «Шажара» достонида яратилган Айдос образи «Айдос бобо» достонидаги образни тўлдиради. «Шажара» достонида Айдос билан Рустам ботир диалоги ўрин олган:

Рустам айтди Кўрғиротсан,
Кўп қорақалпоққа зарарсан,
Хавотирли кўрқок қуруқ отсан,
Кўнғирот не одам бўлган экан.
Айдос айтди: Кўнғиротман,
Олмас, гавхарман, пўлатман,
Чини Кўнғирот асл зотман,
Мағит тожик туккан экан.
Хизмат этди хонга, иноққа,
Оға бўлдим Қорақалпоққа,
Бир силкит чиғаноққа,
Минг боламни олган экан.

Шоир Айдоснинг «Оға бўлдим Қорақалпоққа» деган сўзини келтириши орқали унинг қорақалпоқ халқини бошқарганлигини, ўз даврининг нуфузли тарихий сиймоси эканлигини айтиб ўтади. «Хизмат этдим хонга, иноққа» деган қаторлар кизиқиш пайдо этади. «Айдос бобо» достонида Бердақ Айдоснинг фикрларини кўп келтиради.

Мард бўлган ваъдада турар,
Сўзни бузганни онт урар,
Тўртдан бирига деҳқон турар,
Тенг бўл-деди Айдос бобо.
Ўлган одам қайтиб келмас,
Ботир йигит қайғу эмас,
Ваъдасин бузган хон эмас,
Бергил – деди Айдос бобо.

Бердақ яратган Айдос образи ўзининг бадий жиҳатдан юқори савиялилиги билан алоҳида эътиборга эга. Бердақ ўз достонларида Айдоснинг мураккаб образини очиб бериш учун диалоглардан унумли фойдаланади.

«Шажара» достонида Айдос тўғрисида куйидаги фикрлар келтирилган.

Чожикелди ўғли Султон,
Андин Айдос, Майбас туккан,
Айдос юртида оға бўлган,
Киши осиб дор қурган экан.
Айдос бий юртининг ўрдаси,
Икки ўғил Ризо, Туряси,
Ерназар бий невараси,

У Қушбеги бўлган экан,
Мавж урган дарёдай тошди.
Қиличидан қонлар сочди,
Чин ёғоч қуриб, киши осди.
Хон сифатида бўлган э кан. [1:30]

К.Мамбетовнинг «Қорақалпоқлар шажараси» номи илмий ишида: «Бердақ шоир ва унинг «Шажара» асари ҳақида сўз юритилади: «Бадий асар тарихий мавзунини тасвирлаганда ҳам айрим таассуротларга» берилади. Шу сабаб унда таассуротлар устун бўлиб кетиши мумкин. Чунки Бердақ ушбу асарни ёзганда кўпроқ оғзаки ижод намуналарига таянган. Бундан ташқари, тарихий далиллар ҳам оз эмас. Демак, у кўпгина тарихий китоблар билан ҳам таниш бўлган.

Бердақ шоир тарихий Айдос образига ижодий муносабатда бўлади. Тарихий ҳақиқатни бадий образга айлантирганда ўз бадий тасаввуридан маҳорат билан фойдаланади. «Шажара», «Айдос бобо» ва «Айдос бий» достонларида Айдос образини бадий яратганлиги маълум. **«Айдос бобо» достонида шоир бв кахрамон тўғрисида ўз фикрларини билдиради.** Масалан:

Душмани кўп, дўсти билан,
Найзасининг учи билан,
Билагининг кўчи билан,
Ҳақини олди Айдос бобо.
Айдос деган улуғ киши,
Охир кетди қўлдан кучи.
«Хоннинг иши-шайтон иши»-
Деган экан Айдос бобо.[1:33]

«Шажара» достонида Бердақ томонидан тарихий Чингиз образи маҳорат билан яратилган. Биз бу масала ҳақида махсус илмий фикр айтиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Достондаги олмали кўркли, Тумовли, Шабан, Буденетай, Буркелтай, Майки образлари бадийлик билан яратилган. Олмали кўркли образини яратишда шоир бадий тасаввурдан маҳорат билан фойдаланади.

Асл авлод дер зотини,
Кўрдим Шажарада хатини
Олмали кўркли дер отини,
Хур паридан булган экан.

Хулоса қилиб айтганда, Бердақ шоир «Шажара» достонида образлар яратишда тарихий воқеаликни бадий реаликка айлантиришда юксак ижодкорлик билан бадий тасаввурдан унумли фойдаланганлиги маълум. Айдос образини яратишда тарихий манба сифатида шоир ривоятларни, қахрамоннинг замондошларининг хотираларидан маҳорат билан фойдаланади. Образ яратишда диалоглар кўп қўлланилади. Шунинг учун Бердақнинг «Шажара» достони образлар типиклиги ва бадий юксаклиги билан кўзга ташланади.

Адабиётлар

1. Бердақ «Шажара». –Нукус: «Қарақалпақстан», 1993.
2. Максегов К. «Бердақ ижоди» ўрганилиши «Шажара»сининг халқчилиги «Бердақ».

РЕЗЮМЕ

Мақола қорақалпоқ фольклори ва адабиётининг шу кунга қадар ўрганилмаган долзарб муаммоларига бағишланган. Унда XVIII аср қорақалпоқ фольклорининг муаммолари қорақалпоқ адабиёти классиги Бердахнинг «Шажара» поэмаси билан қиёсан реалистик йўналишда ўрганиб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальным, до сих пор не изученным вопросам каракалпакского фольклора и литературы. В ней в историко - реалистическом плане изучены проблемы каракалпакского фольклора XVIII века в сопоставлении с поэмой «Шежире» («Родословная») – классика каракалпакской литературы Бердаха.

SUMMARY

The article deals with the actual questions of the Karakalpak folklore and literature which haven't been investigated enough yet. The author of the research studies from the point of view of the historical-realistic aspect the issues of Karakalpak folklore in the XVIII-th century in comparison with the poem "Shejire" ("Pedigree") by the classic of the Karakalpak literature Berdakh.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEXNOLOGIYA

ESTETIKA –MA’NAVIY GO’ZALLIK MAKTABI

P.Abdimuratov – *pedagogika fanlari nomzodi, docent*

J.Asamatdinova – *assistent o’qituvchi*

Berdaq nomidagi Qoraqalpog’ davlat universiteti

Tayanch so’zlar: psixologiya, oila, ta’lim-tarbiya, nafosat, barkamol avlod, buyuk ajdodlar.

Ключевые слова: психология, эстетика, семья, воспитание, гармонично-развитое поколение, наши предки.

Key words: psychology, aesthetics, family, education, harmonically developed generation, our ancestors.

Oila nafosat, go’zallik, turmush va ta’lim-tarbiyaning boshlang’ich maktabi. Shuning uchun oilada ota-ona va boshqa a’zolarining yagona birligi bolaning estetik rivojlanishiga kuchli ta’sir etuvchi go’zallik tushunchasining asosini tashkil etadi. Oila turli estetik kechinmalarning asosi bo’lib, bu har bir insonning tabiatdan ta’sirlanishga, ko’ra bilishga, eshita olish qobiliyatiga imkoniyat beradi. Masalan, yilning to’rt faslini olsak, bundan bolalar tabiat go’zalligiga qarab tabiat hodisalariga qiziqadi, tabiatshunoslik bilimlarni o’zlashtirishga, balki, tabiatda o’zlari go’zallik yaratishga amal qiladilar. Hamma gap tarbiyachi qanday tajribani berayotganidan, uning o’zi bunday tajribaga qanchalik egaligidan iborat [4].

Ota-onaning, tarbiyachining bolaga ta’sir ko’rsata olishi, bolaning ota-ona va tarbiyachi gaplariga quloq solishi, bo’ysunishi bola qalbida estetik xususiyatning yanada yaqqol ko’zga tashlanishidan darak beradi. Buyuk pedagog Vasilii Aleksandrovich Suxomlinskiy: «Tarbiyalanuvchiga so’z bilan murojaat qilishdan avval uning so’zni tushunishi, qabul qilishiga erishish lozim, ana shunda bu so’zlar unga ta’sir qiladi. Bunday tarbiya go’zallik tarbiyasi, xuddi mana shu go’zallikdan foydalanish qalb fazilatini boyitadi, bola tuyg’usini noziklashtiradi, natijada u so’zni darrov quloqqa oladigan bo’lib qoladi» [5]-degan edilar.

Oilada har bir narsa go’zallikka intilish bilan mustahkam bog’langan bo’lib, bolalar estetik go’zallikni his etish, tushunish, qadrlashga, eng muhimi uni yaratishga o’rgatiladi [6]. Bola go’zallikni his etib va u bilan zavqlanib qalbida va xotirasida oila, Vatan ifodasi jamuljam bo’lgan obrazlar abadiy saqlanib qoladi. Estetika bu oliy insoniylik, har bir odamning olijanob tuyg’ularini, samimiy munosabatlarining joni va tani hisoblanadi. Oilada bolalarning estetik taassurotlarining to’planishi to’g’risida o’ylaymiz, ularning yuvinishi, kiyinishi, kitobga, musiqa, radio, televideniaga munosabatlarini kuzatamiz, demak estetika to’g’risidagi g’amxo’rlikning o’zi ana shundan boshlanadi. Vaziyatning estetikligiga tabiiy va inson qo’li bilan yaratilgan go’zallik orqali erishiladi. Bolalik yillarida qo’ldan boy berilgan narsaning o’rnini keyin yoki yigitlik yillarida, yoshi bir joyga borib qolganda aslo to’ldirib bo’lmaydi. Bu bolaning ayniqsa estetik tarbiyasiga taalluqlidir. Oilada, bolalik yillarida sezgirlik, go’zallikni idrok etish shaxs rivojlanishining keyingi davrlariga nisbatan beqiyos darajada chuqur bo’ladi.

Estetika – bola ma’naviyatining, hayotining butun tarkibini, uning oila a’zolari, ko’cha-ko’y, mahalla, maktab jamoalari bilan o’zaro munosabatlarini belgilaydi. Estetika ehtiyoj ma’naviy go’zallikni barqaror qiladi, har qanday qabihlik, bema’nilikka nisbatan murosasizlik va nafratni yuzaga keltiradi. Bolaning ma’naviy dunyosiga har bir ta’sir uning yonginasida qandaydir boshqa ta’sir etish kuchlari turganligiga bog’liqdir [6].

Bolalik va o’smirlik yillarida inson o’zida insoniy go’zallikni his etishi, anglashi, go’zallikdan o’zidagi insoniylikdan zavqlanish tuyg’usini boshdan kechirishi juda muhimdir. Go’zallikdan-insoniylikka bu – tarbiya qonuniyati va axloqiy g’oyalar asosi. Tarbiyalanuvchilar go’zallik, olijanoblikni faqat tashqi ko’rinishning mukammalligidagina emas, balki inson aql-zakovatining

yaratuvchanligida, ayniqsa yuksak ahloqiy xatti-harakatlarida, g’oyalarida va o’z hayotlarida milliy istiqloq normalariga amal qilib kelayotgan kishilarning ichki dunyosida, Vatanimiz kelajagini yaratuvchi ota-ona va ustozlar tomonidan yaralgan ming-minglab qahramonliklarda ham uyg’unlashib ketgandir va mavjud deb tushunadilar. Ota-ona va tarbiyachilar oldida yosh avlodni avvalo barkamol inson, sog’lom kelajak kishisi bo’lishi vazifasi turadi. Shu tufayli estetik ideal ahloqiy ideal bilan uyg’unlashib go’zallik to’g’risidagi orzu markazida inson turadi. Bu vazifalarni hal qilish muqarrar ravishda bolalarda voqelikka estetik munosabatni tarbiyalashni taqozo qiladi. Bolalarning aqliy tarbiyasini o’rganilayotgan voqea hodisalarining go’zalligini ochib bermasdan turib, mehnat tarbiyasini, mehnat jarayonidagi go’zallikni bilmasdan turib, ahloqni tarkib toptirishni, xatti-harakatning go’zalligini ko’ra bilmasdan turib, jismoniy rivojlanishni inson gavdasining takomillashuvi to’g’risidagi tushunchalarsiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Shu bilan birga hayotdan, faol ijodiy faoliyatdan va ideallarga erishish uchun kurashdan ajratib olingan estetik tarbiyani ham tasavvur qilib bo’lmaydi. Biz estetik tarbiyani hayot bilan mustahkam bog’liq ravishda amalga oshirar ekanmiz, bolalarga aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning, ahloqiy kamolot bilan jismoniy kamolotning go’zalligini ko’rsatib berar ekanmiz, aqliy tarbiya bilan ahloqiy tarbiyaning mehnat tarbiyasi bilan jismoniy tarbiyaning ancha samarali hal etilishiga yordam beramiz [2].

Bugungi zamon kishisi doimo go’zallikka intiladi, ularning go’zallik ideallari hayotdagi g’oyat xilma-xil hodisalar, munosabatlar va turli san’at asarlari ta’sirida qaror topadi. Shaxsning go’zallik bilan o’zaro munosabati estetik idealni qamrab oladi. Estetik hissiyot kishilar hayotida katta rol o’ynaydi. Go’zallikni ko’ra bilish, uni tushunish va yarata olish kishining ma’naviy hayotini boy, qiziqarli qiladi. Unga eng yuksak ma’naviy zavq olish imkonini beradi [6].

Biz har bir o’quvchi shaxsni har tomonlama kamol toptirishga intilamiz va shuning uchun har bir bolani estetik jihatdan rivojlantirishimiz lozim. Kishining jamiyatdagi xulq-atvori ko’p jihatdan uning go’zallik va xunukligini, olijanoblik va tubanlikni qanday tushunishi, his qilishi va ko’ngildan kechirishiga bog’liq bo’ladi. Demak, u chinakam go’zal estetik ideallarga, istiqloq bergan buyuk kelajagimiz ideallariga ega bo’lishi kerak. Shuning uchun oilada bolalarni san’atning xilma-xil turlarini angashga o’rgatib borish, yosh bolalarni san’at asarlari, san’at go’zalligidan bahra olib shular asosida kiyinishiga, quvnoq, sho’x gaplashishiga, mimika harakatlanishlariga katta e’tibor berib borilishi go’zallikka tarbiyalashning vositalari hisoblanadi.

Estetik tarbiya bolalarda tashabbuskorlik, ma’lum natijalarni oldindan ko’ra bilish, ularga intilish, orzu qila bilish kabi sifatlarni shakllantirish bilan uzviy bog’langandir. Bolalarni estetik tarbiyalashning o’zaro bog’lanib ketishi bizni o’rab turgan dunyoning xilma-xil turlari bilan bog’liq ekanini taqozo qiladi. Insoniyat jamiyatning olg’a harakat qilishiga go’zallik va halollikni tarbiyalashga, bolaning ma’naviy hayotini yo’lga solib turushga estetik go’zallikning uyg’unlashtirilishi orqali erishadi. Maktab bolalarni faqat san’atdagi, kishilarning xatti-harakatlaridagi, mehnat faoliyatidagi, mehnat

natijalaridagi go'zallikni ko'rish va undan zavqlanishga o'rgatib qo'ya qolmaydi, balki ularda bunday go'zallikni kundalik hayotda vujudga keltirishga intilishni va vujudga keltira olishni ham tarbiyalaydi [3].

Bolaning qalb sezgisini rivojlantirish, vijdonini qo'zg'atish, ruhini ko'tarishda birinchi o'rinda go'zallik tarbiyasi turadi. Bolaga oldin tabiat go'zalligini, so'ngra san'at go'zalligini his etishni o'rgatish oliy nafosat inson muomalasi va hayotining go'zalligini tushunishga yetaklaydi.

Bola kishilar, narsalar va tabiat bilan turli-tuman hayotiy munosabatlarda bo'lib, umuman ijtimoiy hayot hodisalariga va xususan, san'at asarlariga, hodisalariga duch kelar ekan, kattalarning yetakchi ta'siri ostida ularning estetik qarashlari o'sib boradi. Estetik tarbiya bolalar bilan san'at to'g'risida suhbatlar o'tkazish yoki ularning she'r va qo'shiqlarni yod olishi bilan boshlanadi va amalga oshiriladi, deb o'ylash noto'g'ri bo'lar edi, vaholanki, bunday tasavvur o'qituvchilar orasida uchraydi. Bola hayotida san'at bilan bir qatorda uy-ro'zg'or mehnati ham katta o'rin tutadi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. / «Халқ сўзи» 2016 й. 8-декабрь.
2. Abdimuratov P. Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, dástúrleri hám onıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyeti. -N.: «Bilim» 1996, 96-b.
3. Asamatdinova J. Mektep oqıuchılarına puxıy-estetikalıq tárbiya berıu jolları. -Nókis: 2013, 40-b.
4. Макаренко А.С. Книга для родителей. -М.: «Правда», 1985. -С.448.
5. Сухомлинский В.А. Тарбия хақида. -Тошкент: 1977. 217- 6.
6. Tuxtaxodjaeva M. Oila-davlat tayanchi. -Toshkent: 1988, 109-b.

Mazkur maqolada barkamol avlodni kamol toptirishda buyuk ajdodlarimiz merosiga sodiq bo'lish, inson qadrini, oila sha'nini muhofaza qilish va nafosat tarbiyasi masalalari haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Основным предметом статьи является обеспечение крепкости семьи, умение ценить человека, его достоинства и продление человеческого рода, а также воспитывать-оставаться преданными наставлениям наших предков и усовершенствовать развитае и счастливое поколение.

SUMMARY

The main subject of the article is to provide the solidity of a family, to educate the ability to value a person, his merits and prolongation of human generation, being devoted to the ancestor's admonitions and to improve the level of the developed and happy generation.

МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘЛИМДЕ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНАН ПАЙДАЛАНЫЎ

Р.Ш.Алеёва - педагогика илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, тарбия, тарбиячи, ўйин, машғулот, ўқитиш, дидактика, технология, ривожлантириш, шахс.

Ключевые слова: дошкольное образование, воспитание, воспитательница, игра, занятия, обучение, дидактика, технология, развитие, личность.

Key words: preschool education, upbringing, educator, game, lessons, teaching, didactics, technology, development, person.

Мектепке шекемги тәлим - Өзбекстан Республикасындағы билимлендириў мәкемелериниң биринши буўыны. Ол балалардың саламат хәм хәр тәрәплеме раўажланған жеке адам сыпатында қәлиплесиўи ушын зәрүр тийкар салыўшысы, сондай-ақ мектеп тәлиминде таярлаўшы билимлендириў системасының бири болып табылады.

«Билимлендириў ҳақында»ғы Нызамның 11- статьисында: «мектепке шекемги тәлим баланы саламат хәм жетик, мектепке оқыўға таярланған тәризде қәлиплестириў мақсетин көзлейди. Бул тәлим алты-жети жасқа шекем шаңарақта, балалар бакшасында хәм мүлк формасынан қарамай, басқа билимлендириў мәкемелеринде алып барылады» деп айтылады [1:23].

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтың 2016-жыл 29-декабрьде «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын және де жетилистириўдиң ис-илажлары ҳақында»ғы қарары қабыл етилди. Усы қарар мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен реформаластырыў, оны заман талаплары тийкарында қайта шөлкемлестириў хәм балаларды кәмил инсанлар етип тәрбиялаў ушын зәрүр шараятлар жаратыў имканиятын береді.

Усы себепли Президентимиздиң 2017-жыл 9-сентябрьде «Мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен жетилистириў ис-илажлары ҳақында»ғы қарары қабыл етилгеннен кейин, усы тәлимди және де раўажландырыў хәм жетилистириў мақсетинде тийисли ўазыйпалар белгиленди.

Сонлықтан да, мектепке шекемги билимлендириў мәкемелериниң тәрбияшыларына қойылған ўазыйпалардың бири - балаларға заманағөй тәлим технологиялары, интерактив оқытыў методлары тийкарында билим бериў хәм оларды тәрбиялаў болып табылады.

Бүгинги күнде педагогикалық технологияның орайлық машқаласы баланы раўажландырыў арқалы тәлим-тәрбия мақсетине ерисиўди тәмийинлеўден ибарат.

Интерактив сөзи англис тилиндеги «interakt» сөзинен алынған болып, — «inter» - бул — «өз ара», — «akt» - «хәрекет етиў», яғный «өз ара хәрекет етиў» деген мәнисти билдиреди. Демек, интерактив оқытыў - бул ең дәслеп диалоглы оқытыў, педагог хәм оқыўшының, оқыўшы хәм оқыўшылар менен өз ара биргеликтеги хәрекеті тийкарында әмелге асырылады. Интерактив методлар өз ара хәрекеттеги активликти

келтириуши методлар деп айтылады хам олардын түрлери жүдә көп болып, тәрбияшылардан оларды коллаўда дәретиушилик пенен қатнас жасаўды талап етеди. Бунда тәрбияшылар балалардың жас өзгешеликлерин есапка алып, олар менен ислесиу уқыпшылықтарына ийе болыуы зәрүр.

Сонлықтан да, тәрбияшы искерлигиниң әхмийетли басқышы - бул дидактикалық процести проектлестириу. Оның теориялық тийкарларын жақсы билмей турып, нәтижели педагогикалық технологияны жаратыу мүмкин емес.

Соның ушын дидактикалық процессти шөлкемлестириуде ойын технологияларынан пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе болады. Ойын мектепке шекемги жастағы балалардың тийкарғы хызмет түри болып, ол арқалы бала жеке адам сыпатында қәлиплеседи [4:188]. Ойында бала хәрәкет етеди, сөйлейди, қабыл етеди, ойлайды, ойын даўамында баланың қыялы, есте сақлауы актив ислейди, тәсиршеңлик хам ерк сыпатлары пайда болады.

Сонлықтан да, мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде ойын арқалы балаларға тәлим-тәрбия беріу нәтижели әмелге асырылады.

Шынығыуларда интерактив ойын арқалы балалар дүньяны аңлап, реал машқалаларға дус келгенде оларды шешип, теңдеслери хам үлкенлер менен қарым-қатнасыққа кирисип, мәдений түсиниклерди аңлап, басқалардың сезимлерин, сөзлерин түсиниуге үйреніп барады.

Демек, ойын:

- балалардың өз бетинше искерлиги болып, онда баланың руўхый сезимлери пайда болады;

- мектепке шекемги жастағы балалар турмысын шөлкемлестириу формасы;

- балаларды хәр тәрәплеме тәрбиялау куралларынан бири;

- балаларға тәлим-тәрбия беріудин метод хам усыллары болып есапланады.

Ал, ойынның структурасы болса төмендеги басқышлардан ибарат:

1. Мақсетлерди қойыу.

2. Режелестириу.

3. Мақсетти әмелге асырыу.

4. Нәтижени анализ етиу.

Ойынлы искерликтин мотивациясы ықтыярлығы, таңлау имканияты хам жарыс элементлериниң болыуы, мүтәжликлерди қанаатландырыуы, өзін аңлау менен тәмиинленеди.

Мәселен, баланың ойынға қызығыушылығын, шөлкемлестириушилик қәбилетин раўажландыриу ушын мазмуны бай ойындардан пайдаланыу керек. Балалардың дәретиушилик ойындарын раўажландыриу ушын болса, өз гезегинде жақсы шөлкемлестирилген балалар жәмәәти зәрүр болады.

Ойында жас организмне сәйкес болған талап хам мүтәжликлер қанаатландырылады, турмыслық искерлик артады, сергеклик, зейинлилик, қуўатлық тәрбияланады. Соның ушын хам балаларды физикалық тәрбиялау системасында ойын айрықша орынды ийелейди.

Атақлы педагог хам шыпакер Е.А.Аркин: “Ойынды руўхый витамин деп, бийкарға айтпаған [2:171]. Ойынның идеясы- бул нени ойнаўды белгилеп алыудан ибарат: «дүкан», «емлеўхана», «ушыўшылар», «шаңарақ», «балалар бақшасы» хам т.б. Ойын мазмунына, идеясына қарап балалардың бундай ойындарын бир неше өзине сай топарларға бөлиу мүмкин:

- хожалық турмысты сәўлелендириуши ойындар («шаңарақ», «балалар бақшасы», «емлеўхана» хам т.б);
- инсанлардың мийнетин сәўлелендириуши ойындар (дийқанлар, қурылысшылар хам т.б.);

- жәмийетлик ўақыяларды, дәстүрлерди сәўлелендириуши ойындар (байрамлар, саяхатлар, экскурсиялар, мийманларды күтиу хам т.б.).

Бала ойнаған ўақытта, өз билиминен пайдаланып, оны хәр қыйлы шараятта қоллана алыуды үйреніп барады. Дәретиушилик ойындар балалардың қыялы, сезимлери, қағыйдалы, раўажландыриушы, хәрәкетли ойындар баланың сенсор раўажланыуын, ойлау хам сөйлеу, ықтыярсыз дыққатын, хәрәкетлерин бәрқулла шынықтырып барыуға имканият береді. Усындай ойындар белгили дидактикалық мақсетке ийе болып, баланы улыўма раўажландыриуға қаратылған болады.

Мысалы, «Кимге не керек?», «Ўқсасын алып кел?», «Керекли сүўретти тап», «Тәртипке сал», «Қуўыршақ кийимлери дүканы» хам т.б. ойындар.

Хәрәкетли ойындар арқалы балалардың кейпияты көтерилип, физикалық шынығып хам дәретиушилик қәбилетлери раўажланып барады. Бирақ, бул ойындар туўры шөлкемлестирилсе ғана, тәрбияшы хам билим беріушилик хам тәрбиялық мақсетине ериседи.

Тәлимнің ойын формасында болыуы зәрүр әхмийетке ийе болып, баланың жас өзгешеликлерине сәйкес келиу керек. Қызықлы ойын баланың ақыйлы искерлигин асырып, ойында бала шынығыуға қарағанда қурамалы мәселени шешиу мүмкин. Бул – тәлим, билим беріу тутасы менен ойын формасында алып барылуы керек деген гәп емес. Тәлим хәр қыйлы усыллар хам методларды қолланыуды талап етеди. Ойын тәлимнің формаларынан бири болып, басқа бир метод пенен қосып алып барылғанда ғана жақсы нәтиже береді.

Ойынлы технологияны ойын орталығы анықлап береді. Оқу процесинде исбилерменлик ойындарының хәр түринен пайдаланылады:

1. Имитациялық (еликлеуши) ойындар – шынығыуларда қандай да бир шөлкем, кәрхана ямаса бөлимлердин искерликлерине еликлейди.

2. Операциялық ойындар - ол анық арнаўлы әмеллерди орынлауды шынықтыриуға жәрдем береді. Бул түрдеги ойындар ҳақыйқый жағдайды ўқсатыу шараятларында алып барылады.

3. Роллерди орынлау ойыны - бундай ойындарда өзін тутыу тактикасы, жеке адамның ўазыйпа хам миннетлерин орынлау уқыпшылықлары қәлиплеседи.

4. Психограмма хам социограмма - бул театрға ўқсайды, тек ғана социал- психологиялық, бунда жағдайды сезиу, басқа инсанларды баҳалау уқыпшылықлары қәлиплеседи.

Мектепке шекемги билимлендириу мәкемелериндеги интерактив шынығыудың мақсети:

- Балаларды еркин, дәретиушилик, критикалық, логикалық пикирлеуге үйретиу.

- Машқалалы, жағдайлы, әмелий хам турмыслық тапсырмаларды орынлау.

- Пикирлеуге мәжбүр етиу.

- Активлестириу.

- Балаларды шөлкемлестириушиликке бағдарлау.

Бул интерактив оқыту процеси дәстүрий емес шынығыулардан өзгешеленип, бир қанша методологиялық тәрәплер үстемлигине ийе. Ең дәслеп, балалардың шынығыу қағыйдаларын ислеп шығыушы тәрбияшы хам бир-бири менен актив, эмоционал түрдеги қарым-қатнасықларына ийе балалардың ис процесине тийкарланады.

Тәрбияшының интерактив шынығыу процесиндеги истиң нәтижеси бир қанша шәртлерге байланысly:

Биринши - бала имканиятларының берилген технология (шынығыу, шынықтыриу, ойын, тренинг) мақсет хам ўазыйпаларына (бир топарда хәр түрли қәбилет хам имканият) сәйкеслиги. Таңланған технологияның мақсетине қарап тәрбияшы ол ямаса бул ўазыйпаны орынлайды: шөлкемлестириу-сәрдар, ком-

муникатор, келиспеўшиликлерди жоқ етиўши, фасилитатор.

Екинши – топар қатнасыўындағы өз ара мүнәсибетлерди шешиўдеги тәрбияшының профессионал тәжрийбеси. Буның ушын ол диалог мәдениятын ийелеген болыўы керек.

Хәзирги күндеги педагогикалық ислер тәжрийбесинде дәстүрий емес жаңа раўажландырыўшы ойындардан, сондай-ақ, өтмиш жылларының моделлестирилген ойындарынан кең пайдаланылмақта, олар белгили раўажландырыўшы әҳмийетке ийе.

Раўажландырыўшы ойындар өз мазмунына карай ҳәр кыйлы болыўы мүмкин. Усы ойындар арқалы балалар дыққаты жәмлеў, сезимлик жағдайларды хәм логикалық пикирлеўди үйренеди. Буннан тысқары сабырлы, шыдамлы болыўға, үлкенлер хәм теңлеслерин түсиниў, оларға хұрмет пенен қарым-қатнасықта болыў, исеним сыяқлы сезимлер де қәлиплесип барады.

Раўажландырыўшы ойындардан мысал келтиремиз:

1. «Ким айтты?» ойыны.

Мақсет: балаларда тапқырлықты қәлиплестиреў.

Баслаўшы таңланады хәм ол топарға терис қарап отырады. Соң тәрбияшы қолы менен көрсеткен бала: «Даўысымды танымайсаң, Ким айтқанын таба алмайсаң?», - дейди. Баслаўшы кимнің даўысы екенлигин

айтыўы керек. Ол қайсы баланың даўысын таныған болса, сол бала баслаўшы болады. Ойын ҳәр бир бала баслаўшы болғанша даўам етеди.

2. «Бузылған телефон» ойыны.

Мақсет: балалардың дыққат, итибарын хәм есте сақлаўын раўажландырыў.

Балалар дөнгелек болып отырады. Тәрбияшы бир баланың алдына барып, оннан дем алыс күнлери не ислегенин басқа баланың қулағына айтыўды илтимас қылады. Қатнасыўшылар бир-бирлерине әстен қулағына бул хабарды жеткерийи керек. Ойын ақырында болса, биринши қатнасыўшы айтқан хәм ақырғы қатнасыўшы еситкен хабар даўыс шығарылып айтылады.

3. «Мен орынлай аламан!» ойыны.

Мақсет: балаларда өзине хұрмет сезимин раўажландырыў.

Балалар өзлери жақсы орынлайтуғын хызмет түри ҳаққында айтып, топты бир-бирине ылақтырады. Мәселен: «Мен жақсы жүземен!», «Мен жақсы сүүрет саламан!» хәм т.б.

Демек, мектепке шекемги билимлендириў мәкемлеринде балалардың ўақия кублыслардың белгилери, өзгешеликлери, олар арасындағы өз ара байланыс ҳаққындағы түсиниклерине ийе болыўы хәм өзбетинше қоллана билиўи, әсиресе, раўажландырыўшы ойындар арқалы әмелге асырылып барылады.

Әдебиятлар

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: «Шарк», 1998.
2. Ривожлантирувчи ўйинлар. (Тузувчилар: Ф.Ваҳобова, Д.Зайнутдинова).- Тошкент: 2009.
3. Содиқова Ш. Мактабгача педагогика. -Тошкент: 2012.
4. Юсупова П. Мактабгача тарбия педагогикаси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1993.

РЕЗЮМЕ

Мақола мактабгача таълимда ривожлантирувчи ўйинларнинг аҳамияти, уларнинг болаларға таълим-тарбия беришдаги ролига бағишланган. Ўйин мактабгача ёшдаги болаларнинг асосий фаолият тури бўлиб, у орқали бола шахс сифатида шаклланиши ҳақида фикр билдирилган. Машғулотларда ўйин технологиясидан фойдаланишнинг аҳамиятига эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается значению развивающих игр в дошкольном обучении, их роли в обучении и воспитании детей. Дается анализ игре - основной деятельности детей дошкольного возраста и формирование детей как личности через игру. Большое внимание уделяется игровой технологии на занятиях.

SUMMARY

The article is devoted to the importance of developing games in preschool education and their place in the education and upbringing of children. It is given the analysis to the game, the main activity of preschool children and formation of children as a person through a game. Great attention is paid to the game technology at the lesson.

ENHANCING INTERCULTURAL COMPETENCE BY IMPLEMENTING DIGITAL STORIES INTO THE CLASSROOM

M.H.Alimova – senior teacher

H. M.Abduvoxidova – student

Namangan State University

Tayanch soʻzlar: raqamli, oʻquv dasturi, loyiha ishlari, texnologiya, media mahsulotlar, tarmoq, qisqa raqamli hikoyalar, tasvir, slayd, koʻrgazmalar.

Ключевые слова: цифровой, учебная программа, проектная работа, технология, медиапродукты, сеть, короткие цифровые истории, изображение, слайд, выставки.

Key words: digital, curriculum, project work, technology, media production, software, mini-digital story, image, slide, visuals.

Different reform projects have been conducted on English language teaching in our country. As a result of one of these reforms, higher educational institutions have a new curriculum for preparing English language teachers for schools. In this new curriculum we have new subjects that require teaching intercultural issues by the way of instructions. These courses introduce the study and transferable skills required in higher educational environment. They cover many areas of university study such as reflection to their own learning, ability to make independent decisions, self-awareness, becoming autonomous, managing university life and studies and many others. Since today's millennium students relate best to a wired world, we think digital storytelling would be a perfect mechanism to motivate and engage students and to create a sense of community in the English language classroom. In this article we want to share our experience on using digital storytelling projects in teaching EFL (English as a Foreign Language). This project

was successfully implemented to Intercultural competence course; in consequence it could be used in any English language classes by changing the tasks according to the students' language level and learning objectives.

Students learning English have wide range of opportunities to practice their language skills with the help of different modes of technology. Our students are using electronic products and gadgets in their everyday life. As a teacher we may surely state that digital technology –when used appropriately and meaningfully – produces the successful learner outcomes. One example of digital media production is digital storytelling. The digital story is a short personal narrative involving images, a narrated voiceover and a recorded audio soundtrack (Lambert2010).With the help of digital stories the four skill and intercultural competences could be assessed as component parts of the media production. We may evaluate students reading, writing, listening and speaking skills by listening

to the narrative text voiceover and this gives sufficient information about the practice of pronunciation, intonation and stress and listening to grammatical accuracy. At the same time students will be able to learn about different cultures and may enhance their knowledge of inter cultural-ality.

Before introducing the digital story project into the classroom, we should consider the process of production and possible frustrations that students might experience while working on the tasks. One of the effective ways of introducing this technique is to bring a sample digital story made by an English learner. Before bringing the digital story project into the class, it is important to have a better understanding of the production process and possible problems that students might experience while working on the project. It is important to say students in advance to select several photographs and write a few sentences about the pictures. Media production usually consists of three components: (1) a narrative voiceover, (2) still images and (3) an audio soundtrack. Creating digital stories can be time-consuming, especially for those teachers and students who have never before used digital production software. Limiting the length of the story, we usually limit it at about 4 minutes alleviates this concern. The process of making a digital story includes following procedures in and outside of the classroom [1] (Brenner, 2014):

1. Introduction to digital storytelling
 - Teacher shares a sample digital story
 - Students experience storycenter.org.
 - Students participate in a mini-digital-story project for experience with software.
2. Teacher presents digital storytelling project guidelines and requirements

- Handouts: Schedule/timeline; rubrics for assessment, storyboards.
- Materials needed: Thumb drive (a least 2GB); university source for memory storage(student files), if available

- Explanation of the project

3. Production

Pre-production

Week 1- Present digital storytelling project idea

Week 2- Introduce digital story background and show examples

Week 3 – Software demonstration and mini-digital-story task

Week 4 – Students begin writing narrative and selecting photos

Week 5 – Students continue writing and selecting

Week 6 – Students continue writing; peer editing

Week 7 – Students complete story boards; more peer editing

Production

Week 8 – Students upload images and crop if necessary

Week 9 and 10 – Students record narrative voiceover

Week 11 – Students fine-tune digital stories

Week 12 – Students present digital stories

Post- production

Week 12 – Wrap-up and class feedback

After each student's presentation, group mates may ask questions to complete missing information, generate more ideas for discussion, and question particular elements involved in the creative process. For these purposes we may use Kathy Brenner's form for students' feedback:

Digital Story Presentation Feedback Sheet

Grade your peers on their presentation skills: Assign a number from 1 to 10, with 10 being the best score.

Eye contact	
Body language	
Voice projection (volume)	

Quality of topic	
Preparation	
Organization	
Use of notes	

Digital Story (Main body)

Slides/visuals	
Voiceover/ pronunciation	
Technical skills	
Overall creativity	

Presentation segments

Introduction	
Conclusion	
Handling of Q & A	

Additional comments:

Taken from: Brenner K. 2014.*Digital Stories: A 21st Century Communication Tool for the English Language Classroom*. English Teaching Forum

One of the good ways of developing students' project working skills is to ask students to reflect their own work. Students write a reflection about the work they have done at the end of the project stating what they have learned, what caused difficulty, and what were their individual contributions. Following questions will help them to write organize their entries:

- *How the digital storytelling helped you?*

- *What challenges have you faced while doing the project?*

- *What skills that you have learnt will be useful in your study and your future profession?*

For more detailed assessment, teachers can also use the following criteria:

Digital Story Evaluation Sheet

Use these ratings and rubrics to evaluate digital storytelling project.

E = Excellent, VG = Very Good, G = Good, F = Fair

Digital media components	E	VG	G	F
Content				
Image coordination				
Audio sound track/ appropriateness				
Pronunciation and clarity				

Digital media production	E	VG	G	F
Creativity and design				
Organization				
Technical success and use if equipment				

Final presentation	E	VG	G	F
Presence				
Preparation				
Eye contact/Body language				

To judge the effectiveness of this project, we referred to the seven key dimensions for a successful multimedia project described by Simkins (2002):

1. **Core curriculum.** We accomplished this by reinforcing objectives of the English language courses, including language elements, cultural information and presentation skills with the help of the technology.

2. **Real-world connection.** The digital storytelling involves students real life stories and it helps them to share their own experience in front of the class in a foreign language.

3. **Extended time frame.** Most of the successful projects do not end in one session. Digital storytelling project also takes much time, as we mentioned above and it involves several stages to work and prepare ready products.

4. **Student involvement in decisions.** Even though teacher decides rules and limitations, student should make their own decisions related what to prepare for the final project. Here teachers' role is to be an advisor.

5. **Collaboration.** While working on their digital stories, students collaborate by sharing ideas and responsibilities. During the preparation process they may discuss and help each other with different problems. Furthermore they can give feedback to each other's work and check on the progress of the project.

6. **Assessment.** Assessing a digital story is an additional challenge. It is essential that teachers consider all dimensions of the project while evaluating final products.

7. **Technology.** Digital storytelling allows students to learn and practice technological skills. They should work with multimedia tools, wider choice of displaying pictures, recording voices and others. Technology based projects have positive effects on today's students, who are surrounded by a high-tech environment.

To sum up, we may restate that the purpose of the using digital story project is (1) to improve four- skill competences, (2) to experience collaboration, (3) to expand computer literacy, (4) to build self-confidence and (5) improve their knowledge of intercultural competence. The production of digital stories capitalizes on the creative talents of students and consequently they take great pride in the finished product. In addition, student collaboration of digital production or peer editing of narrative text reveals moments of engagement, leadership and students taking control. Moreover, digital storytelling is a beneficial and valuable mechanism for improving the four skills areas of English language competency. We strongly believe that the digital story is a perfect way to engage and motivate English language learners. Teachers should consider that in today's classroom, the integration of technology, pedagogy and content leads "a deeper understanding of the different and more powerful roles that digital media can play in both teaching and learning" [2] (Robin 2008, 227). Our experience show that computer-assisted instruction and 21st century communicative tools do play such roles and have positive effect on student learning outcome.

References

1. Brenner K. 2014. *Digital Stories: A 21st Century Communication Tool for the English Language Classroom*. English Teaching Forum.
2. Robin J. 2008. Digital storytelling in the classroom: A powerful technology tool for the 21st century classroom. *Theory into practice* 47 (3): 220-228
3. Simkins M.K., Cole E., Tavalin and B.Means. 2002. *Increasing student learning through multimedia projects*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
4. Yamak A. (2008) *Student Documentaries: A Language Learning Tool*, English Teaching Forum.

РЕЗЮМЕ

Инглиз тилини билиш ва уни тўғри қўллаш олиш, глобаллашув жараёнида ушбу тилни мулоқот воситаси сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу мақолада инглиз тилини ўқитишда рақамли ҳикояларни қўллаш орқали маданиятлараро мулоқот компетенциясини ривожлантириш масалалари ўрганиб чиқилган. Бугунги технологиялар ривожланаётган бир вақтда талабаларни бу кўникмаларга ўргатиш орқали дарсларга қизиқтириш мумкинлиги очиби берилган.

РЕЗЮМЕ

Основной целью обучения английскому языку является понимание важности его изучения как средства открывающего доступ в мир. В статье рассматриваются современные приёмы применения технологий в обучении английскому языку как иностранному. Даются рекомендации по включению мини-рассказов в учебный процесс. Особое внимание уделяется вопросам межкультурной компетенции.

SUMMARY

The English language teaching aims to understand its importance and the value of this lingua franca, being the language instrument to give access to a globalized world. This article conveys new techniques of using technology in the EFL classroom. It provides some practical advice of implementing mini-digital stories into the classroom instruction. At the same time the focus is given to the understanding of cultural issues in intercultural settings.

ГЕОГРАФИЯ САБАҚЛАРЫНДА МАШҚАЛАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Р.Т.Гаипова - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Б.Тұраев, А.Шәрибаев, А.Орынбаева - географияны оқыту методикасы тәлім бағдарының студенттері
Әжанияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: география, метод, усул, білім, кұникма, малака, педагогик технология, инновация, муаммо, муаммоли таълим, самарадорлик.

Ключевые слова: география, метод, приём, навыки, квалификация, педагогические технологии, инновация, проблема, проблемное обучение, результативность.

Key words: geography, method, technique, skills, qualification, pedagogical technologies, innovation, problem, problem-based learning, results.

Жоқары билимлі хәм интеллектуаллығы раўажланған әуладты тәрбиялау турақлы раўажландырыу хәм модернизациялаудың ең әхмийетли шәрти. Бүгінгі күнге келип пүткил дүньяда билимлендириу системасын түптен өзгертю процесі өтпекте. Себеби, ХХІ әсирди интеллектуаллық әсири хәзирги тәлим системасы ушын оқытушының үйреткени менен шекленип қалатуғын оқытушыларды таярлау максет болмай қалды. Тийкарынан, оқытушылар санасын раўажландырыуға бағдарланған бундай тәлим бағдарлары дәуір талабына жууап берип қалмайды. Себеби, хәр қандай күшли сана хәм шексиз дүньяда барлық хәдийселердің барлығын қамтып ала алмайды. Бунның үстине сана жәрдемінде өзлистририлген билимлер тек стандарт жағдайларда ғана пайдаланыуға мөлшерленген болады. Соның ушын жас әуладты өз бетинше изленетуғын ең қолайлы хәм еркин пикирин айта алатуғын, ой - өриси кең, орынлы пикир қабыл ете алатуғын етип тәрбиялау күн тәртиннің әхмийетли мәселелеринен бирине айланды.

Хәр бир оқыту курсы өзине тән машқалаларға ийе. Ал, хәр қандай талапшаң, излениушен, жаңалыққа умтылушы, искер оқытушы оның өзине тән болған шешию жолларын излейди [1:13].

География курсының машқалалары төмендегисе:

1. Әмирдің өзгерген сапасы билим алыушыдан турмыс машқалаларын өзбетинше шешиюди талап етеди.

- ❖ өзін басқаша қабыл етиуді баслайтуғын;
- ❖ өз сезимлерін толығырақ қабыл ететуғын.
- ❖ автоном хәм өзіне исеним артып атырған;
- ❖ өз алдына анық бағдар қоятуғын, өзін ержеткен инсан сыпатында тутатуғын;
- ❖ өзі кәлеген адамға көбирек ұқсайтуғын;
- ❖ басқа адамларды қабыл ете алатуғын хәм түсине баслайтуғын адам талап етиледі.

Усы жерде устаздың баслы максети:

- белгилі оқытушыны қалай болса солай қабыл етиу; оған жақсы қатнасықта болу, оның сезимлерін түсиниу, жаңа материалды бирге үйрениу, хәм бул тийкарында оқытушыға қәдирли оқыуды пайда етиуде жәрдем беріуши атмосфераны пайда етиу.

2. Предметке болған қызығудың төменлеуі.

Хәзирги ўақытта информацияның көпшилиги оқытушыда өзиниң билимин кеңейтиуге хәм тереңлестиріуге үйретпейди. Бағдарламада: Мен мағлыұматты интернеттен табаман, оқытушыдан еситемен, классласым айтып береді ямаса телевизордан еситемен. Оқытушы көпшилик жағдайда пассив тыңлаушыға айланады. Хәзирги дәуірдің оқыту системасы оқытушыға көплеген инновациялық методлардан өзиникин таңлауға мүмкиншилик береді. Күнделікли затларға жаңа көзқарас пенен қарау, өзиниң тәжірийбесине исениу, хәзирги билим мәдениетінің информациясын жеткеріуге мүмкиншилик береді.

Америкалы психолог Карл Роджерс оқытудың еки типін ажыратады:

- информациялық, әпиұайы фактлер менен тәміинлейди.

- әхмийетли билим, ол оқытушылардың сана- сезимін раўажландырыу хәм жақсы өзгерислерге алып келеди [5:11].

Көпшилик методлардың раўажланыуында оқыудың идеялық раўажланыуы биринши орынға шығады. Себеби, оқыту-тәрбиялық процесс барлық ўақытта оқытушының имканиятын хәм интеллектін раўажландырыуға бағышланған.

География предмет есабында баслы методларды қолланыу арқалы оқыту есаптарын шешиюде көбирек имканиялар береді:

- бақлау (жазғы бақлауды қосқанда)
- әмелий жұмыс
- таблица, сүўрет, видеофильмлерди көриу
- қатнасыушылар хаты
- рефератлар
- илимий-изертлеу жұмысларында қатнасыу
- метоппредметлик қатнасықларды изертлеу.

Жоқарыда көрсеткен методлар қолланған есаптарда (жұмысларда) машқалалы билимлендириуді қолланған халда белгилі нәтижелерге ерисиуге мүмкиншилик болады.

География сабақтарында машқалалы билимлендириу С.И.Ожеговтың авторлығындағы орыс тили сөзлигинде «машқала» - сөзи қыйын сорау, шешиюи тийис болған жұмыс, излениу-деген мәнисти аңлатады.

Машқалалы билимлендириу дегенде нени түсинемиз?

Машқалалы билимлендириу - бул сондай оқыту хызмети болып, бунда оқытушы тәрпинен бир машқалалы жағдай ойлап табылады хәм қатнасыушылардың оны шешиюдеги актив өз бетинше жұмысы. Бунның тийкарында профессионал билимнің өзлистрилиуи, ойлау қәбилети хәр тәрәпме жоқарылауына ерисиледи [3:17].

1. Машқалаластыриу методы

Машқалалы шынығулар өз бетинше раўажланыу қәбилетін ийе хәм қатнасыушылардың тәжірийбесинен хәм мүтәжинен тәбийий түрде пайда болады. Оқытушыны машқалалы жағдайға қойып оқытушы оның ойлау механизмин «тоқтатып» қояды. Басқа қатнасыушылардың машқалалы шынығу барысында сол машқаланы шешиюге хәр түрлі гипотезаларды таслап, олардың өзін түсиниу процесин тереңлестиріп, анық шешимін табыуға жәрдем береді:

факт → гипотеза → теория → билим (шынылық) [2:1].

Бунның ушын оқытушылар бир еслетпе менен таңысып шығуы керек.

Оқытушының мәселеси - оқытушылар берген сорауларға тууры жууап бермей, басқа да жәрдемши сөзлер жәрдемінде узатып беріуи керек.

Машқалалы қатнас жасауды иске асыруу ушын оқытушы машқалалы сораулар хәм шынығулар системасына ийе болуы тийис. Сораулар төмендеги шәртлерди сақласа ғана машқалалы сорау есапланады:

- егер сорау сол илимнің баслы пикирлері менен байланыслы болса, дүньяқарасы менен байланыслы

болса, хәм олардың өзбетинше өзлестирилиўи белгили бир ойда қәбилетин асырса;

- егер оқыў материалларын топарластырыў мүмкин болса, соның менен бирге белгиленген машқалаларға байланыслы фактлар болса;

- егер машқала илимий излениўлер жолы менен ашып бериў мүмкин болса, соның менен бирге тарихта пайда болған илимнің ашып берилиўин қатнасыўшылар тәрәпинен түсиниўи мүмкин болса;

- егер берилген сораў тийкарында машқалалы жағдай пайда етиў мүмкин болса;

2. Машқаланы шешиўде өзбетинше гипотезаларды келтириў.

Гипотезаларды келтириў басқышында қатнасыўшылар өзиниң шешимлерин усыныс етиўди үйрениў, оларды биринши анализлеп, көбирек туўры келетуғынын сайлаўи тийис хәм оларды дәлиллеп беріўди үйрениўи тийис. Активлестириўши сораўларды қолланғанда бул басқышта ойдаў механизмин активлестириўде даўыс шығарып ойдаўдан (пикирлеўден) пайдаланыў. Оқыўшы оқытыўшыдан бир ямаса еки адым алдында жүриўи жағдайды пайда етиў.

Оқытыўшы өзиниң логикасы жәрдемінде бир шешим таярлап, оны ашып бериў ҳуқықын класқа усыныс етеди.

3. Баспа дереклердеги таяр билимлерди ашып бериў методы

Белгили бир темаға тийисли текстлерди газета, журнал, китап, сөзликлер, хәм т.б. усыныс етиўди үйрениў хәм оған сораўлар дүзиў. Усы материаллар жәрдемінде группалық, жуплық ямаса жеке жумысты (шынығыўды) шөлкемлестириў, соң сораўды коллективлик талқылаў болады.

4. Машқалалы таллаў методы.

Қатнасыўшылардың сораўға болған қатнасын, оның өмир тәжирийбесине, билимине (оқыўдан тысқары алған) қатнасығын жүзеге келтириўши машқалалы сораўлардың хәм оқытыўшы тәрәпинен қойылған аўызша материаллардың бирлеспесин өз ишине қамтытуғын метод болып есапланады.

Машқалалы методты қолланыў мүмкин болған оқыў шынығыў формалары:

1. Айтысыў белсендиліги тийкарында;

- семинарлар (жеке жумыс)

- структураластырылған айтысыў (топарлық жумыс)

- машқалалы- әмелий айтысыў (коллективлик жумыс)

2. Излениўшилиқ белсендиліги тийкарында;

- әмелий шынығыўлар (коллективлик жумыс)

- излениўшилиқ сабақлары (жеке жумыс)

3. Таза аспектлер жәрдеміндеги дәстүрий сабақлар;

- сабақ-лекция;
- сабақ-семинар;
- шынығыўлар шешиў сабағы;
- сабақ-конференция;
- сабақ-экскурсия;
- сабақ-мәсләхәт;
- сабақ-имтихан хәм т.б.

4. Стандарт емес сабақлар:

- сабақ-аукцион;
- сабақ-пресс-конференция;
- сабақ-диссертация қорғау;
- сабақ-суд;
- сабақ-арнаўлы;

Машқалалы билимлендириўдин типиниң максети тек ғана билимлер системасын илимий танытыўды үйрениў емес, бәлким нәтиҗеге ерисиў процесин, оқыўшының активлигин қәлиплестириў хәм оның дәретиўшилиқ қәбилетлерин раўажландырыўда болып табылады.

Оқытыўшының машқалалы билимлендириўдеги жумысы төмендегилерди қамтыйды, қыйын түсиниклердин мазмунын түсиндирип бериў, машқалалы жағдайларды пайда етиў, қатнасыўшыларға факторларды жеткеріў хәм олардың оқыў түсиник белсендилігин шөлкемлестириў, қатнасыўшылар фактлерди анализлеў тийкарында өзбетинше шешим қабыл етиўи тийис хәм олар оқытыўшы жәрдемінде белгили бир түсиник, қарарларды қәлиплестиреди.

Геологиялық қурылысын үйрениў. Қарақалпақстанның рельефин хәм пайдалы қазылмаларын «Өзгешелигиниң себебин табыў хәм Қарақалпақстан территориясында үлкен рельеф түрлериниң жайласыў тийкарлары» машқаласын бағдарлаўға болады, ал Кубла Сибирь таў поясын үйрениўге бағышланған сабақларды «Усы барлық таўлар системасын, орфографиясы хәм жасы өзгеше болыўына қарамай, бир тәбийий территориялық комплекс сыпатында қараўға бола ма?» машқаласы менен бирлестириў.

Буның тийкарында қатнасыўшыларда ақыллы операциялар қәбилети, билимлерди көшириў қәбилети қәлиплеседи. Дыққаты, ой еркинлиги раўажланады. Жуўмақлап айтқанда, география сабағында машқалалы оқытыў сабақтың хәр тәрәплеме илимий, системалы өтилиўине тийкар болыў менен бирге география бойынша билимлерин тереңлестириўге негиз жаратады.

Әдебиятлар

1. Лернер И.Я. Развитие мышления школьников в процессе обучения истории: Пособие для учителей. -М.: «Просвещение», 1992.
2. Панчешникова Л.М. Проблемные задания по географии. География в школе. №1. 2001.
3. Панчешникова Л.М. Контрольные задания и упражнения по географии. -М.: «Просвещение», 1982.
4. Понурова Г.А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. -М.: «Просвещение», 1991.
5. Роджерс К., Ангеловски К. Учитель и инновация. – Киев: 1992, -С. 24.
6. Селевко Ф.К. Современные образовательные технологии. –М.: Народное образование, 1998.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада география дарсларида муаммо қўйиш ва ўқитишнинг муаммоли усуллари ҳақида сўз боради. Шунингдек, муаммоли таълим ва муаммоли вазиятни келтириб чиқариш сабаблари ва унинг дарс жараёнидаги аҳамияти ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о решении проблем и методах проблемного обучения на уроках географии. Следовательно, рассматривается проблемное обучение, выявляются причины проблемных ситуаций и их важность в учебном процессе.

SUMMARY

The article deals with the issues and methods of problem-based learning at Geography lessons. Therefore, the author studies problem based teaching and the causes of problem situations and their importance in the learning process.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ НА ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЯХ

М.Джораев - доктор педагогических наук, профессор

Ташкентский государственный педагогический университет

А.Ахмедов - кандидат физико-математических наук, доцент

Навоийский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: машгулот, такомиллаштириш, татбик этиш, шакллантириш, таълим, сифат кўрсаткичи, копетентлик, бўлажак физика ўқитувчиси, даража,эксперименталь тадқиқот.

Ключевые слова: лабораторное занятие, модернизация, компетентность, применение, будущие учителя физики, уровень, качественной показатель, формирование, экспериментальной исследования.

Key words: laboratory activity, modernization, competence, application, future teachers in physics, the level, quality index, formation, experimental studies.

Развитие в Узбекистане образования происходит с учётом нового взгляда на внедрение в учебный процесс позитивных тенденций развития в мире. Успешное применение в образовании передовых педагогических технологий занимает особое место при подготовке конкурентоспособных педагогических кадров в области физики. В Узбекистане модернизируется техническая база физического эксперимента в ВУЗ ах, а также пополнение его современными техническими средствами, развитие информационно-коммуникационных технологий для усовершенствования лабораторных занятий переход к автоматизированным лабораторным работам привели к качественно новому уровню подготовку будущих учителей физики.

Для быстрого реагирования на происходящих процессы и активное внедрение достижений науки и техники в учебных занятиях от учителя физики требуется особая компетентность отвечающая современным требованиям.

В течении нескольких лет на кафедре ведутся педагогические исследования модернизации лабораторных работ по физике направленные на повышение компетентности будущих учителей физики. В связи с этим, опираясь на многолетний опыт разработана методика усовершенствования компетентности учителя физики и модернизированная модель проведения лабораторных работ, которая содержит новые подходы модернизации учебного процесса при подготовке будущих учителей физики от теории до лабораторных работ [1,2,3]. На наш взгляд формирование компетентности и входящая в её структуру система компетенции означает переход к качественному содержанию и технологиям образования.

Компетентность означает такой уровень и тип профессиональной готовности, который обеспечивает эффективное решение профессиональных задач в различных по сложности проблемных условиях, связанных с дефицитом информации, времени, ресурсов, знаний о причинно-следственных связях, необходимостью импровизации в нестандартных ситуациях [4].

Компетентность –это демонстрация учителем этих знаний и соответствующих умений в конкретной работе, исключая простое воспроизведение определённых изолированных знаний из различных естественно - научных дисциплин.

Представляет большой интерес при подготовке будущих педагогов в педагогических вузах рассматривать некоторые вопросы о структуре проведения лабораторных работ которая при усовершенствовании даст новый импульс при формировании компетентности будущего учителя физики. При выполнении лабораторных работ по физике, формируя компетентность учителя, мы обращаем внимание на содержание и проведение лабораторных работ в институте, что придаёт профессиональную направленность обучению.

В ходе сравнительного анализа данных научно-педагогических исследований, накопленного нами опыта работы в системе высшего образования, качественных показателей, выполненных студентами лабораторных работ по физике нами выявлено, что орга-

низация и проведение лабораторных занятий по физике требует коренного изменения структуры лабораторных работ. Исходя из этого, нами предлагается новая модернизированная модель, которая полностью охватывает современную технику и технологический прогресс физики. Сущность предлагаемой нами модели совершенствования структуры занятий продиктована современным уровнем развития науки и техники, оснащения учебных заведений новейшими установками, оборудованием, приборами, широким применением современных образовательных, информационно-коммуникационных технологий в практике учебных заведений всех типов. Для достижения данной цели проведены экспериментальные анализы действующих и предлагаемых нами модернизированных моделей проведения лабораторных работ. При этом учтена и задача по формированию у студентов умений индивидуальной исследовательской деятельности, синтеза и анализа результатов экспериментальных исследований в условиях учебно-научной лаборатории. Нами выявлены некоторые недостатки в последовательности выполнения традиционных лабораторных работ, включавшей следующие составляющие: цель и задача работы, приборы и принадлежности, краткая теоретическая часть, порядок выполнения работы, контрольные вопросы по данной работе. В проведённых педагогических исследованиях выявилось, что такой подход в принципе ограничивает индивидуальные, потенциальные возможности студента.

Выбранная нами модернизированная модель структуры лабораторных занятий учитывает совокупность факторов, способствующих комплексному решению задачи профессиональной подготовленности студентов, развитию их исследовательских способностей. Сравнительный анализ результатов традиционной и модернизированной моделей структуры лабораторных работ показал, что старая модель выполнения лабораторных работ полностью не охватывает современные тенденции развития педагогической и психологической науки, ибо резко различаются интеллектуальный уровень, мировоззрение и мышление нынешних студентов и студентов 80-90 годов. Следует отметить, что данная структура проведения лабораторных работ было предложено уже давно в 1950-60годах. В данное время внедрением новых передовых педагогических технологий в учебном процессе на наш взгляд необходимо переходить к новым структурам проведения лабораторных работ. Приведём порядок выполнения лабораторных работ действующей модели:

- название лабораторной работы;
- цель работы;
- приборы и принадлежности;
- краткая теоретическая часть;
- порядок выполнения работы;
- математическая обработка результатов и определения погрешностей;
- теоретические вопросы.

Приведённая структура лабораторных занятий, по полученным данным сравнительного анализа, ограничивает потенциальные возможности студентов, не даёт

им представления о сравнении, применении, развитии и усовершенствовании новаторских способностей и для самостоятельной деятельности.

Поэтому нами выдвигается новая модель – модернизированная структура проведения лабораторных работ. Постановка такого порядка выполнения лабораторных работ полностью отвечает современным требованиям и даёт новый импульс развитию научно-исследовательской деятельности студента.

Ниже нами приводится модернизированная структура выполнения лабораторных работ:

- название лабораторной работы;
- цель работы;
- приборы и принадлежности;
- практическая ценность работы;
- краткая теоретическая часть;
- описание и технические характеристики установки;
- порядок выполнения работы;
- математическая обработка результатов и определения погрешности;

- сведения о рекомендуемой, родственной лабораторной работе;

- самостоятельное выполнение родственной лабораторной работы, получения результатов и математическая аппроксимация полученных данных;

- теоретические вопросы;

- тесты по данной работе;

- отчёт о выполнении лабораторной работы и заключение.

Для достижения намеченной цели студенту необходимо знать, как осуществляется применение данной работы в практике, исходя из этой работы сможет ли он самостоятельно выполнять родственные лабораторные работы, схемы экспериментальной установки.

В наших педагогических исследованиях проведения лабораторных занятий эти изменения полностью оправдывают себя и способствуют формированию профессиональной компетентности учителя физики при проведении лабораторных работ.

Литература

1. Ахмедов А., Джораев М., Камолов Р. Модернизация лабораторных работ по физике в высших педагогических вузах. Монография докторской диссертации// -Saarbrücken: Lambert Akademik Publishing. 2015, -С. 49.
2. Ахмедов А., Джораев М., Очилов Ш. Развитие компетентности учителя физики и пути её усовершенствования Pedagogy & Psychology Theory and Practice International scientific journal. –Volgograd: № 6(8), 2016, -С. 14-16.
3. Джораев М., Ахмедов А. Модернизация компетентности будущих учителей физики. М.// Физика в школе №7-2015, -С. 20-23.
4. Коломин В.И. Фундаментальная подготовка по физике как основа формирования профессиональной компетентности будущих учителей физики: [Электронный ресурс] URL: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. 2010, –С. 65. (дата обращения 18.11.2012):.

РЕЗЮМЕ

Мақолада физика ўқитувчиси компетентлигини шакллантиришда лаборатория машғулотларининг такомиллаштирилган структурасини ўқув жараёнига таъбиқ этиш орқали таълим сифатини ошириш масалалари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы повышения эффективности обучения с применением в учебном процессе модернизированной структуры проведения лабораторных занятий при формировании компетентности учителя физики.

SUMMARY

The article examines the issues of increasing the effectiveness of training used in educational process of the upgraded structure holding laboratory classes in formation of the competence of the teacher of Physics.

ШАХС ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ИЧКИ ИМКОНИЯТЛАРИНИНГ МЕХНАТ ФАОЛИЯТИДАГИ ЎРНИ

А.У.Елмуратова – ассистент ўқитувчи

Ажинийёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: шахс, касб, меҳнат, касб маҳорати, раҳбарлик, ёш даврлари, муомала маданияти, қобилият, профессионал фаолият, ақлий фаолият.

Ключевые слова: личность, профессия, труд, профессиональное мастерство, руководство, возрастные периоды, культура общения, способность, профессиональная деятельность, умственная деятельность.

Key words: personality, profession, work, professional skill, leadership, age periods, culture of communication, ability, professional activity, mental activity.

Меҳнат жараёнида намоён бўладиган ва бевосита унинг оқибати ҳисобланмиш сифатлардан бири - бу меҳнатга лаёқатлилик ва меҳнатсеварликдир. Бу - инсоннинг ишга ярқилиғи ва ишлаш қобилиятига бевосита алоқадор сифат ҳисобланади. Лекин психологиядаги ишга қобилият тушунчаси билан иқтисоддаги ишга ярқилик тушунчалари бир-бирига яқин бўлса-да, улар ўртасида маълум фарқлар бор. Масалан, психология ишга қобилиятлиликни шахснинг индивидуал сифати тарзида унинг ишдаги муваффақиятлари гарови ва кафолати сифатида ўрганса, ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ишга ярқилик ёки қобилият - ишдаги шарт-шароитларга мос тарзда меҳнат фаолияти жараёнида намоён бўладиган психофизиологик ҳолат сифатида қаралади [2:104].

Бу нарса, айниқса, бир хил монотон иш жараёнларида одамнинг меҳнатга ярқилик - қобилиятлиги тўғрисида гап кетганда, айниқса яққол кўзга ташланади. Масалан, психологик қобилият доимо ижодий юксалишлар, ўзгалардан сифат жиҳатидан фарқли ишлай олишни назарда тутгани учун ҳам ишлаб чиқаришдаги монотон ишга қобиликни инкор этади. Демак, шахсдаги ишга ярқилик ёки -

қобилият тушунчаси ҳақида гап кетганда, уни кенг маънода тушуниш ва бу сифатни инсон фаоллигининг барча даврлари ва босқичларини назарда тутган ҳолда тасаввур қилиш, унинг умр давомида тажриба ва шахсий ривожидидаги сифат ўзгаришларини таъминловчи омил сифатида қараш тўғрлиқ бўлур эди.

Шундай қилиб, шахс меҳнат фаолиятининг бутун даврида унинг ишга муносабати ёки иш шароитларининг ўзгаришига мос ҳолда фаолияти кўрсаткичларининг ўзгариши ишга ярқиликнинг икки асосий сифати -

ўзгарувчанлиги ва мослашувчанлиги туфайли аҳамиятли эканлигини унутмаслик лозим. Оддий мисол: одам эрталаб ўзи учун оддий, доимий бўлган ишга киришиб олгунча бўлган даврда ишга ярқилик билан кўникиб, киришиб ишлашни бошлаган пайтидаги ярқилик ўртасида фарқ бор, албатта. Шуниси характерлики, одам ўзини у ёки бу фаолиятга қанчалик ўргатгани сари, унинг ишлаш қобилияти ҳам бевосита ортиб бораверади. Шунинг учун ҳам ўз ишининг "шайдоси" деб аталадиган тоифалар доимо ишга совуққонлик билан қарайдиган -"қўл учида иш қиладиган" ишчи-ҳодимлардан айнан шу сифатлари

билан ажралиб турадилар. Бундан хулоса шуки, аввало ҳар бир касб эгасида айнан ўз касбига меҳр-муҳаббатни уйғота олиш зарур, ижтимоий-психологик ўрнатилмаган бера олиш қанчалик катта тарбиявий аҳамият касб этса, иш жараёнида ўша меҳнат туридан манфаатдорликнинг англаниш даражаси ва унинг шахсга "ёқши" меҳнатга яроқлилиқ на меҳнатсеварлик сифатларининг ривожланиши учун зарур шартдир. Бунга эса маълум қўниқмалар керак. Масалан, баъзан шундай ҳолат бўладики, ишчи ёки ходимга бир ишни ниҳоясига етказмай туриб, янги топшириқ берилади. Бунда ҳали бир ишни тугатмаганлиги сабабли янги иш унга сираям "жозибали" туюлмайди. Қолаверса, у ўзини мажбур қилиб, янги топшириққа қўчган тақдирда ҳам ҳалиги "туғалланмаган" эски иш унинг диққатидан ўчмайди, оқибатда у янги ишни ҳам маромида бажара олмайди, иш сифати паст ёки қўнғилдагидай бўлмайди, шунинг учун ҳам энг лаёқатли ишчига ҳам унга топшириқ беришдан аввал унинг айнаи дамда нима билан бандлиги ва уни қачон реал тамошлаши билан қизиқиш шарт. Агар, мабодо конкрет топшириқдан сўнг ходим ёки ишчи бўш қолса ҳам, ўша одамни янги ишга қисқа фурсатда жалб этиши мушкулроқ бўлади.

Шахснинг ишга лаёқати ва яроқлилиги даражаси кун мобайнида ўзгариб туради. Масалан, соат кечки 19 дан кейин ёки кеч соат 22 дан кейин иш сифати барибир паст бўлади, бу вақтларда одам психологик танг ҳолатни бошидан кечирилади, бу унинг диққати ва бошқа жараёнларида ўз аксини топади.

Меҳнатсеварлик сифатининг намоён бўлишига жамоада ишчи-ҳодимлар учун яратилган меҳнат шароитлари, умуман, табиий шарт-шароитлар ҳам бевосита таъсир қилади. Масалан, Ўзбекистон шароитида жазирама ёзда куз ёки баҳорга нисбатан ишга яроқлилиқ пасаяди, бунга ҳаво ҳарорати таъсир қилади. Тўғри, ҳозирда қўпгина корхоналар ва ташкилотларда ушбу омилнинг салбий таъсирини олдини олиш учун махсус совитгич мосламалар ўрнатилади. Лекин кузатишларнинг кўрсатишича, умуман ёз охири бошқа даврларга нисбатан киши меҳнат фаоллигига таъсир қилади, шунинг учун ҳам қишлоқларда ёз ойларида куннинг узунлигини ҳисобга олиб, иш эрталаб тоғдан то соат 11 ларгача ва сўнг соат 17 дан кейин деярли кун ботгунча этиб белгиланади.

Лекин шахснинг меҳнатга ижобий муносабатини белгилловчи муҳим нарса - бу меҳнат жамоаларидаги одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардир. Халқимиз психологиясида ҳам "Ён қўшнинг - жон қўшнинг" ибораси борки, бу нарса ишлаш шароитига ҳам бевосита алоқадордир. Самимий, инсоний муносабатларнинг устувор бўлиши жамоалардаги ходимларни шундай ўзига жалб этадики, бу жамоадаги айрим аъзоларнинг авторитети - обрўси шахсни меҳнатга сафарбарлигини таъминловчи манба ролини ўйнайди. Қолаверса, халқимиз тилида машҳур бўлган "Уй сотиб олма, қўшни сотиб ол" деган мақоли ҳам бир меҳнат жамоасида муқим ишлаётган кекса авлод вакиллари учун айниқса, ҳосдир. Шунинг учун ҳам жамоалардаги маънавий-маърифий ишлар, улар самарадорлиги биринчи навбатда кишилар ўртасида соғлом инсоний муносабатлар муҳитини шакллантира олади, бу нарса меҳнатга онгли муносабатнинг шаклланишига таъсир этувчи кучли омиллардандир. Чунки жамоадаги яхши муҳит шахсга ижобий таъсир этиши оқибатида унда ривожланиш, ўсиш кузатилади, акс ҳолатда эса шахсда тормозланиш, ривожланмаслик, одамовилик, яккахоллик, ёки изоляция ҳолати юзага келиши мумкинлигини кузатилади.

Жамоадаги соғлом ўзаро муносабатлар, табиий равишда ҳар бир шахсдан маълум ижтимоий-психологик сифатлар бўлишини талаб қилади. Бу сифатлар аввало бевосита мулоқот жараёнида шаклланадиган ва айнан шу жараёнда намоён бўладиган сифатлардир. Улар ижтимоий психологияда умумий ҳолда коммуникатив сифатлар деб аталади. Бу сифатлар шахснинг турли ишлаб чиқариш вазиятларида мулоқот ва муомала жараёнларида намоён бўладиган сифатлари бўлиб, уларни айрим тадқиқотчилар сифатлар деб аташса, айримлари уларни қобилиятлар ҳам аташади. Масалан, В.А.Лабунская бу ўринда "перцептив қобилиятлар" атамаларини ишлатса, А.А.Бодалев - "ҳиссий ҳамдардликка тайёрлик", Ю.Жуков - "кузатувчанлик", "зийраклик" сифатлари, Г.Олпорт - "ўзгаларни баҳолаш қобилиятлари" каби атамаларни қўллайди. Рус олими Г.Андреева уларни умумлаштириб, "коммуникатив сифатлар" деб аташни афзал қўради ва бундай ёндашув аниқроқ ва предметлироқдир [1:123]. Зеро, шахснинг айнан ўзгалар билан ҳамкорликда ишлаши жараёнида намоён бўладиган сифатлари унинг ижтимоий-психологик сифатларидир ва улар айнан ўзаро муносабатлар - коммуникация жараёнида намоён бўлади. Бу сифатларни билиш зарур, чунки улар ўша ҳамкорликдаги фаолиятнинг самарадорлигига алоқадорлиги билан характерлидир. Демак, ишлаб чиқариш самарадорлиги энг аввало шахснинг ўзига ўхшаш бошқа шахслар билан биргаликда умумий ишни бажара олиши, ўзаро бирдамлик ҳиссини идрок эта олиши, жамоа қарорларини биргаликда қабул қила олиш, биргаликда турли зиддиятларни бартараф эта олиш, ўзидаги индивидуал ишлаш услубига бошқаларни ҳам бўйсундира олиш, янгиликларни ўзлаштира олиш каби қатор сифатлар ва қобилиятларга боғлиқ.

Одамнинг жамиятда турли ишлаб чиқариш вазиятларидаги ўрни ва бунда намоён бўладиган ижтимоий-психологик сифатларни ўрганганда, Фарб психологлари, масалан, Ж.Бруннер қабилар "шахснинг перцептив ҳимояси" механизмларини ўрганиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблашади [4:346]. Уларнинг фикрича, одам ҳар бир дақиқада маълум тажоввузқорона таъсирлар оғушида бўладики, унга ана шундай таъсирлардан ўзини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган сифатлар зарур. Қолаверса, одамда руҳан ана шундай таъсирлардан сақланиш инстинкти мавжудки, у туфайли одам шахслараро муносабатларда ўзи учун энг қулай ва ишончли вазиятларни қидиради ва топади. Бунда унга ўзгаларни идрок қилиш, одамнинг ўзаро перцептив жараёнларга қўшилиши малакалари ва перцептив қобилиятлари ёрдам беради. Шунинг учун одамларни ўзгаларни аниқ идрок қилиш ва тушуниш малакаларига ўргатиш ва бунда ижтимоий психологиянинг барча усул ва йўлларида, хусусан ижтимоий-психологик тренинглардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, шахс ўзини ўша ижтимоий тажоввузлардан ҳимоя қилишнинг бир усули сифатида бировлардаги салбий ёки ёқимсиз сифатларни "сезмасликка уриниш", улардан "қўрқмаслик" каби усулларни қўллаши мумкин. Лекин бу фикр билан келишиш қийин бўлса керак, зеро, фаол мавқели, ўзини ҳурмат қилган шахс бировлардаги сифатларга ҳолис баҳо бера олиши керак ва унга уларни атайлаб ёқтирмаслиги ёки атайлаб улардан қўз юмиши мушкул бўлса керак. Бизнинг шароитларда яхши ҳулқнинг таъсирчанлиги қондаси ўринлироқ эканлиги қўрилади. Айниқса, ўзбекларга хос бўлган шундай сифат борки, у ҳам бўлса, ўзгалардаги яхши фазилатларга тақдирчанлик бўлиб, анъанавий тарбияда айнан шу нарсага катта эътибор берилади. Чунки кимнингдир қандандир сифатларини

атайлаб инкор қилиш умуман мулоқот жараёнини бузади ва унинг нормал кечишига имкон бермайди. Бевосита ишлаб чиқаришда пайдо бўладиган аналогик вазият эса ишнинг сифати ва умумий ҳолатига салбий таъсир кўрсатмай мулоқотда намоён бўладиган яна бир коммуникатив сифат - бу одамлардан қандайдир шаблон, тайёр, кўникиб қолинган сифатларни кутишдир. Масалан, бошлиқ тасавурида "барча ходимларнинг албатта сўзсиз бўйсунганини" кутиш, оддий ходимда эса - барча ишни аниқ йўналиш бўйича бошлиқдан олиш, ёки тажрибали киши албатта хато қилмаслиги ҳақидаги тасавурлар бўлиши мумкин. Бундай кутишларнинг оқланмаслиги одатда зиддиятларни келтириб чиқариши табиий.

Бундан ташқари, одамларда яна шундай тафовутлар ҳам борки, баъзилар умуман жамият ва одамлардан жуда кўп нарсаларни кутади ва талаб қиладиганлардир, қолганлар эса, анча содда одамлар бўлиб, улар кўпроқ ўз ҳис кечинмалари билангина чегараланадилар ва ўзгалар ҳаётига анча бефарқ бўладилар. Биринчилари ҳам, иккинчилари ҳам мулоқотда ва муомалада қатта хатоларга йўл қўйишлари мумкин, демак, одамларни самарали ҳамкорликка ҳамда унда намоён бўладиган сифатларга ҳам ўргатиш ва уларни тарбиялаш керак экан.

Адабиётлар

1. Донцов А.И. Практическая социальная психология как область профессиональной деятельности. // Под ред. Ю.М. Жукова, Л.А. Петровской. - М.: 1997. - С. 123-129.
2. Ғозиев Э.Ғ., Мамедов Қ.Қ. Касб психологияси. - Тошкент: 2003. 104-б.
3. Климов Е.А. Психология профессионала. - Москва-Воронеж: 1996. - С. 152.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий. Учебное пособие. - М.: 2005. - С. 346.

Мақолада шахс меҳнат фаолиятининг барча давларида унинг ишга муносабати, унинг ишлаш қобилияти ҳақида сўз этилади. Касб эгасида айнан ўз касбига меҳр-муҳаббатни уйғота олиш зарурлиги, ижтимоий-психологик установкалар бера олиш, ишчи-ҳодимлар учун яратилган меҳнат шароитлари, умуман, табиий шарт-шароитлар ҳам бевосита таъсир қилиши айтиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об отношении личности к работе за весь период его трудовой деятельности. А также затрагиваются вопросы о необходимости умения пробудить у обладателя профессии любви именно к своей профессии, умения давать социально-психологические установки, о созданных условиях труда для работников, вообще, о непосредственном воздействии природных условий.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the attitude of the individual to work for the whole period of his entire work activity. There have been studied the issues of awakening the ability in the owner of the profession of love to his profession, the ability to give social-psychological attitudes about the created conditions to workers, about the direct impact of natural conditions.

SUMMARY

ШАХСЛАРАРО МУЛОҚОТ ВА МУОМАЛА МАДАНИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

И.Ибодуллаева - магистрант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мулоқот, интроверт, экстраверт, муомала, ёлғизлик, тушқунлик, психик функциялар.

Ключевые слова: общение, интроверт, экстраверт, отношение, одиночество, упадок, психологические функции.

Key words: communication, introvert, extrovert, manners, loneliness, decline, psychological functions.

Мулоқот - одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир. Мулоқот (муносабат) биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошлашни ўз ичига олади. Бунда муносабатнинг коммуникатив жиҳати ҳисобга олинади. Кишилар муносабатга киришишда аввало тилга мурожаат қиладилар. Мулоқот тушунчасини коммуникация тушунчасидан фарқлаш лозим. Коммуникация - тирик ва ўлик табиатдаги тизимлар ўртасида ахборот алмашинуви англатади. Ҳайвонлар ўртасидаги сигналлар алмашинуви, инсоннинг техник воситалар билан алоқа қилиши, буларнинг барчаси коммуникацияга мисол бўлади. Мулоқот фақат инсонлар ўртасида амалга оширилиши мумкин. Мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти бекиёсдир. Инсон боласи айнан бошқалар билан мулоқотда, муносабатда бўлиш жараёнида шахсга айланиб, мулоқот орқали инсон ижтимоий тажриба ва маданиятни эгаллаб боради.

Зеро, инсон психик тараққиёти мулоқотдан бошланади. Мулоқотсиз инсоният жамияти бўлиши

мумкин эмас. Айнан мулоқот ҳамкорликда фаолият юритувчи индивидлар жамоасини шакллантиради. Мулоқот воситасида ҳамкорликдаги фаолият ташкил этилади. Демак, мулоқот ва фаолият ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бир пайтларда Америкада барча тамадди-хоналарни автоматлаштириш авж олган эди. Аммо кўп ўтмай уларнинг эгалари касодга учрай бошладилар. Маълум бўлишича, бу ерга одамлар нафақат тамадди қилиш, балки суҳбатдош топиш учун ҳам келганлар. Бундан кўринадики, инсонлар доимо мулоқотга эҳтиёж сезадилар ва уни қондиришга ҳаракат қиладилар.

Мулоқотнинг яна бир жиҳати муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати - нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар билан ҳам айирбошладан иборат. Масалан, муносабатга киришар эканмиз, у бизни қониқтирса имо-ишора билан мулоқотда бўламиз.

Муносабатнинг кейинги жиҳати мулоқотга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларидир. Масалан, биз бир киши билан мулоқотга киришишдан аввал уни ҳурмат қилиб ёки менсимасдан муносабатда бўламиз. Демак, мулоқот жараёнида

коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда) идрок этиш амалга оширилади. Мулоқот одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни - жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради.

Маълумки, одамлар гуруҳидан узоклашган, улар назаридан қолган инсоннинг кўли ишга ҳам бормади, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узок вақт термокамерада бўлган одамда олий психологик функциялар яъни идрок, тафаккур, хотира, хиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Олимларнинг олиб борган тадқиқотларига кўра тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг максалди фаолият турлари билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувоzanатсизлик, хиссийга берилувчанлик, ҳадиксираш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ва хавотирланиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлган инсонлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки хис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, олим М.Сифр илмий максалларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган. Кейинчалик унинг ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма - ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдидан турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади.

Шунинг учун ҳам бундай тоифадаги шахслар умуман бегона одам билан ҳам гаплашиб, киришиб кета олади. Гаплашгиси келмаган бегонанинг психологиясини тушуниши қийин ("Қандай қилиб гаплашишни хоҳламаслик мумкин?", - деб уйлайди у). Экстрове́ртнинг қизиқишлари ҳам тез-тез ўзгариб туради, у дўстларини ҳам, ўртоқларини ҳам алмаштириб туришга интилади. Бундан ташқари, у ўта киришувчан бўлганлиги учун ҳам ҳар қандай шароитда вазиятдан чиқиш усуллари тўғрисида тез хулосага келади, ўта қизиқувчан, дунёда бўлаётган ҳодисалар, "миш-мишлар"ни билиш унинг учун зарурдир. Экстрове́рт кек сақламайди, бугун урушган одами билан эртага ҳеч нарсаси бўлмагандай апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин.

Интрове́рт эса экстрове́ртнинг мутлоқ тескари тои-

фаси бўлиб, у кўпроқ ички диалог формасидаги мулоқотни афзал кўради, яъни ёлғизликда мулоҳаза юрийтиш, ўзи ҳақида ўйлаш ва улар учун асосий ишдир. Шу боис ҳам унда мулоқотга ўстановка жуда суст, одамларнинг уни тушунмай қолишларидан доимо хавотирда бўлади. Интрове́рт китоблар олами, фалсафий фикрлашлар қулидир, чунки у одамлар гуруҳида содир бўлиб турадиган зиддиятлардан чўчиди, ўзини олиб қочади. Агар мулоқотда бўладиган бўлса ҳам кичик яъни 2-3 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳни афзал кўради. Шунда ҳам ҳар қуни эмас, баъзан-баъзан учрашиб туриш, гаплашганда ҳам "шахсий" мавзуларда эмас, умумий гаплар ҳақида суҳбатлашишни яхши кўришади. Чунки у экстрове́ртдан фарқ қилиб, ўз "Мен"ининг бошқаларга ўхшамаслигини доимо эсда тутди.

Мулоқот қонуниятларини билиш ҳамда уни ўрнатиш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш муҳимдир. Ҳар бир кишининг ўз «Мени» атрофдагилар билан бўладиган мулоқот жараёнида шаклланади, Шахснинг ҳаёт йўллари аввал оилада, боғча, мактаб, институт, ишхона, кексалар орасида, яъни гуруҳ ва жамоаларда ривожланади. Бизнинг юксак маънавий эҳтиёжларимиздан бири - бу мулоқотга бўлган эҳтиёждир. Мулоқотга бўлган эҳтиёжимиз қондирилмаса, онгимиз ҳам ривожланмайди. Шунинг учун биз доимо мулоқотга бўлган эҳтиёжларимизни қондиришимиз лозим. Кимлар биландир бўлган мулоқотдан қониқиш ҳосил қиламиз, лекин айрим ҳолларда эса биз қониқмасликни ҳис қиламиз. Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар ўрнатиш малакасини ошириш ҳар қандай тоифадаги инсонларнинг ҳар қандай фаолият туридан қатъий назар тараққий этишида, психологик ривожланишида, жамиятда ўз ўрнини топишида энг муҳим воситадир. Мулоқот шахслараро муносабатларнинг шундай кўринишидирки, унинг ёрдамида одамлар бир-бирлари билан ўзаро руҳий жиҳатдан алоқага киришадилар, ўзаро ахборот алмашадилар, бир-бирларига таъсир ўтказадилар, бир-бирларини ҳис қиладилар, бир-бирларини тушунадилар.

Мулоқот ижтимоий психологик ҳодиса сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида иштирок этиб, ҳамқорлик фаолиятининг моддий, маънавий, маданий, эмоционал, мотивацион қирраларининг эҳтиёжи сифатида вужудга келади. Инсонда юзага келадиган ҳар хил эҳтиёжларни мақсадга мувофиқ равишда қондириш мулоқот маромига боғлиқ бўлиб, шахслараро муносабат, баркамол авлод, комил инсон ғояларини англайди. Мулоқот муваффақиятининг негизи шахснинг руҳий дунёси, эҳтиёжлари мотивацияси, характер ҳислати, индивидуал-типологик хусусияти, қобилияти, эътиқоди каби инсоннинг фазилатлари, сифатлари намоён бўлиши, ривожланиши ҳисобланади.

Мулоқот жараёнида мулоқотдошларнинг тасаввурлари, қизиқишлари, ҳис-туйғулари, кўникмалари, воқелик натижасини олдиндан сезиш, пайқаш, таъсир ўтказиш услуби таркиб топиши мумкин. Мулоқот ташқи таъсирлар, намуналар асосида ўзини-ўзи тузатиш, қайта тарбиялаш, шахсий имкониятини руёбга чиқариш учун пухта замин ҳозирлайди, комиллик сари етаклайди.

Адабиётлар

1. Климов Е.А. Общая психология. –М-Питер: 2001
2. Давлетшин М.Г. Психологиядан луғат. -Т.: ТДПУ, 1998
3. Дубровина И.В., Данилова Е.Е., Прихожан А.М. Психология / Учеб. для студентов сред. пед. уч. завед. – М.: Академия, 1999. –С. 464.
4. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 1999. –С. 480.

РЕЗЮМЕ

Мақолада шахслараро мулоқот ва муомала маданиятининг психологик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об особенностях межлических общений и психологической культуре диалога.

SUMMARY

The article deals with the psychological features of interpersonal communication and culture of communication.

ЮКСАК МАЪНАВИЯТЛИ ЁШЛАРНИ ТАРБИЯЛАШ - ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ АСОСИЙ ПОЙДЕВОРИ

А.Исманова - мустақил изланувчи, фалсафа доктори (PhD)

Республика маънавият ва маърифат маркази

Таянч сўзлар: диний экстремизм, терроризм, ёшлар, маънавият, мафкура, тарбия, маънавий фазилатлар.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, терроризм, молодёжь, духовность, идеология, образование, духовные качества.

Key words: religious extremism, terrorism, youth, spirituality, ideology, education, spiritual qualities.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги, аввало, халқ маънавиятининг тикланиши, ёшларимиз қалби ва онгига маънавий тарбиянинг чуқур сингдирилганлигига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ёшларимизнинг шахс бўлиб камол топиши, миллий кадриятларни тиклаш, ёшларни ҳар тамонлама етук, маънан юксак, комил инсон қилиб тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Зеро, мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий соҳалардаги ислохотлар нафақат аҳолининг ҳаёт сифати ва даражасини янги, юксак босқичга кўтариш, балки маънавияти юксак шахсни шакллантиришга хизмат қиладиган ижтимоий-маънавий муҳитни яратиш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиш, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ходисаларга мустақил ёндаша оладиган инсонларни тарбиялашдан иборатдир.

Маълумки, ҳар бир жамиятнинг фаровонлиги, давлатнинг равнақи маънавиятга эътиборнинг қай даражада эканлиги билан боғлиқ, аynи пайтда шахс, жамият ва давлат муносабатларида ўзини намоён қиладиган ижтимоий ҳодисадир. Маънавиятни юксалтиришдаги асосий мезонлардан бири, кудратли омил бўлиб келаётган ҳам, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, кадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлаб келаётган муқаддас динимиздир. Шу боисдан ҳам, бутун дунёда ислом динига бўлган кизиқиш ва интилиш кучайиб, унинг тарафдорлари ва хайрихоҳлари тобора кўпайиб бормоқда.

Тобора глобаллашиб бораётган пайтда кишилик жамиятида ғоявий таъсир доирасини кенгайтириш учун кураш, ўз мафкурасини глобаллаштириш ҳаракатлари давом этмоқда. Шу маънода ҳозир биз дунёни турли-туман мафкуралар камраб олган ва бу мафкуралар ўртасидаги кураш авж олаётган бир даврда яшамоқдамиз. Турли хил мафкуравий таъсирлар шароитида ёшларни бегона мафкуралар тазйикидан сақлаш, аниқроғи, уларнинг мафкуравий дахлсизлигини таъминлаш учун миллий ғоямиз моҳиятини ёшларга тушунтириш, уларда мустаҳкам мафкуравий иммунитетни шакллантириш лозим бўлади. Экстремизм ва терроризмнинг турли шакллари ҳозирги кунда нафақат бир ёки бир неча давлат, балки бутун жаҳон ҳамжамиятининг барқарорлиги ва осойишталигига таҳдид туғдирмоқда. Шунинг учун ҳам Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг шу йил сентябр ойида бўлиб ўтган 72-Бош Ассамблеясида қилган маърузасида диний экстремизм ва терроризмни бартараф этишга қаратилган масалага ва бу мавзу бўйича Ўзбекистон тажрибасига алоҳида эътибор қаратди. Шу билан бирга Республикамиз Президенти диний бағрикенгликка бағишланган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг махсус қарорини қабул қилиш таклифи билан чиқди. Мураккаб ва таҳликали бугунги кунда ёшларимиз бундай диний экстремистик ва террористик оқимларга қўшилиб, ўзи туғилиб ўсган Ватанига қурол кўтаришгача бориб етаётгани ҳозирда таълим – тарбия соҳасида олиб бораётган ишларимизда камчиликлар

борлигини кўрсатмоқда. Савол туғилади: Нега ўзимизнинг кишлоғимиз, маҳалламизда туғилган, ўзимизнинг боғча, мактаб, коллежимизда ўқиган, ўзимиз қурган равон йўлларда юрган, ўзимизнинг боғларимизда етиштирилган меваларни еб катта бўлган айрим йигит-кизлар бегоналарга алданишади? Бугун улар бизга бегона, совуқ кўзлар билан қарашаётир. Нима учун? Уларнинг миллионлаб тенгдош-синфдошлари эса шу азиз Ватан учун деб фидокорона ўқиб, ишлашмоқда? Алданган ёшларда нима ўзгарди?

Уларда бир нарса ўзгарди – унинг номи *маънавият*.

Демак, одамни ўзгартирувчи куч – маънавият мавҳум эмас, реал нарса. У ҳар бир нафасимизда биз билан бирга юради. Қиладиган қарорларимизда намоён бўлади. Шундай пайтда бир ҳарбий ҳикмат эсга тушади: “Жанговар тайёргарлик – яхши, муҳим. Лекин аскарнинг ўқни қаёққа қараб отишини маънавий тайёргарлик ҳал қилади”.

Ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда диний экстремизм ва терроризм мафкурасига қарши педагогик профилактика объекти сифатида *маънавият* тушунчасига алоҳида, махсус ёндашишни талаб қилади. Юқоридаги факт ва далиллар ҳам маънавияти юксак ва маънавияти ожиз одамлар қандай бўлишини, юксак маънавият – енгилмас кучлигини исботлаб туради. Маънавият – ҳар бир ўғил-киз хулқининг ноэри эканлигини кўрсатиб туради.

Диний экстремизм ва терроризм вербовкасига қарши туриш учун ёшларимиз маънавияти юксак, яъни кучли бўлмоғи зарур. Инсон маънавиятининг моҳияти “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида очиқ берилган. Яъни “Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-этикоддини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир” [2].

Мафкуравий иммунитетни бўш айрим ёшлар адашиб, диний экстремизм ва терроризм тўдаларига бориб қўшилди. Бунинг сабаби, бир томондан, ёвуз мафкура тарғибот-ташвиқоти, иккинчи томондан мафкуравий тарбия, педагогик профилактика борасида йўл қўйилган илмий-амалий ва ташкилий ишлардаги хатоларга бориб тақалади. Демак, бунинг тўхтатиш учун ҳар бир ўғил-кизда маънавиятни шакллантириш ўта муҳим масаладир. Аниқ педагогик натижалар ишлашга ўтишимиз талаб этилмоқда. Акс ҳолда 25 йилда эришилган, оламни хайрон қолдираётган буюк ишларимиз, ютуқларимиз хавф остида қолади. Ҳар бир ўсмир ёт ғоялар таъсиридан ўзини ва атрофидагиларни ҳимоя қила олиши зарур. Бунинг учун аввало ўқитувчи-мураббийлар, маҳалла маслаҳатчилари, ота-оналар ёшларимизда маънавиятни шакллантириши зарур.

Биз ижтимоий педагогик тадқиқотимиз нуқтаи назаридан келиб чиқиб, “Қандай ёшлар диний экстремизм ва терроризм тарғиботининг қурбонига айланмоқда?” деган саволни ўртага ташладик. Ўрганиш натижалари қуйидаги хусусиятларни кўрсатди:

1. Онгидаги бўшлиқ маърифий ислом ва миллий ғоямизнинг дурдона кадриятлари билан тўлдирилмаган ёшлар. Мазкур бўшлиқ тўлдирилмас экан, уларда дин ниқобидаги турли вайронкор оқимлар таъсирига

тушиш эхтимоли юкори бўлиб қолаверади. Бундай ёшларга, авваламбор, фойдали илми фойдасизидан ажратиш маданиятини шакллантириш зарур. Ёшларимизни ўзимизнинг алломаларимиз, буюк бобокалонларимиз Абу Мансур Мотуридий, Абу Наср Иёдий, Бурхонуддин Марғиноний, Абу-л-Лайс Самарқандий, Абу-л-Муин Насафий каби кўпдан кўп сиймоларнинг қарашлари билан қуроллантириш керак.

2. Илми саёз, мустақил фикри йўқ, ўзгаларнинг фикрини таҳлил қилмасдан, тўғридан тўғри қабул қилишга мойил ёшлар. Сўровномалар натижасига кўра, Англия ёшларининг 1/7 уларни қўллаб-қувватламоқда. Улар масаланинг бир томонига қараб, ҳулоса чиқарадиган, интернетга боғланган, ўзгаларга кўр-кўрона тақлидга мойил инсонлардир. Ачинарлиси, бу каби ёшлар бизнинг юртимизда ҳам учрамоқда.

3. Ўзидаги иллатлардан эмас, балки жамиятдан норози, унда амалга оширилаётган бунёдкорликка неготив қарайдиган аламзада кимсалар... Улар ҳар бир ишда ёмонликни кўради. Улар кўзи очиқ, аммо қалби ўлик кимсалардир.

4. Ўта қизиқувчан инсонлар. Бу тоифа одамлар ҳаётлари хавф остида турган ҳолатда ҳам, кўра-била туриб, “бир марта синаб кўрсам, нима қилибди?!” қобилада иш тутадилар. Шунинг оқибатида наркоманлар кўпаяди, террорчилар пайдо бўлади. Улар қилаётган ишларининг оқибатини ўйламайдилар. Натижа эса, ҳам ўзига, ҳам жамиятга зарар, қулфат келтиради.

5. Ёшлардаги бекорчилик, зерикиш, лоқайдлик. Тезда бойиб кетиш хирси, орзуси. Бу муаммолар умумлаштирилса, йигиндисидан тарбияси суст, илмсиз ўсмирлар кўз ўнгимизда намоён бўлади. Вақтни тўғри тақсимламаслик, тақдим этилган имкониятлар (масалан, интернет)дан нотўғри фойдаланиш вайронкор ғоялар урчидиган маконни ҳосил қилиши шубҳасиз. Бинобарин, ёшига, жинсига муносиб иш билан машғул соғлом турмуш тарзини кечираётган ўсмирларнинг бу каби нарсаларга вақти бўлмайди. Чунки унинг маънавияти мустаҳкам. Унинг бу фазилати эса уларни диний экстремистик ва террористик оқимлардан ҳисоя қилиб, уларга қалқон вазифасини ўтайди. Ўз Ватанига қурол кўтараётган ёшларимизда эса мана шу химояловчи қобиқ-маънавият етишмайди ёки тўлиқ шаклланмаган. Хўш, бундай ёшларимиз диний экстремизм ва терроризм каби ёт ғоялар таъсирига кириб кетмасликлари учун нима қилиш керак? Бу ҳақда Биринчи Президентимиз Ислам Каримов алоҳида тўхталиб, «халқимизнинг табиатига мутлақо ёт бўлган сиёсий, диний экстремизм, ақидапарастлик ва бошқа ёвуз оқимларнинг минтақамизга кириб келиши ва тарқалиши тинчлик ва осойишталикка, фарзандларимизнинг келажагига катта хавф туғдиришини одамлар онгига чуқур сингдириб бориш керак. Халқимиз тафаккурида юксак ахлоқий, маънавий қадриятларни қарор топтириш ва мустаҳкамлаш орқали уларни ёвуз кучларга қарши

кучларга сафарбар этиш зарур», [2,4] - деган фикрларидан келиб чиқиб, масалага ёндашамиз.

Биринчи Президентимиз фикридаги “юксак ахлоқий, маънавий қадриятларни қарор топтириш ва мустаҳкамлаш орқали уларни ёвуз кучларга қарши сафарбар этиш зарур”, деган ғоялари тадқиқотимиз учун муҳим бўлган ечимлардан бирини кўрсатди. Биз “юксак ахлоқий қадриятларни қарор топтириш + мустаҳкамлаш + сафарбар этиш” учун ўз олдимизга бир педагогик саволни қўйдик. Ўзимизнинг мактаб, коллеж, лицейларимизда ўқиб, таълим-тарбия олган ёшларимизнинг аксарияти диний экстремизм ва терроризм ташвиқотида дуч келганда бузғунчи ғояга қарши ғоя билан зарба бериб, уларни фош этишмоқда. Лекин нима учун уларнинг айримлари ёт ғоялар домига тушиб қолмоқда? Ўсмир мафкуравий иммунитетининг маънавий ўзагини, қувватини қайси фазилатлар ташкил этади? Қайси миллий фазилатларимизни кучайтириб, ҳар бир ўсмирни қафолатли ғоявий химоя қилиш мумкин? Ва аксинча, қайси ахлоқий иллатлар диний экстремизм ва терроризм мафкурасига “йўл очиб бериши”, ўсмир қалби ва онгига кириб, сингишига қулай шароит яратиб бериши мумкин? Агар биз мана шу педагогик саволларга жавоб топсак, мактаб, коллеж ва лицейлардаги ёшларимизда ана шу маънавий фазилатни шакллантира олсак, улардан ёт ғояларга қарши тура оладиган, Ватанига фидойи инсонлар қилиб тарбиялай оламиз. Ўрганишлар натижасида ўсмир мафкуравий иммунитетининг маънавий ўзагини, қувватини қуйидаги фазилатлар ташкил этиши аниқланди: юксак салоҳиятли, маънавий уйғоқ, ор-номусли, собитқадам, шижоатли, миллий қадриятларни билувчи, тарихимиз, маданиятимиз, буюк аجدодларимиз меросини чуқур билувчи, ватанга содиқ, миллий ғурурли, юксак маънавиятли, янгича фикрловчи, жаҳон тарихи ва маданияти ютуқларини чуқур ўрганган, мард, ташаббускор, эл-юрт ташвишини зиммасига олган, дахлдор, иймон-этиқодли, мустақиллигимизни кўз қорачиғидай химояловчи, сахий, ўз мустақил фикрига эга, ғоявий ва мафкуравий таъсирларга қарши тура оладиган, эришган ютуқларимизни давом эттиришга қодир, меҳнатсевар, тадбиркор ва янгилликни тез илғайдиган, ғайрат-шижоатли, иродали, қатъиятли, сабот-матонатли, жасур, фаол, замонавий, юксак технологияларни ўзлаштирган, соғлом турмуш тарзига интилувчи, огоҳ, юқори малакали, масъулиятли, етук мутахассис. Ўзибор берсак, бу фазилатлар шахсни диний экстремистик ва террористик мафкураларга қўшилиб қолишининг олдини олиб, шахс фаоллигини оширсак, бу маънавий фазилатлар шаклланмаган ёшларда маънавий бегоналашувни келтириб чиқариб, ёт ғоялар таъсирига кириб кетишига йўл очиб бериши мумкин. Ҳулоса қилиб айтиладиган бўлсак, ёшларимизни маънавий баркамол инсонлар қилиб тарбиялашда мана шу таянч нуқтага ўзибор қаратиш, ҳар бир ота-она, ҳар бир ўқитувчи-педагог, қўйингки, шу юрт равнақида дахлдор ҳар бир шахс олдидаги энг асосий вазифадир.

Адабиётлар

1. Даминов И.И. Диний мутаассибликка қарши курашнинг ғоявий асослари. –Т.: Сано-стандарт, 2014.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008, 176- б.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Тошкент: “Ozbekiston” НМИУ, 2015, 304- б.
4. Кожушко Е.П. Современный терроризм: Анализ основных направлений. /Под общ. Ред. А.Е.Тараса. -Мн.: Харвест, 2000, -С. 448.
5. Куронов М. Эзгу ғоялар рўёби. -Т.: “Маънавият”, 2011, -С. 240.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ёшларни диний экстремизм ва терроризм мафкурасидан химоя қилишда маънавиятнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритилади. Ёшларни юксак маънавиятли қилиб тарбиялаш бўйича тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль духовности в защите молодёжи от идеологии религиозного экстремизма и терроризма. Также, в статье даются рекомендации для воспитания молодежи как идеальных людей.

The article is devoted to the discussion of the role of spirituality in protecting young people from the ideology of religious extremism and terrorism. The author of the article gives recommendations for educating young people as ideal people.

БАСЛАҰЫШ КЛАССТА МАТЕМАТИКА САБАҚЛАРЫН ОҚЫТЫҰДЫҢ СЫПАТЫН ХӘМ НӘТИЙЖЕЛИЛИГІН АСЫРЫҰ ЖОЛЛАРЫ

У.Ихласов – ассистент оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

И.Ихласов – ассистент оқытыушы

ҚРХБХҚТОҚАИ

Таянч сўзлар: ўйиннинг афзаллиги, мактаб фаоллиги, ўйин машғулотлари, оғзаки ҳисоблаш, сонлар таркиби, дидактик материаллар, масала ечиш, узвий математик таълим, мавҳум мантикий фикрлаш, математик жадваллар.

Ключевые слова: игровая активность, учебная активность, игровые упражнения, устный счёт, подбор чисел, дидактические примеры (задачи), решение задачи, неотрывное математическое образование, абстрактное логическое мышление, математические таблицы, вычисления.

Key words: game activity, studying (learning) activities, game exercises, oral calculation, picking figures, didactic models, solution of mathematical tasks, uninterrupted mathematical education, abstract logical mind, mathematical tables, calculations.

Биринши Президентимиз Ислам Каримовтын “Жокары манаўият-жеңилмес күш” шығармасында оқытыушы - тәрбияшылар ҳаққында төмендеги пикирлер айтылған еди: Бул жарық әлемде ҳәр бир адам өзиниң меҳрибан ата-анасына, устаз хәм муғаллимлерине де миннетдаршылық туйғысы менен жасайды. Инсан өз өмири даўамында қандай жетискенлик хәм нәтийжелерге ериспесин, қай жерде, қандай лаўазымда ислемесин, мектеп дәрғайында алған тәлим-тәрбиясы оның жетик шахс хәм тәжирийбели қәниге болып жетилесиўинде үлкен әхмийетке ийе екенине гүман жоқ.

Усы максетлердин унамлы нәтийжеге ийе болыуы, ең дәслеп, жас әўладқа илимий билимлер тийкарларын пухта үйретиў, оларда кең дүньяқарас хәм де пикирлеў көлемин пайда етиў, әдеп-икрамлылық сыпатын қәлиплестириў барысында тәлим-тәрбиялық жумысларды нәтийжели шөлкемлестириўге байланыслы болып табылады. Журтымыздың атын жәхәнге ен жайдырыў, уллы ата-бабаларымыз атынан жаратылған миллий-мәдениет мийрасты жәмийетке көрсетиў, оларды байытыў, ғарезсиз Өзбекстан Республикасының раўажланған мәмлекетлер қатарынан орын ийелеўин тәмийинлеў жас әўладты жетик инсан хәм тәжирийбели қәниге етип тәрбиялаўға байланыслы [1].

Сонлықтан да, ҳәр бир тараў қәниге ийелери өз пәниниң сыпатын хәм нәтийжелилигин асырыў тийкарында заманағөй педагогикалық технологиялардан пайдаланбақта. Усы заманағөй тәлим тийкарында, баслаўыш тәлим басқа тәлим басқышларынан ойынға тийкарланған тәлим технологияларына берилиўшенлиги менен ажыралып турады. Тийкарында, бул жағдай баслаўыш тәлим оқыўшыларының характери, дүньяқарасы, әлемди толық хәм образлы тәризде аңлатыўға ыңғайлылық ойлаў тәризинде келип шығады. Бакша дәўиринен мектеп дәўирине өтер екен, сыртқы жактан бала белсендилиги улыўма өзгередиди, оның турмыс тәрзи мектеп тәртип қағыйдалары тийкарында муўапықластырылады: кеминде 3 сааттан 5-6 саатқа шекем даўам ететуғын даўамлы сабақ мүддети, белгиленген тәнепислер, оқытыўшыны дыққат пенен тыңлаў кереклиги хәм т. б. Усы жағдайды психологиялық тәрәптен пүтин қылып, анық аңлатылса, баланың ойын белсендилиги мектеп белсендилигине орын босатып бередиди. Бирақ, бул мәселениң сыртқы тәрәпи ғана. Тийкарында, баланың бағша дәўиринен мектеп дәўирине өтиў бир қанша қурамалы психологиялық ишки сезим, процесслер тийкарында әмелге асырылады. Бул дәўирде, дерлик, барлық балаларда терең психологиялық бүлинген, шарасыз жағдайы бақланады. Буны бала ишки дүньясын жақсы сезе алатуғын жанкүйер педагог көзи менен қарап, баланың өз искерлигиндеги

өзгерислерге, сыртқы искерлиги өзгериўинен қорқыўы, қысыныўы тәризинде анализ етиў мүмкин. Минне, усы искерлик өзгерислерге қарап тәлим процесинде әмелге асырылатуғын ойын-шынығыўларды әмелге асырыў максетке муўапық.

Баслаўыш тәлим процесинде әмелге асырылатуғын ойын-шынығыўларын еки түрге бөледиди:

1. Кеўил көтериўши ойындар

2. Билим берийши ойындар.

Алымлардың айтқанындай, билимлендириў процесинде көпшилиқ оқытыўшылар тәрәпинен қолланылып атырған ойындар барлық ўақытта белсенди билим алыўға бағдарланған бола бермейди. оқытыўшы айырым ўақытларда балаларға дем берий, олардағы шаршаўдың алдын алыў максетинде дем берийши ойындардан пайдаланады. Бирақ, бундай ойындарды айырым оқыўшыларға шаршаў бақланғанда, ақылый зорығыўдың алдын алыў максетинде ғана қолланыў зәрүр.

Дидактикалық ойындарға қойылатуғын талап болса бир қанша қатаң тәртипке ийе. Себеби, олар туўрыдан-туўры тәлим максетине хызмет қылады. Оқыўшыларда билим алыўға ықлас, излениўшилиқ хәм тапқырлық искерлигин қәлиплестиреди.

Демек, оқытыўшы сабақта ойындарды қолланар екен, оның дидактикалық хәм кеўил көтериўши түрлеринен қай дәрежеде пайдаланыўын, жеткиликли дәрежесин билиў керек. Көрий хәм еситиўге байланыслы хызмет түри менен байланыслы көрсетпели қураалар, қызықлы сораўлар, ҳазил тапсырмалар, күтилмеген ўақыялар оқыўшы ақылый хызмети нәтийжелилигин тәмийинлейди [4]. Баслаўыш класслар менен ислесий барысында көп ойлаўға, жаңа оқыў қурааларын излеп табыўға, дәретиўшиликке туўры келеди, ойындардың әжайып атлары балалардың дыққатын аўдарыўға жәрдем бередиди, оларды жалықтырмайды, сабақта унамлы кейпийат оятады.

Көпшилиқ ойындар-ең қыйын математикалық байланыслардан бири. Көпшилиқ сан қурамының балалар тәрәпинен өзлестирилиўине көмеклесийши әжайып қураалардан есапланады. Дәстүрге ылайық, биринши онлықтағы сан хәм қатар тәртип пенен дәслепки таныса баслаған ўақыттан баслап-ақ балалар сан қурамын оқып алыўы керек. Соны хәм айтиў керек, усы ўазыйпа олар ушын хәмме ўақыт да аңсат бола бермейди, себеби буның ушын балаларда санлардың қурамын парықлаўға тийкарланған дәлил, ойлаўының жақсы шынықтырылған болыўы талап етиледиди: алты — 3 хәм 3; 2 хәм 4; 5 хәм 1 ; 2, 2 хәм және 2 дегени. Оқыўшылардың сан хәм тәртибин есте сақлап қалыўының өзи менен ис питейди, соны умытпаў керек, сан хәм қатар тәртиби усы тақылетте еслеп ғана қалыў жети жасар балалар ушын жүдә характерли. Оқытыўшы жумысының соншелли қурамалылығы да, әне, сонда. Сонлықтан да оқыў

материалын пухтарак өзлестириў ҳәм оқытыўдын сыпатын ҳәм нәтийжелилигин асырыў ушын бир қанша дидактикалық ойындардан пайдаланыў әҳмийетли. Бул ойындарды өткизиў жақсы нәтийже береді. Олар төмендегише:

„Не өзгерди?“

Дидактикалық тапсырма: 4 саны қурамының хәр түрлі вариантларын беккемлеў.

Ойын тапсырмасы: балалардың турған жерин есеп қалып, олардың орын алмастырғанлығын биліп (яғни 4 саны қурамын көрсетиў).

Ойыннан бурын ауызеки есаплаў шынығыў өткизиледи. Балалар мәселе ойлап табады. Мысалы: Карим „Бир терек бар еді, және үш терек отырғызылды, енді тереклер төртеў болды“, — дейди. „Еки машина турған еді. Және еки машина олардың қасына келип тоқтады“, — дейди Рахим — енді машиналар саны төртеў болды.

“Ең жақсы есапшы”.

Жазыў тахтасының да оң тәрәпинде, ҳәм шеп тәрәпинде мысаллар жазылған, олардың муғдары хәр қыйлы.

9*9	7*8	4*8	6*7
3*8	9*4	9*3	7*3

Оқыўшылар топар бойынша жуўапларды жаза баслайды: бир оқыўшы оң тәрәптен, екіншиси шеп тәрәптен. Тапсырманы биринши болып орындағандар утып шығады.

Бул ўазыйпаны өткергенде есте қалыў қыйын болған көбейтиў ҳәм бөлиў қағыйдаларын тез-тез тәкирарлаў керек. Оқытыўшы жол қойылған қәтелерди жазып барады, соң оларды алдыннан таярлап қойылған ленталарға жазады.

Дене тәрбия минутларында да ойындар өткеріў мүмкин, олар кесте жәрдеминде көбейтиў ҳәм бөлиў тараўындағы билимлерин қәлиплестириўге жәрдем береді. Бул төмендегише әмелге асырылады.

Оқыўшы партадан шығады, оқытыўшы қәлеген бир мысалды (7х5) айтады, оқыўшыға топ ылақтырады, ол мысалдың жуўабын айтып турып, топты оқытыўшыға қайтарады. Соң оқытыўшы және мысал айтып, топты басқа оқыўшыға ылақтырады х.т.б. [2].

“Достыңа пәнт берме”.

Жазыў тахтасының қасына еки оқыўшы шығады. Оқытыўшы (6х9) мысалын оқыйды. Мине сол номерлер менен 4 көбейтиў ҳәм бөлиўге байланысly мысал дүзиўин айтады. Биринши оқыўшы көбейтиўге, екінши-бөлиўге байланысly мысаллар дүзеді. Егер мысаллар дүзип, дурыс шешсе, балалардың исиндеги татыўлығы макулланады. Тахтадағы жазыў төмендегише көринисте болады:

6х9=5	454:6=9
9х6=5	54:9=6

Бул жерде жүдә керекли нәрсе сол, балалар белгили нәрсениң дурыс бөлимин табыў ысылын өзлестирип алыўы. 6х9=54 мысалынан 54:6=9 ҳәм 54:9=6 мысаллары келип шығыўын түсинип жетиўи керек.

“Күн ҳәм түн”.

Оқытыўшы “түн” сөзин айтқанда, оқыўшылар басларын партаға қояды ҳәм көзлерин жумады. Сол ўақытта оқытыўшы ауызеки есаплаў ушын қосыў ҳәм

алыўға ямаса бөлиў ҳәм көбейтиўге байланысly мысалды оқыйды. Қысқа тәнепис жүзеге келеди. Кейин оқытыўшы бундай дейди: “Күн”. Балалар туўры отырады. Ким есаплап болса, қолын көтерип жуўапты айтады. Бул ўазыйпа балаларға жүдә унайды. Ўазыйпаның қымбатлы тәрәпи сонда, ол бир қанша төмен пикирлеўши балаларға есаплаў ўақтында пикирин бир жерге жәмлеўге имканият береді, оларды мысалларды жазыў тахтасындағы жазыў бойынша емес, еситип турып ойлаўға үйретеді.

Жоқарыда келтирилген дидактикалық мысаллар математика тәлим мазмунында оқыўшылардың ғәрезсиз пикирлеў белсендилегин күшейтиўге имканият береді ҳәм олардың ойлаў қәбилетин, дәретиўшилиқ пикирлеўин кеңейттиреді.

Баслаўыш математика сабақларын оқытыўдың сыпатын ҳәм нәтийжелилигин асырыў ушын математика пәнине болған қызығыўшылығын арттырыў, ақыйлы қәбилетлерин өзлестириў жүдә керекли ўазыйпа болып саналады. Класс оқыўшылары математика сабақларында әтираптағы хәдийселерди муғдары тәрәпинен анализ қылыў, есаплаў ҳәм мәселелер шешіўге үйренеди. Егер, үйренилип атырған мағлыўматлар қызықлы баян етилсе ҳәм оқытыўшы балалардың дыққатын сабаққа дурыс қарата алса, оқыўшылар оны аңсат өзлестирип алады.

Жоқарыдағы дизимге алынған жумыслар нәтийжесинде математикалық билимлерди беріў процесин шөлкемлестириўши жөнелислерди әмелге асырыў метод ҳәм қурааларды үзликсиз математикалық тәлим системасын әмелиятқа киритиў тәмиинленеди, педагогикалық технологияларды қолланыў ушын ислеп шығылатуғын оқыў-методикалық, дидактикалық тарқатпа материаллар, методикалық қолланбалар үзликсиз математикалық тәлим системасы әмелиятына енгизиледи [3].

Педагогикалық технология оқытыў ысылы, белгили мәнисте тәлим-тәрбия процесслери, қураалары, көринис ҳәм методдары комплекси сыпатында оқыў материалларын таңлаў, қайта исләў, оқыўшылардың күшине, өзлестириў өзгешеликлерине сәйкеслеп метод ҳәм қурааларды ислеп шығыў ҳәм шөлкемлестириў системасы болып есапланады. Мине, усы педагогикалық технологиялардан нәтийжели пайдаланыў ауызеки есаплаўға байланысly көнликпелерди турақлы түрде тексерип барыўға жәрдем береді, балалардың дыққаты күшейтириледи. Нәтийжеде, баслаўыш класс математика сабақларын оқытыўдың сыпаты ҳәм нәтийжелилиги артады ҳәм белсенди ғәрезсиз пикирлеўге үйренеди. Белсенди ҳәм ғәрезсиз түрде пикирлеўге тек ғәрезсиз белсенди жумысларда үйрениў мүмкин. Баслаўыш класс оқытыўшысы оқыўшыларды көргизбелі түсиникли пикирлеўинен баслап, абстракт - логикалық пикирлеўге үйретеді. Абстракт - логикалық пикирлеўде көргизбелі көрсетпе материаллардан, әсиресе, кейинги пайытларда кең тарқалған жәрдемши сигналлар ҳәм схемалардан пайдаланыў үлкен әҳмийетке ийе болады. Ақыйлы раўажланыў ушын сондай кесте ҳәм системалар дүзиўди үйрететуғын тапсырмаларды орынлаў оқыўшылар ушын жүдә керекли.

Әдебиятлар

1. Каримов И. А. “Юксак маънавият-енгилмас куч” –Тошкент: «Маънавият», 2008.
2. Жумаев М. “Бошланғич синфларда математика ўқитиш методикасидан лаборатория машғулотлари”. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2006, 256-б.
3. Таджиева З.Ғ ва б. Бошланғич синф математика таълими самарадорлигини оширишда тарихий материаллардан фойдаланиш. –Тошкент: Жаҳон-Премет, 2007, 100-б.
4. Толипов У. Педагогик технология. –Тошкент: «Фан», 2005, 205-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола асосида, бошланғич синфларда математика дарсларини ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш орқали уни такомиллаштириш масалалари ётади. Муаллиф мақолада янги математик уйин намуналарини тавсия қилган ҳолда улардан фойдаланишнинг ҳар хил йўллари кўрсатиб берган.

В статье рассматриваются вопросы дальнейшего улучшения методов проведения уроков по математике в начальных классах средних общеобразовательных школ. Автор уделяет особое внимание игровым методам, используя их в поэтапном построении изо дня в день. Модели математических заданий просты и отвечают возрастным особенностям детей.

SUMMARY

The article deals with the problems of further improving of teaching mathematics in elementary classes of secondary schools. The author suggests some practical methods- mathematical games which are often used in stages from the very beginning. The model of mathematical tasks are simple and they correspond to children's ages.

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ УЧУН “ДАРС ЖАДВАЛИ”
АХБОРОТ ТИЗИМИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ**

Д.Ш.Зиядуллаев – техника фанлари номзоди, доцент
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети

А.Д.Сапаров – биология фанлари номзоди, доцент
Ажинияз номидаги Нукус давлат педагогика институти

М.Ш.Рахмонов – катта ўқитувчи

М.Абдувоҳидов – катта ўқитувчи

Андижон давлат университети

Таянч сўзлар: оптималлаштириш, хромосома, оптимал, альтернатив.

Ключевые слова: оптимизация, хромосома, оптимальная, альтернативная.

Key words: optimization, chromosome, optimala, alternative.

Ўқув жараёнини такомиллаштириш усулларида бири дарс машғулоти режасини оптимал амалга ошириш ҳисобига эришилади. Бу муаммони ҳал этиш, яъни автоматлашган тизим яратиш бўйича кўплаб олимлар амалий иш олиб борганлар. Ҳозирги вақтда бу муаммо маълум маънода тўлалигича ечилмаган. Топшириқнинг долзарблиги шундаки, таълим сифатини оширишда талабаларнинг ишларини тўғри режалаштириш, ҳоналар етишмаслигини муаммосини ҳал этиш, аудиториялардан оптимал фойдаланиш, ўқитувчиларнинг машғулоти параллел келиши каби кўплаб муаммолар киради. Дарс машғулоти жадвалини яратиш жараёнида кўплаб қарама-қаршиликларни ўрганиш ва қўлланмаган тасодифий омилларни ҳисобга олиш зарур бўлади:

- профессор-ўқитувчининг бандлиги;
- аудиториялар фонди;
- асосий ва альтернатив машғулоти мавжудлиги;
- лаборатория машғулотида мос лабораториялар бандлиги;
- ҳафталик ўқув юклама чегарасидан ортиб кетмаслиги;
- ўқув предметларининг ўқув соатлари ва бошқалар [2].

Ўқув машғулоти жадвалини тузиш ўқув жараёнини бошқаришнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Агар дарс машғулоти жадвалини автоматлаштириш вазифаси ҳал этилмас экан, олий таълим тизимининг массавий таълимда ўқув жараёнини ташкил этиш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолади. Шунингдек, дарс жадвалини муваффақиятли тузилиши бир неча омилларга таъсир этади:

- a) таълим сифати;
- b) таълим иқтисодий самарадорлиги;
- c) ўқитувчилар таркиби билан ишлаш ва талабалар ўқиш қулайлиги.

Ўқув машғулоти раёнинг автоматлаштириш процедурасини тузиш қуйидагиларга руҳсат беради:

- дарс жадвалига қўйилган кўплаб талаб ва шартларни ҳал этиш;
- қатъий, яхши тузилган, аниқ мақсадли дарс жадвалини шакллантириш;
- тузилган дарс жадвалга оптимал ва мезонли ёндашувни амалга ошириш;
- дарс жадвал тузишга сарфланган вақтни сезиларли камайитириш.

Автоматлашган дарс жадвалининг кейинги оптималлаштириш босқичи юқори ҳажмли мураккаб комбинацияли топшириқ бўлиб, буни ечиш учун кўп даражали оптимизация методини қўллаш, кўплаб

тасодифлар назарияси, генетик алгоритмлар, экспертли тизим методлари, шунингдек дастурий маҳсулот ишлаб чиқишга тўғри келади. Дарс жадвал сифатини кўтариш ва сарфланаётган вақт сарфини камайитириш учун махсуслашган генетик алгоритм (ГА) қўллаш билан дарс жадвали тузиш жараёнини автоматлаштириш таклиф этилади [3]. ГА қуйидаги хоссалар билан боғлиқ равишда қўлланилади: топшириқни ечиш усулини кидириш номаълум ёки анъанавий ечиш усули мавжудлиги, бироқ у ўта сермехнатлидир.

ГА ишланмасининг энг қийин босқичи, мослашувчанлик функцияси ёки фитнес - функция қийматларни ҳисоблаш ва хромосомалар кодировкасини амалга ошириш бўлади. ГА қўллаш учун қуйида келтирилган ахборот ўқитувчининг ўқув юкламасига эга деб ҳисоблаймиз: интизом тўғрисида; машғулоти тури; ҳафтада ўқув соатлар миқдори; у ўқитадиган гуруҳлар; мураббийлик. Дарс жадвал сеткасига ўқув юкламани жойлаштириш зарур, яъни ҳар бир ячейка ҳафта номери (суръат/махраж), ҳафта кунлари, ленталар номери, аудиториялар номери билан характерланади [3]. Хромосомалар бу-машғулоти жадвал варианты, машғулоти жадвали тўплами эса ўзида популяцияни ифодалайди. Хромосомани кодлаштириш қуйидаги усулда амалга оширилиши мумкин:

Ҳар бир ўқитувчи хромосома қисми - жадвал сеткасини олиб кетади, ген қиймати ўқув юкламаси бўлади.

Ҳар бир ўқитувчи хромосома қисми - унинг барча ўқув юкламасини олиб кетади, ген қиймати жадвал сеткадаги ячейка коди бўлади.

Бироқ бундай кодлаштириш усули, хромосомалар мумкин бўлмаган қийматларга эга бўлиши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида бир гуруҳда турли ўқитувчилар машғулоти тўғри келиб қолади, бундай популяциялаш эришиб бўлмайдиган мазмунга эга бўлади. Хромосомаларни баҳолаш учун фитнес-функция қўлланилади, хромосомаларни декодлашда жарималар суммасини аниқлаш берилади. Жаримага қуйидагиларни олиб келиш мумкин:

- “машғулоти орасида ойна” мавжудлиги;
- кунликда лента миқдорини ошириш мумкинлиги;
- кунликда маъруза миқдорини ошириш мумкинлиги;
- кетма-кет олиб бориладиган, кунликда маъруза миқдорини ошириш мумкинлиги;
- ҳафта иш кунларида ўқитувчилар миқдорини ошириш;

- қачонки ўқитувчи машғулоти олиб бориши иложсиз бўлганда (масалан кенгаши йиғилиши, хизмат сафари ва бошқа), ўша машғулоти этиборга олиш;

- инсталланган ўқитувчини кўрсатиш, ўша машғулотида этиборга олиш ва бошқа.

Популяция генерация мақсади мослаштириш функция минимал қиймати билан дарс жадвали тузишни ташкил этиш бўлади.

Бошқа хусусияти дарс жадвали мураккаб структураланган вариантларнинг объектлар альтернатив таҳлилларини таклиф этади.

Вариантларни таққослаш учун турли модификацияларга иерархик таҳлил методи (ИТМ) қўлланилади. Автоматлашган тизимга аудитория фонд тақсимлаш бўйича турли қарама - қаршилиқлар пайдо бўлади, масалан диспетчерлар эскирган усулларни маъқул кўрадилар. Бундай ёндашув дарс жадвали вариантлар танлов бошқаруви бўйича муаммоларнинг ҳал

этиш шаклини яққол тавсифлаб беради. Дарс жадвалини танлаш бўйича топшириқ модели дарахт ёрдами билан шакллантирилади. Топшириқни ечиш учун Т.Саатининг модифицирланган иерархик таҳлил методи ишлатишга тўғри келади [1]. У афзал кўрилган баҳолаш интеграл бўйича вариантларни тартибланишга рухсат беради. “Дарс жадвали” ахборот тизимини ишлаб чиқиш учун My SQL, Delphi, Php, Excel, Word ва бошқа дастурий таъминотлардан фойдаланилди.

Ҳозирги вақтда айрим олий таълим муассасаларида “Дарс жадвали” автоматлаштирилган ахборот тизимини ишлаб чиқилган бўлиб, ўқув дарс машғулоти жадвалини тайёрлашда амалий равишда ишлатилмоқда. Дастурий маҳсулот ишга тушгандан сўнг химоя тизим ойнаси пайдо бўлади. Керакли майдонлар тўлдирилгандан сўнг дастур интерфейси намоён бўлади.

Subj	Uqituvchining ismi-sharhi	Sana	Daqqat
1. Informatika	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
2. Kompyuter tizimlari	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
3. Kompyuter grafikasi	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
4. Kompyuter grafikasi va Web dizayn	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
5. Kompyuter grafikasi va dasturlash tillari	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
6. Oliy matematika asoslari	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
7. Matematika tashkil	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
8. Mexanika	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
9. O'zbekiston tarixi	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
10. Chat tili	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
11. Fizika-dan masalalar yechish	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
12. Jismoniy madaniyat va sport	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
13. Rus tili	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab
14. Kompyuter ilmi-ga kirish	Abdug'afurov F	2.12.2018	Maktab

Автоматлаштирилган ахборот тизим куйидаги қулайликларни яратиб беради:

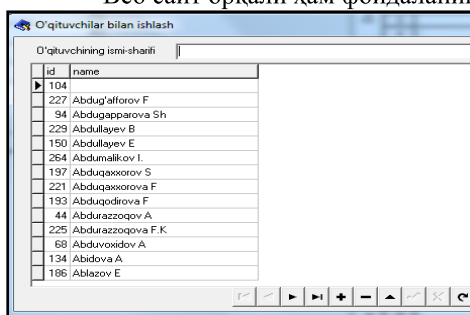
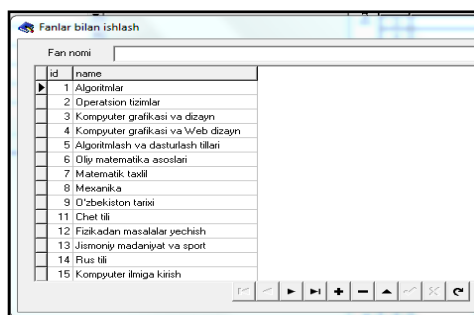
- машғулоти оқими жойлашувини кузатиш ва таҳрирлаш;
- гуруҳ ва гуруҳостилар учун машғулоти жойлашуви;
- ўқитувчилар учун машғулоти жойлашуви;
- машғулоти учун ўқув аудиториялар жойлашуви;
- аудитория, гуруҳ, гуруҳости, ўқитувчиларнинг бандлигини назорат қилиш;

- машғулоти жадвали ва ўқув юкларларида соатлар миқдори учун назорат қилиш;

- гуруҳлар ва ўқитувчиларнинг ўқув юкларларини таҳрирлаш.

Шунингдек, дастур маълумотлар омборига янги гуруҳ, фанлар, ўқитувчилар таркиби ва бошқалар қиритиб борилади. Маълумотлар омбори ўқув ишлар бўйича декан ўринбосарлари томонидан тўлдириб борилади.

Дастурнинг ўқитувчи ва ўқувчилар учун қулайлик томонларидан яна бири дарс жадвали Интернетдаги Веб сайт орқали ҳам фойдаланиш имкониятидир.

Шундай қилиб, ўқув дарс жадвалидаги қўлаб муаммолар ўрганилиб, бу автоматлашган ахборот тизими ёрдамида ижобий ҳал этилмоқда. Фойдала-

нувчиларнинг талаб ва истаклари ўрганилиб, автоматлаштирилган “Дарс жадвали” ахборот тизимининг янги версияси фойдаланишга тайёрланмоқда.

Адабиётлар

1. Гамма Э. Приёмы объектно-ориентированного проектирования. Паттерны проектирования / Э. Гамма, Р. Хелм, Р. Джонсон, Дж. Влиссидес.-СПБ: «Питер», 2007.
2. Молодой учёный. Международный научный журнал. № 9 (113) 2016.
3. Трещев И.А., Григорьев Я.Ю., Воробьев А.А. Система защиты конфиденциальной информации для высших учебных заведений «Электронный университет» Интернет-журнал. Науковедение. 2013, №1. -С.44.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ОТМ машғулоти дарс жадвалини тузишнинг автоматлаштирилган методи қўриб чиқилган. Унда ишлаб чиқилган асосий йўналиш - дарс жадвалининг автоматлашган режимини яратиш бўйича олинган натижалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены методы автоматизированного составления расписания занятий вуза, основные направления разработки, представлены имеющиеся результаты по созданию расписания в полуавтоматическом режиме.

SUMMARY

The article is devoted to the presentation of the methods of computer-aided scheduling of the university's lessons, the main directions of development, the available results on the creation of the schedule in the semi-automatic mode.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ: КЕЛАЖАК ИСЛОҲОТИ

З.Календарова - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ижтимоий, сиёсий, иқисодий, ақлий, ахлоқий, таълим, тарбия, педагог, малака, маҳорат, педагогик технология, билим, кўникма, ўқув-методик, дидактик, инновацион, метод, муаммоли, методика, мулоқот, ибрат, намуна, диққат.

Ключевые слова: социальный, политический, экономический, умственный, нравственный, образование, воспитание, умение, знания, навыки, педагогические технологии, метод, проблемный, учебно-методический, методика, метод, общение, пример, образец, внимание.

Key words: social, political, economic, mental, moral, formation, education, habits, skills, pedagogical technologies scholastic-methodical, methods, method, contact, example, sample, attention.

Мустақил республикамиз учун ёш авлодни ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш ҳаётий муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки, ҳар қандай жамиятнинг равнақи, ижтимоий, сиёсий, иқисодий фаровонлиги фуқароларнинг ақлий ва ахлоқий салоҳияти ҳамда уларнинг маънавий даражада юксак ривожланишига боғлиқ.

Дарҳақиқат, жамиятимизнинг тараққий этиши, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик давлат қурилиши етук ва малакали кадрларсиз ҳал этиб бўлмайди. Шу боис, республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсад ва вазифаси инсон ҳамда унинг ҳар томонлама ўсиб улғайиши, камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва уларнинг таъсирчан механизмларини яратишдан иборат.

Бугунги кунда республикамизда ёш авлодни соғлом ва баркамол этиб тарбиялашнинг изчил механизмини яратиш ҳамда унинг дастлабки ва муҳим бўғини сифатида мактабгача таълим тизимида алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Юртимизда баркамол авлодни шакллантириш мақсадида мактабгача таълим тизимини ташкил қилиш билан боғлиқ комплекс ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилаётгани барчамизга маълум. Агар ўсиб келаётган болага мактаб чоғидан пухта билим ва қадриятлар сингдирилса, келажакда у уйғун ривожланган шахс бўлиб камол топади.

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” [1] талаблари асосида мактабгача ёшдаги болаларга таълим-тарбия беришнинг асосий мақсади ёш авлодни истиклол мафқураси руҳида соғлом, ҳар томонлама ривожланган шахс сифатида тарбиялаш ва мактаб таълимига тайёрлашдан иборат.

Бугунги кунда мактабгача таълим муассасаларида тарбия ишларини такомиллаштириш, педагоглар малакаси ва маҳоратини ошириш, таълим жараёнига замонавий педагогик технологияларни жорий этиш масалаларига, маърифий-тарбиявий ишлар ҳамда соҳа мутахассисларини тайёрлаш сифатини янада оширишга, таълим жараёнида жамоатчилик ва оналар фаоллигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу билан бир қаторда, боланинг дастлабки билим ва кўникмалари, уларнинг ҳар томонлама баркамол бўлиб улғайиши учун барча шарт-шароит яратилмоқда.

Ўтказилган таҳлил натижаларига кўра, мактабгача таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар аксарият ўринларда чуқур илмий асосга эга бўлмаганлиги маълум бўлди.

Шу билан бирга, мавжуд тизимли камчиликлар мактабгача таълим соҳасида давлат сиёсатини тўлиқ амалга оширишга тўсқинлик қилмоқда, жумладан:

- ижтимоий-ҳаммабоп мактабгача таълим муассасаларини ташкил этиш, уларни моддий-техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва илғор педагогик технологияларни қўллашга қаратилган давлат-хусусий шериклик механизмлари жорий қилинмаган;

- миллий маданий-тарихий қадриятларни акс эттирувчи ва болалиқдан китоб ўқишга қизиқишни уйғотувчи ўқув-методик, дидактик (шу жумладан, ўйинлар ва ўйинчоқлар) материаллар ва бадиий адабиётларни тайёрлаш ҳамда мактабгача таълим муассасалари фаолиятига жорий этиш ишлари замонавий талабларга жавоб бермайди;

- кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг амалдаги тизими мактабгача таълим соҳасини болаларни тарбиялаш ва ҳар томонлама ривожлантириш масалаларини профессионал даражада ҳал этишга қодир юқори малакали мутахассислар билан таъминлай олмайди;

- мактабгача таълим муассасалари ходимларини моддий рағбатлантириш тизимининг паст даражада эканлиги малакали кадрларни жалб қилиш имконини бермаяпти.

Ўрганиш шуни кўрсатдики, мактабгача таълимни бошқаришнинг амалдаги тизими мавжуд муаммоларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш, шунингдек:

- мазкур соҳани янада ривожлантириш учун инновацион қарорларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш имконини бермаяпти;

- мактабгача таълим муассасалари инфратузилмаси ва моддий-техник базасининг ҳозирги ҳолати болаларни мактабгача таълим билан тўлиқ камраб олишни таъминлашга имкон бермаяпти;

- ходимларни моддий рағбатлантиришнинг паст даражаси болаларни тарбиялаш ва ҳар томонлама ривожлантириш масалаларини профессионал даражада ҳал этишга қодир малакали мутахассислар билан таъминлай олмайди.

Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016-2017 йилларда ушбу тизимга оид фармон ва қарорлари [2,3,4,5,6,7] қабул қилинди. Уларда мактабгача таълимни бошқаришнинг замонавий механизмларини жорий этиш, тарбия ва ўқув жараёнини такомиллаштириш, мактабгача таълим муассасаларининг инфратузилмаси ва моддий-техник жиҳозланишини яхшилаш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш назарда тутилмоқда.

Шу билан бир қаторда илғор хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда:

- болаларни ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожлантириш шароитларини яратиш;

- мактабгача таълим сифатини ошириш, мактабгача таълим муассасаларида болаларни мактабга сифатли тайёрлашни тубдан яхшилаш;

- таълим-тарбия жараёнига жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган замонавий таълим дастурлари ва технологияларини жорий этиш;

- замонавий педагогик технологиялар ва услубларни инobatга олган ҳолда мактабгача таълим муассасаларига педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини оширишнинг ўқув режа ва дастурларини такомиллаштириш қабиларга алоҳида эътибор қаратилди.

Юқоридаги каби вазифаларни амалга ошириш мактабгача таълим турли ёшдаги болаларни мактабга тайёрлаш билан бирга, уларни соғлом, ҳар томонлама

етук килиб тарбиялаш учун зарур ташкилий, услубий психологик, педагогик шарт-шароитлар яратади, уларни мактабда мунтазам равишда таълим олишга тайёрлашда ота-оналарга ёрдам беради, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади.

Болаларни халқнинг бой миллий маданий-тарихий мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида ақлий ва маънавий ахлоқий жиҳатдан тарбиялайди. Уларда миллий ғурур, ватанпарварлик ҳислатларини шакллантиради. Мактабгача ёшдаги болаларнинг билим олиш эҳтиёжини, ўқишга интилишини шакллантиради, уларни мунтазам равишдаги таълим жараёнига тайёрлайди. Болалар фикрини мустақил ва эркин ифодалаш малакаларини шакллантиради. Уларнинг жисмоний ва руҳий соғлигини таъминлайди.

Бола шахсини шакллантиришда тарбиячи алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, ҳар бир боланинг шахс сифатида шаклланишида жавобгар эканлигини тақозо этади. Шунга қўра, тарбиячи болаларга кундалик ҳаётда, ўйинларда, машғулотларда, биргаликдаги меҳнат фаолиятида, улар билан бўладиган муомалада, мулоқотда ибрат, намуна бўлиши болани ҳар томонлама диққат билан ўрганиши, унинг шахсий хусусиятларини, қобилиятларини билиши, педагогик назоратини намоён қилиши, болаларнинг хулқ-атвори иш натижаларини ҳаққоний баҳолаши ва уларга ўз вақтида ёрдам кўрсата олиши ҳамда оилавий аҳволи билан қизиқиши зарур ҳисобланади.

Инсон ҳаётида мактабгача ёш, мактаб ёши даври, ижтимоий етуклик ва катга ёш даври бўлади. Бу даврларнинг ҳар бири ичида ёш босқичлари бўлиб, улар инсон камол топишида муайян ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Масалан, илк ёшдаги болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишининг вазифаси, мазмуни восита ва методлари бу ёшдаги болаларнинг нозиклиги, ёрдамга муҳтожлиги, ҳаётга мослашганлигини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилади. Бошқа ёшга келганда болаларда мустақиллик ҳаётга мослашувчанлик анча ўсган бўлади. Шунга қўра, бу ёшдаги болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишини амалга ошириш усуллари ўзгаради. Боғча ёшининг охирига

келганда болаларнинг ривожланиш даражалари улар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларини бир-мунча мураккаблаштиришни тақозо этади [8].

Болаларда тарбияланадиган ахлоқий хусусиятлар, хулқ-атвор қоидалари орасида инсонпарварлик муҳим ўрин тутди. Инсонпарварлик ҳисси ахлоқ меъёрлари ва қоидаларини ўргатиш асосида ривожланади. Бунинг учун болаларни яхши ишларни қилишга ўргатиб бориш зарур. Тарбиячи кичкина болаларга айрим хатти-ҳаракатларни сюжетли ўйинчоқлар билан ўйнаш орқали кўрсатади. Шунингдек, тарбиячи болаларни тенгдошлари билан саломлашишга, ҳаммаларини янги келган кишининг саломига жавоб беришига одатлантиради, касал болага хат ёзишни, унга расмлар юборишни ёки телефон қилишни тақлиф этади.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ақлий тарбиялаш болаларнинг фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга қаратилган катталарнинг маълум мақсад асосидаги таъсир этишдир. У болаларга теварак-атрофдаги олам ҳақида билимлар беришни, уларни тизимлаштиришни, болаларда билишга қизиқиш уйғотиш, ақлий қўникмаларни шакллантиришни, билим қобилиятларини ривожлантиришни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, республикамызда мактабгача таълимда амалга оширилаётган туб ислохотлар бугунги кунда боғчаларда шаклланаётган авлод ижобий хулқ-атвор меъёрлари ва қоидаларини, илмий билим асосларини, билим ва қўникмаларини ҳар томонлама пухта эгаллаб боришини талаб қилади. Бунинг учун ўсиб келаётган ёш авлодни билимлар билан қуроллантириш миллий қадриятларимиз, маънавиятимизни тиклаш жаҳон маданияти, миллий маданиятимиз дурдоналари билан таништириш, уларни жисмоний соғлом маънавий етук қилиб тарбиялашдек вазифалар қўйилди. Давлат аҳамиятига молик бундай вазифани амалга оширишда халқ таълимининг бошланғич бўлими бўлган болалар боғчалари муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун ҳар бир тарбиячи ўзини талаб ва назорат қила билиши давлатимиз мактабгача тарбия муассасалари олдида қўйган талабларни амалга оширишнинг гаровидир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Адолат 18-сон. 1998. 281-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2707-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3261-сон қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги “Педагог кадрларни тайёрлаш, халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3289-сон қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3305-сон қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 сентябрдаги “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5198-сон фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 21 ноябрдаги 929-сон қарорига 1-илова “Ўзбекистон республикаси мактабгача таълим вазирлиги тўғрисида Низом”.
8. Шодмонова Ш. Мактабгача таълим педагогикаси. -Т.: “Fan va texnologiya”, 2008, 160-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабгача таълим тизимидаги муаммолар, уларни бартараф этиш йўллари, бу тизимни такомиллаштириш бўйича ҳукумат қарорларида кўрсатилган вазифалар ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о проблемах в системе дошкольного образования, путях их устранения, совершенствований данной системы которые указаны в задачах правительственных законов.

SUMMARY

The article deals with the problems in the system of pre-school education, ways of their liquidation and improvement of this system pointed in government's laws.

УДК 316.6

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЗДОРОВЬЯ: ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

М.Х.Карамян – кандидат психологических наук, доцент
НУУз имени М.Улугбека

Таянч сўзлар: саломатлик, саломатликнинг ижтимоий психологияси, биопсихосоциал ёндашув, экологик ёндашув, соғлом хулқ-атвор.

Ключевые слова: здоровье, социальная психология здоровья, биопсихосоциальный подход, экологический подход, здоровое поведение.

Key words: health, social health psychology, biopsychosocial approach, ecological approach, healthy behaviour.

Здоровье, представляя собой одну из доминирующих индивидуальных и общественных ценностей, является ключевой составляющей социально-экономического и культурного развития страны. Именно в связи с этим одним из основных направлений современной психологической науки становится психология здоровья.

Психология здоровья представляет собой относительно молодую (возникновение датируется 70-ми годами XX века), динамично развивающуюся отрасль научного знания, предметом которой выступают психологические особенности личности, способствующие вовлечению человека в ведение здорового образа жизни. При этом основное внимание уделяется рассмотрению людей не только в качестве пассивных потребителей различных услуг здравоохранения, но и поиску способов активизации их усилий по сохранению собственного здоровья на основе социально-психологических знаний. Актуализация необходимости применения социально-психологических знаний сформировала в русле психологии здоровья социальную психологию здоровья.

Целью настоящей статьи выступает анализ основных методологических подходов социальной психологии здоровья и перспектив научно-практических исследований на основе выделения социально-психологических аспектов здоровья и болезни.

На настоящий момент существует достаточное количество учебных и научно-исследовательских монографических работ и публикаций в психологической периодике, посвященных социально-психологическим аспектам здоровья и болезни. При этом в названиях этих работ данная проблематика выносится под наименованием либо «Социальная психология здоровья» либо «Социальная психология и здоровья», «Социально-психологические подходы к здоровью». Фактически в этих работах концептуализируются теоретические, исследовательские и практические положения новой отрасли научного знания – социальной психологии здоровья.

Примером доказательства пристального внимания социальной психологии к проблематике здоровья являются главы: «Социальная психология и здоровье» в книгах известных социальных психологов: в книге Эллиота Аронсона, Тима Уилсона и Робина Эйкерта «Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме» и книге Шелли Тейлор, Летиции Пипло и Дэвида Сирса «Социальная психология». И.Н.Гурвич (1999) подчеркивает, что социальная психология здоровья – это область социальной психологии со специализированным теоретическим аппаратом и значительным объемом эмпирических данных [6].

Методологические подходы в социальной психологии здоровья. Здоровье рассматривается в социальной психологии здоровья в контексте биопсихосоциальной и экосистемной парадигм. Биопсихосоциальная парадигма Дж.Энджела (1977) отражает экосистемное понимание природы заболеваний и здоровья и лежащей в основе современной социальной психологии здоровья [2, 3].

Биопсихосоциальный подход исходит из понятия о целостности человека, сложности причин, обуславливающих его поведение, о значении всех аспектов жизни человека в понимании состояния здоровья и болезни [2, 3]. В связи с этим и другое название этой модели – «холистическая». Это понятие, по мнению, Н.Берковитц (1998), является одновременно и экологическим, и системным. Оно является экологическим, так как подразумевает существование взаимозависимости между индивидом и окружающей средой, которая представляет собой связанные и взаимоизменяемые уровни социальной организации. Системным же это понятие считается потому, что включает в себя представление о биологических, психологических, социальных факторах как важных детерминантах здоровья и болезни [4].

В современных публикациях ученые доказывают необходимость применения динамической биопсихосоциальной модели [9]. Использование понятия «динамика» подчеркивает, что влияние биологических, психологических, межличностных и контекстуальных факторов на состояние здоровья человека не является строго фиксированным. К примеру, можно исследовать, каким образом группа сверстников подростка и его близкие дружеские отношения влияют на развитие здоровых привычек [9].

Биопсихосоциальная и экосистемная модели здоровья учитывают психосоциальный контекст при рассмотрении здоровья и болезни и подчёркивают роль эмоциональных, мотивационных и личностных характеристик человека в определении состояния его здоровья [2, 3, 4]. Важным в этих моделях представляется и межличностный контекст, который, по мнению Б.Дж.Леман, Д.М.Дэвид и Дж.А.Грубер (2017), часто сводится исследователями к отдельным статичным измерениям, а не к комплексному изучению межличностных связей. К ним, к примеру, относят коммуникативный стиль врача, давление сверстников, родительские стили взаимодействия [9].

Таким образом, в науке при определении существенных признаков здоровья постепенно происходит смещение акцента с медицинского в сторону биопсихосоциального и экосистемного подходов, учитывающих особенности включения человека в социальные системы и его культурного развития. Здоровье предстаёт как интегративная и динамическая характеристика личности и рассматривается сквозь призму личностного роста человека, стратегии совершения им выборов в процессе жизни.

Проблематика социальной психологии здоровья и перспективы исследования. Социально-психологический подход к пониманию здоровья и болезни прослеживается в основных направлениях научно-практических исследований [1, 6, 7, 13, 14]. Во-первых, в нём раскрывается значение ценностных ориентаций, установок и убеждений, связанных со здоровьем, психосоциальной поддержки, социально-психологических особенностей личности (например, гендерные характеристики, locus контроля) в поддержании человеком здоровья в том или ином состоянии. Во-вторых, социально-психологический подход учи-

тывает как социальные факторы (пол, возраст, уровень образования, семейное и материальное положение, социальный статус), так и психосоциальные особенности личности. В-третьих, в рамках этого подхода возможно не только изучение здорового или нездорового поведения, но и выработка стратегий его изменения на основе знания социально-психологических особенностей личности.

Исследователи указывают на роль социальной психологии в улучшении общественного здоровья, на необходимость учёта культуральной специфичности здорового поведения и при разработке программ обучения здоровому образу жизни. К примеру, при проведении исследований важно обращать внимание на то, что «стресс социальных изменений» может вести к росту потребления алкоголя и наркотиков, в первую очередь, в молодежной среде [5].

Особое место в социальной психологии здоровья занимают социально-психологические модели здорового поведения. Например, в теории запланированного поведения (I.Ajzen, 1991) подчёркивается, что поведение есть функция намерения, которое обуславливается установкой человека на выполнение действия и субъективными нормами. В связи с этим нормативные представления подростка или юноши о курении могут быть связаны не только и не столько с отношением к этой привычке взрослых, сколько с восприятием им курения как способа самовыражения, средства достижения статусной позиции в референтной группе.

Исследователи обращают внимание на изучение социальных представлений о здоровье и болезни, понимание которых позволяет проследить их влияние на здоровое поведение. Так, И.Б.Бовина (2008) показала, что теория социальных представлений раскрывает их социокультурные особенности. В частности, представления о здоровье включают в себя физическое благополучие, активность и внешность здорового человека [1].

Мотивационные аспекты поведения, направленное на здоровье, представляют собой ключевой вопрос современной социальной психологии здоровья. Исследователи доказывают роль саморегуляции, постановки целей и их достижения в реализации здорового поведения [15]. При этом в специальной литературе обсуждается, что мотивационные модели здорового поведения не учитывают иррациональность и динамичность поведения человека, сложность его мотивационной сферы [11].

Интересным представляется исследование социально-психологических аспектов здоровья и болезни применительно к процессу старения. В частности, изучается влияние фактора «lay consultations» («обращение за помощью к неспециалистам») на состояние здоровья человека в период старения. Обращение за помощью к неспециалистам – шаг на пути к системе здравоохранения. При этом пожилые пациенты в зависимости от своего пола почти в 2 раза чаще обсуж-

дают симптомы плохого самочувствия с женщинами, чем с мужчинами [7].

По мнению Ш.Тейлор, зона вклада социальной психологии в психологию здоровья определяется значением социальной поддержки и социальной изоляции для здоровья человека и ролью аттитудов в процессе изменения поведения, связанного со здоровьем [14]. Так, качественный сон человека зависит от снижения уровня возбуждения и тревожности, уменьшению которых может способствовать эмоциональная поддержка брачного партнера. Отзывчивость партнера латентно предсказывает субъективно воспринимаемое человеком качество сна [12].

Перспективным направлением исследований в социальной психологии здоровья является изучение влияния расового или этнического неравенства на состояние здоровья соответствующих расовых или этнических групп. Социально-психологические теории объясняют, что мысли, чувства и поведение, связанные с принадлежностью к определенной расе и этнической группе, играют критическую роль в детерминации здоровья. Например, социально-психологические процессы категоризации, формирования идентичности, стереотипизации и стигматизации могут влиять на взаимодействие пациентов, являющихся представителями расовых и этнических меньшинств, и врачей, принадлежащих к большинству [10].

Ш.Тейлор считает будущим социальной психологии здоровья расширение понимания взаимосвязи личностных факторов и достижения изменений в установках и поведении; использование открытий, сделанных с помощью методов, подобных функциональной магнитно-резонансной томографии, для более тщательного изучения изменений поведения, стресса и совладания; открытие психологических и биологических механизмов, посредством которых социальное окружение воздействует на психическое и физическое здоровье; уточнение взаимосвязи особенностей социального окружения и изменений в состоянии здоровья различных социальных групп; изучение эпигенетической регуляции состояния здоровья посредством социального окружения [14].

Социальные психологи выделяют две группы препятствий для осуществления ими эффективных исследований здоровья: 1) методологические проблемы (нечастые измерения поведения, использование удобных выборок); 2) нормы, принятые в науке (недостаток междисциплинарных исследований, фокус на фундаментальных, а не на прикладных исследованиях и др.) [8].

Таким образом, потенциал развития социальной психологии здоровья заключается в расширении междисциплинарных научно-практических исследований на основе применения биопсихосоциальной модели здоровья и болезни и социально-психологических теорий для разработки профилактических программ, актуальных в сфере улучшения индивидуального и общественного здоровья.

Литература

1. Бовина И.Б. Социальная психология здоровья и болезни. / И.Б.Бовина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 263.
2. Engel G.L. The Need for a New Medical Model: A Challenge for Biomedicine//Science. 1977. № 4286. P. 129-136.
3. Фролова Ю.Г. Биопсихосоциальная модель как концептуальная основа психологии здоровья. //Философия и социальные науки: научный журнал. 2008. № 4. –С. 60-65.
4. Гуманистический подход к охране здоровья. / Отв.ред. Н.Берковитц. – М.: Аспект Пресс, 1998. –С. 254.
5. Гурвич И.Н. Значение социально-психологического знания в сохранении и укреплении здоровья. // Ананьевские чтения 2011. Социальная психология и жизнь: материалы научной конференции, 18–20 октября 2011 г., Санкт-Петербург / Отв. ред. А.Л. Свенцицкий. – СПб.: Изд-во СПбГУ. 2011. –С. 356–357.
6. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999.
7. George L.K. The Social Psychology of Health// Binstock R.H., George L.K.Handbook of Aging and the Social Sciences. – Academic Press, 2001. P. 219-235.
8. Klein W.M.P., Shepperd J.A., Suls J., Rothman A.J., Croyle R.T. Realizing the Promise of Social Psychology in Improving Public Health. // Personality and Social Psychology Review. 2015. Vol. 19 (1). P.77-92.
9. Lehman B.J., David D.M., Gruber J.A. Rethinking the Biopsychosocial Model of Health: Understanding Health as a Dynamic System//Soc Personal Psychol Compass. 2017. 11:e12328. <https://doi.org/10.1111/spc3.12328>.

10. Penner L. A., Hagiwara N., Eggly S., Gaertner S. L., Albrecht T. L. & Dovidio J. F. Racial healthcare Disparities: A Social Psychological Analysis// European Review of Social Psychology. 2013. Vol.24. No.1. P. 70-122.
11. Рассказова Е.И., Иванова Т.Ю. Мотивационные модели поведения, связанного со здоровьем: проблема «разрыва» между намерением и действием. // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2015. Т. 12. № 1. -С.105-131.
12. Slater R., Selcuk E. A Social Psychological Perspective on the Links Between Close Relationships and Health. //Current Directions in Psychological Science. 2017. Vol. 26 (1). P.16-21.
13. Stroebe W. Social Psychology and Health/ Wolfgang Stroebe. 2nd ed. – Buckingham: Open University Press, 2000.
14. Taylor S. The Future of Social-Health Psychology: Prospects and Predictions//Social and Personality Psychology Compass. 2011. 5/5. P. 275-284.
15. Traci M., de Ridder D., Kentaro F. Self-regulation of Health Behavior: Social Psychological Approaches to Goal Setting and Goal Striving. // Health Psychology, Vol 32(5), May 2013. P. 487-498.

РЕЗЮМЕ

Маколада саломатлик ижтимоий психологиянинг таянч муаммолари сифатида қараб чиқилган. Саломатликка қадриятли муносабатнинг социал-психологик омилларини ўрганиш соғлом турмуш тарзига ўргатиш дастурларини ишлаб чиқиш учун муҳимлиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются ключевые проблемы социальной психологии здоровья. Показано, что изучение социально-психологических факторов ценностного отношения здоровья является важным для разработки программ обучения здоровому образу жизни.

SUMMARY

The key problems of social health psychology are considered in the article. It is shown that the study of social psychological factors of valuable attitude towards health is important for working out of health education programs.

БЎЛАЖАК ФИЗИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МЕТОДИК ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Г.Е.Карлыбаева - педагогика фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: бўлажак физика ўқитувчилари, инновация, компетенция, таълим-тарбия жараёни, билим, кўникма ва малака.

Ключевые слова: будущие учителя физики, инновация, компетенция, учебно-воспитательный процесс.

Key words: future physics teachers, innovation, competence, educacational-process.

Бўлажак физика ўқитувчиларини методик шакллантириш педагогик таълим жараёнида амалга оширилади. Педагогик таълим жараёни эса бўлажак физика ўқитувчисининг ижодий, ахлокий, маънавий, жисмоний потенциални шакллантиришга йўналтирилганлиги билан шахсни маънавий шакллантиришда ижтимоийлик касб этади, яъни таълимни ижтимоийлаштириш кишининг ўз-ўзини англашга имкон яратади.

“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси”да “... узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ, юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” белгилаб берилди [1:25].

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, педагогика олий таълим муассасаларида талабаларнинг методик тайёргарлик фаолиятини янада такомиллаштиришнинг қуйидаги йўналишларини белгилаб олишимиз зарур:

- бўлажак физика ўқитувчиларининг методик тайёргарлик даражасини доимий равишда ошириб боришга эришиш мақсадида уларнинг назарий, илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқитилаётган касбий фанлар бўйича инновациялар, шунингдек, таълим жараёнини ташкил этишнинг замонавий методлари соҳасидаги сўнгги ютуқларни ўрганиб бориш;

- замонавий педагогик, инновацион ва ахборот-коммуникацион технологияларнинг сўнгги ютуқларини чуқур ўрганган ҳолда бевосита таълим жараёнига амалий татбиқ этиш асосида мутахассислик бўйича малака талабаларини доимий такомиллаштириб бориш;

- бўлажак физика ўқитувчиларининг илмий фаолиятини янада самарали ташкил этиш борасида маҳаллий ва хорижий илмий адабиётларни таҳлил қилишга ва илмий асослашга ўргатиш;

- малакавий амалиётни юқори савияда ўтказиш ва танланган объектларда битирув малакавий ишларни тажриба синовдан тўлоқанли бажарилишига эришиш орқали малакали педагоглар тайёрлаш [4].

Бўлажак физика ўқитувчилари келгусида ҳаёти давомида шахсий, ижтимоий, иқтисодий ва касбий муносабатларга киришиши, жамиятда ўз ўрнини эгаллаши, мазкур жараёнида дуч келадиган муаммоларнинг ечимини ҳал этиши, энг муҳими ўз соҳаси, касби бўйича рақобатбардош бўлиши учун зарур бўлган таянч компетенцияларга эга бўлиши лозим.

Касбий компетентликка мутахассис томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўника ва малакаларининг эгалланиши ва амалда юқори даражада қўллай олинди.

Касбий компетентлик мутахассис томонидан алоҳида билим, малакаларининг эгалланишининггина эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интегратив билимлар ва ҳаракатларнинг ўзлаштирилишини ҳам назарда тутди, шунингдек, компетенция мутахассислик билимларни доимо бойитиб бориш, янги ахборотларни ўрганиш, муҳим ижтимоий талабларни англай олиш, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллай билишни тақозо этади [2].

Таълим жараёнига физикадан компетенциявий ёндашувни татбиқ этиш орқали қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим:

- давлатимизнинг келгусида жамият, фан, ишлаб чиқариш ва шахсни мустақил ҳаётдаги муаммоларни ҳал этишга қодир ёшларга бўлган ижтимоий эҳтиёжни қондириш мақсадида бўлажак физика ўқитувчиларининг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини янги қўлланмаган вазиятларда ижодий қўллашга ўргатиш;

- физика таълим мазмунини муаммоли ўқув вазиятларини яратиш орқали ўрганиш асосида бўлажак физика ўқитувчиларининг фан асосларини ўрганишга бўлган эҳтиёжларини қондириш, қизиқишларини ривожлантириш, шахсий сифатларини таркиб топтириш;

- бўлажак физика ўқитувчиларининг ўқув-билиш фаолиятини аниқ физик объектларга қаратиш ва мавжуд муаммоларни ҳал этишга ўргатиш орқали давлат таълим стандарти билан меъёрланган билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш баробарида

бўлажак физика ўқитувчилари томонидан ижодий фаолият тажрибаларининг эгалланишига эришиш;

- бўлажак физика ўқитувчиларини аниқ амалий фаолиятга тайёргарлигини орттириш орқали касбга, ижодий фаолият тажрибаларини ривожлантириш натижасида фан йўналишига йўллаш;

- физикадан ўзлаштирилган илмий-назарий билимларни аниқ ва жараёнли муаммоли вазиятларда амалиётда қўллаш орқали бўлажак физика ўқитувчиларини мустақил ҳаётга тайёрлаш имконияти мавжуд.

Инсон тарбияси ва уни ташкил этиш муаммоли кишилик жамият тараққиётининг барча босқичларида мутафаккирлар, педагог, психолог, физиолог олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Тарбиянинг устуворлиги, биринчи навбатда, Шарқ мутафаккирлари томонидан яратилган таълимий, ахлоқий асарлар мисолида ёритилганини кўриш мумкин. Қомусий олимлардан Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Махмуд Кошғарий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Захриддин Мухаммад Бобур, Абдулла Авлоний ва бошқаларнинг комил инсон тарбияси ва унинг моҳияти ҳақидаги қарашлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Муҳаммад ал-Хоразмий ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларида инсоннинг олий мақсадга эришиши, адолатли жамоа қуриши учун миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар воситасида тафаккурни шакллантириш, мантикий фикрлашни ривожлантириш лозим деган қонидани олға суради.

Абу Наср Форобий ўз асарларида таълим-тарбия, рағбат, танбех, ишонтириш, мажбурлаш, бахс, билим, малака ва кўникма каби педагогик тушунчаларга таъриф беради. Форобийга кўра, ўқитиш бу нафақат интеллектуал ривожланиш, балки умумий маънавий ривожланиш, жумладан, ахлоқий ривожланиш учун ҳам асосдир.

Бўлажак физика ўқитувчиси коммуникатив компетенцияни таркиб топтиришни назарда тутган ҳолда физика дарсларида таълим олувчиларнинг келгусида жамиятда мулоқатга киришиши учун зарур бўладиган оғзаки ва ёзма нутқни мукамал ўзлаштириши, ўз фикрини аниқ ва тушунарли баён этиш, дарслик ва кўшимча адабиётлардаги матн асосида мантикий кетма-кетликда саволлар тузиш, саволларга ёзма ва оғзаки жавоб ёзиш, ўз ўртоклари ва устозлари билан мулоқотда муомала маданияти меъёрларига амал қилиш, кичик гуруҳларда ишлаш жараёнида гуруҳ аъзоларининг фикрини ҳурмат қилган ҳолда ўз фикрини баён эта олиш, жамоавий ҳамкорликда ишлай олиш, ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларига асосланган ҳолда ўз фикрини ҳимоя қилиш ва ишонтира олиш, дарсларда ташкил этиладиган ўқув бахслар ва турли зиддиятли вазиятларда ўз эҳтиросларини бошқариш, муаммо ва келишмовчиликларни ҳал этишда зарур бўлган қарорларни қабул қила олиш, ўз она тили билан бир қаторда хорижий тилларни ўзлаштиришга замин яратиш лозим.

Бўлажак физика ўқитувчиларида ахборот билан ишлаш компетенциясини таркиб топтириш мақсадида мавзуга оид ўқув ва видеофильмлардан фойдаланиши, кўшимча адабиётлар ва Интернет сайтларидан маълумотларни саралаш, шу асосда реферат, доклад ва тақдимот материалларини тайёрлаш юзасидан топшириқларни бериш орқали уларнинг илмий дунёқарашини кенгайтириши учун дарс, дарсдан ташқари ишлар ва экскурсиялардан самарали ва ўз ўрнида фойдаланиш зарур.

Бўлажак физика ўқитувчисининг шахс сифатида ўз-ўзини ривожлантириш компетенциясининг таркиб

топтириш мақсадида мустақил ишлар ва таълимга эътибор қаратиш, таълим олувчиларнинг ўз-ўзини баҳолаш учун мавзулар бўйича стандарт ва ностандарт тест топшириқлар базасини яратишни, таълим олувчилар билан ўтказиладиган маънавий дақиқаларида жисмоний, маънавий, рухий ва интеллектуал камолатга эришишга йўналтириш талаб этилади.

Бўлажак физика ўқитувчиларида умуммаданий компетенцияларни ривожлантириш учун онги ва қалбига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш орқали эстетик тарбияга эътибор қаратиш лозим.

Бўлажак физика ўқитувчиларида математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенциясини таркиб топтиришда мустақил ва ижодий фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш мақсадида ҳисоблашга доир физик масалалар, ностандарт ўқув топшириқлари билан ишлашни йўлга қўйиш лозим [3].

Ушбу компетенцияларнинг барчасини таъминлашни бўлажак физика ўқитувчиларининг педагогик фаолиятини ташкил этиш, методик ўз-ўзини ривожлантиришга нисбатан масъулятни янада оширишга хизмат қилади. Пировард натижада юқори малакали кадрларни тайёрлаш ва салоҳиятини оширишга эришилади.

Бўлажак физика ўқитувчиларининг методик компетентлигини ривожлантириш жараёнларида натижавийликни таъминлаш учун қуйидаги шартларнинг бажарилиши шарт деб ҳисоблаймиз:

- бўлажак физика ўқитувчиларнинг билими, кўникма ва малакаси ҳақидаги фикрларига илмий ёндашиш;

- бўлажак физика ўқитувчиларида методик компетентликини ривожлантириш учун зарурий ва қулай шарт-шароитлар яратувчи ижодий муҳитни вужудга келтириш;

- методик компетентликини ривожлантириш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини инобатга олиш;

- бўлажак физика ўқитувчиларда методик компетентликини ривожлантириш жараёнларига мураккаб инновацион педагогик тизим сифатида ёндашиш;

- методик компетентликини ривожлантириш жараёнларида бўлажак физика ўқитувчиларида ўз фаолияти самарадорлигини ўрганиш, таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш (педагогик амалиётда) кўникмаларини шакллантирувчи рефлексив ёндашувни жорий этиш;

- методик компетентликини ривожлантириш жараёнларида шахсга йўналтирилган таъсири аҳамиятини ва ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш.

Мазкур белгиланган шартларга ва юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб айтишимиз мумкинки, бўлажак физика ўқитувчиларида методик компетентликининг ривожлантириш динамикаси ёки ижобий муваффақиятга интилиши шаклланганлик даражаси бўйича баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, бўлажак физика ўқитувчиларида таянч, умумий ва фанга доир хусусий компетенцияларни таркиб топтириш муаммоси методик педагогик компетенцияларига аниқлик киритиш ва педагогик кадрларни тайёрлаш жараёнида компетенциявий ёндашув талаблари асосида ўқув курсларининг мазмунини янгилаш, шу асосда ўқитишни ташкил этиш ва бошқариш давр талаби саналади. Бу эса ўз навбатида, олий таълим муассасаларида таълим ва тарбия жараёнининг сифатли ташкил этилишини, малакали кадрлар тайёрлашда юксак самарадорликка эришишни кафолатлайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини

- янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ни Фармони. –Т.: «Адолат». 2017. 25-б.
 2. Муслимов Н ва бошқалар. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. –Т.: «SANO-STANDART». 2015. 4-5 б.
 3. Толипова Ж.О Аниқ ва табиий фанларни ўқитишнинг замонавий методологияси: муаммо ва ечимлар мавзусидаги анжуман материаллари. –Т.: 2016. 18-б
 4. Шарипов Ш.С. Аниқ ва табиий фанларни ўқитишнинг замонавий методологияси: муаммо ва ечимлар мавзусидаги анжуман материаллари. –Т.: 2016. 10-б.

РЕЗЮМЕ

Олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини тизимли ташкил этиш - бўлажак физика ўқитувчиларининг методик компетентлигини оширишга, юқори малакали, меҳнат бозоридаги кучли рақобатга бардошли кадрларни тайёрлашда муҳим ўрин тутди. Ушбу мақолада малакали кадрлар тайёрлашда юксак самарадорликка эришиш учун таълим ва тарбия жараёнини сифатли ташкил этилишининг долзарб масалалари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Системный организация учебного процесса высших образовательных заведениях - играет важную роль в подготовке высококвалифицированных конкурентно способных кадров на рынке труда, а также, повышения методической компетенций будущих учителей физики. В данной статье приводятся актуальные вопросы по организации высококачественного учебного и воспитательного процесса для достижения большой результативности подготовки высококвалифицированных кадров.

SUMMARY

Systemic organisation of the study process in higher educational institutions – plays great role in preparing high qualified competent specialists in job marketing and it also increases methodical competition of the future teachers of physics. This article gives actual issues of organization of excellent study process for achieving higher results in preparing higher qualified staff.

THE DEVELOPMENT OF THE READING CULTURE AMONG THE YOUTH

G.Kdirbaeva – a teacher, Doctor of Phd

A.Orazgalieva - student of the faculty of foreign languages

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: китобхонлик, китобхонлик маданияти, синчиклаб ўқиш, интенсив ўқиш, бадиий адабиёт.

Ключевые слова: чтение, культура чтения, интенсивное чтение, начитанность, художественная литература.

Key words: reading, reading culture, intensive reading, extensive reading, literature.

Over the last twenty years the reading status, its role, the attitude of Uzbek society to it, as in many countries around the world, has changed dramatically. The decline of interest in reading is a worldwide trend of globalization of media and the rapid development of the entertainment industry, displacing reading and as a prestigious source of information and as a pleasant and prestigious form of leisure. The latest opinion of the population respondents show that not only pupils, but also among those categories of citizens who have higher education decreased interest in reading books significantly. With the appearance of electronic media begins a new era of neotribalism, "global village" when the world of a human will again become common, but this time only on a global level. Means of communication and information change, the way of thinking changes, behavior and forms of Association change too", conclude foreign scientists [1].

The problem of reading among students and young people is one of the urgent problems of our time [2]. Thus, We think reading should be encouraged. Reading is important because it empowers and emancipates the youth and books are the key to the world: both the real world and the fantasy world

Nowadays reading of students is in a state of ambiguous transformation (positive and negative), managed by among youth. Reading is important because it empowers and emancipates the youth Institute of higher education, socio cultural space, subjectivity of youth, the information revolution under the systemic transformation of the late 80-ies of XX – beginning of XXI c. [3].

Reading: According to the World Book Encyclopedia, reading is the act of getting meaning from printed or written words. According to Sentuwa reading is a learning skill which aids all other learning activities. In the context of this study, reading is the interpreting of meaning from printed words.

Reading culture: Developing a reading culture is an instrument for acquiring lifelong learning as noted by Mackenzie (2004), cited by Magara and Batambuze in 2005. This requires the ability to recognise access, evaluate and utilise information in the available literature or information materials. The ability to read and write alone cannot lead to a reading culture. Reading must play a significant role in a person's day-to-day life and become a

habit in order to constitute a reading culture. In the context of the study, reading culture refers to a way of life characterized by the habit of reading intensively and extensively.

There are different definitions of the concept "reading" in modern science. Foreign scientists give the following definition of reading: "Reading is a skill (habit, practice, memorization), work with printed text". This is the Western definition. Followers of this direction solve the problems of careful functional reading as a set of knowledge and skills to select, understand, and organize information. The Russian definition of reading is based on the spiritual and moral traditions, it does not deny the basic skills of literacy, but formulates the term a bit differently: "Reading is a creative recreation of written, communication with the author through the system of artistic means, it is the art of words, the ability to see beyond the word – image" [4].

Strategies to adopt the strength of the reading culture Libraries

In order to create sustained interest among pupils to extensive reading for leisure, school as well as within the community helps to create comfortable reading atmosphere. To encourage reading among the pupils all stakeholders should be involved, including teachers, parents, pupils and the community, who would all be trained to use the library, and this would create an environment that is conducted to reading.

Abidi (1991) asserted that the educational aims of the school library included the encouragement of a reading culture, the development of independent reading among the pupils and giving social training to young children. If librarians wanted pupils to read and know about their socio-economic and ethnic composition, they had to give pupils attractive and appropriate reading materials and a comfortable reading atmosphere different from that of the classroom. Pupils needed to be encouraged to read by arousing in them interest in books and other information media. Librarians must turn them into a book-minded young generation ready to receive and evaluate the information they come across. Libraries stimulated and developed interest in reading. Sangakeo (1999) suggested that the librarian should help develop among the readers a pleasant and positive attitude to-

wards reading. Sangakeo emphasized that librarians had the responsibility and opportunity to go out and tell the public about their collection and find out the reading materials the public would be interested in reading in order to attract people to use the library.

Reading practices

Campagna (2005) emphasized that teachers should encourage pupils to come up with techniques for reading independently such as how to pick a book that is not too hard, a range of strategies to employ when encountering word level or comprehension difficulties and how to find time to read. In addition, he recommended that pupils should be provided with 10 to 15 minutes of class time daily to read reading books, magazines, websites. Setting up book clubs made up of pupils interested in reading the same book and providing discussion questions and formats for talking about the book which would encourage pupils to develop interest in reading.

Teachers

Nnam (2003) noted that teachers must display a positive attitude towards reading, and even make a public show of their interest in reading, if they were to encourage pupils to read. This could be displayed through practices which teachers engaged in such as storytelling and reading aloud to the pupils. Reading aloud was one of the effective strategies for connecting kids to books because "the more you read to them, the better they got at it and liked it and they got to know more and grow smarter" [Trelease, 2005]. In addition to using good methods to encourage good reading habits, the teacher's attitude and enthusiasm towards reading was proven to play a key role in encouraging the reading habits.

The famous French writer Dmitry Pennak believes that a careful reading of the book is like a discovery of the philosopher's stone: "Such a transformation does not go in vain. A lot of people "do not return from such a journey like as they were in the past. In any reading, no matter how it is depressed, we can find a joy to read, and it is akin to the delight of the alchemist. A joy to read is indestructible, no spectacle, even TV, even walking every day solid avalanche are not scaring for reading" [Pennak, 2015]. Pedagogical competence is a product of self-education, self-improvement, self-development of the future specialist

[Kamalova, 2015]. In our opinion, the teacher will be successful only if he works hard on himself, follow the path of his personal growth, or, as Maslow wrote, if he is a self-actualized personality [Kamalova & Ul'yanitskaya, 2014].

Thus, foreign scientists are unanimous in the view that you need to learn to read books, to learn this art all your entire adult life. The main thing that unites all scientists who write about the problem of reading is the idea of self-development, self-study, self-improvement through reading books.

"National program of support and development of reading" emphasizes: "Reading is the most important way of learning of basic socially significant information – professional and everyday knowledge, cultural values, past and present, information about the historically enduring and current events, regulatory submissions, component-based, system the core of a multinational and multi-layered Russian culture... Reading is the most powerful mechanism for maintaining and augmenting the wealth of the native language" [National program for support and development of reading, 2006].

The main goal in improvement of the quality of reading among students is a culture of reading, to foster interest in reading (especially classics), the development of reading and information culture. This provides major life decision problems of youth: learning, development of professional activity, self-education, formation of world Outlook, moral foundations of the individual; promotion of reading to non-reading or low reading environment for students and youth. To develop a reading habit and forge the link between people with basic literacy skills and books, it is necessary for libraries and other stakeholders to reach out to the people. Librarians will have to take books to the people rather than waiting for people to visit them if they really want the people to read. It is also necessary to provide materials, which are enjoyable and entertaining so that people may be motivated to read. Finally and most important of all, it is necessary to spread the word, to create a general awareness of books to the mental growth of the individual and to the economic growth of the nation.

References

1. Bell J. How to complete your research successfully: A guide for first time Researchers. 1997.
2. McLuhan. Toward an interactive model of reading. 2005
3. Nnam J Promoting the reading culture in secondary schools. 2003.
4. Ludo & Snow, Catherine, ed. Literacy and Motivation: Reading engagement in individuals and groups. -New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. 225-242-p.
5. Tikhomirova. Reading culture. 2008
6. Sangkaeo S. Reading Habit Promotion in ASEAN Libraries. 1999.
7. Sadykova, Yashina & Sharafieva. The problem of reading. 2014
8. Volkova, Ribakova, Parfilova, Karimova, Khuziakhmetov, Shafikova, Kapranova. Reader development and reading promotion. 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада китобхонлик ва китобхонлик маданияти тушунчалари, уларнинг маъно тараққиёти, шунингдек, ёшлар орасида китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш стратегиялари ҳақида сўз боради. Муаллиф ёшларнинг китобга бўлган муҳаббатини оширишда кутубхона, кутубхоначи ва ўқитувчиларнинг ролини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Мақолада чет эл тадқиқотчилари фикрлари ва амалий изланишларидан хулосалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается основным направлениям чтения и культуры чтения, более того в статье рассматриваются стратегии развития чтения и культуры чтения. Автор в статье указывает роль библиотеки, библиотекарей и учителей в развитии у учащихся любви к книге. В статье рассматриваются заключения иностранных исследователей о любви к книге, и приводятся результаты практических исследований.

SUMMARY

The article deals with the concepts of reading and reading culture, their meanings, as well as strategies for developing of reading and reading culture among the youth. The author fulfils the task to study the roles of libraries, librarians and teachers in developing reading culture. There are given ideas of the foreign scholars and some practical conclusions of the research works on the investigated topic.

HUQUQSHUNOSLIK FANLARINI O'QITISHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH

T.Kudaybergenova – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute

Tayanch so'zlar: test, my test, reproduktiv testlar, produktiv testlar, qisman izlanishli testlar, ijodiy (kreativ) testlar.

Ключевые слова: тест, мой тест, репродуктивные тесты, продуктивные тесты, частично – исследовательские тесты, креативные тесты.

Key words: test, my test, reproduction tests, productive tests, partial-investigating tests, creative tests.

Professor - o'qituvchilar tomonidan tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini o'rganish va tahlil qilish natijasi talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish yuzaki, ya'ni standart o'quv va test topshiriqlari asosida olib borilayotganligi, talabalarning o'zini-o'zi nazorat qilish jarayoni tashkil etilmayotganligini ko'rsatadi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida professor - o'qituvchilar tomonidan o'quv kursi mazmuni boyicha test topshiriqlari bankini tuzib, mazkur testlardan My test dasturi vositasida adaptiv test topshiriqlarini yaratib, talabalarning o'z-o'zini nazorat qilish jarayoni tashkil etilmoqda va bu jarayon ta'lim samaradorligining ortishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatayotgani belgisi bo'ldi.

Shuni qayd etish kerakki, talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malakalari va kompetensiyalarini nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish jarayoni oily ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonining ajralmas uzviy qismi bo'lib, mazkur jarayonning maqsadga muvofiq tashkil etilishi ta'lim samaradorligini o'rtirishga zamin tayyorlaydi.

Amaldagi nazorat turlarida asosan talabalarning bilimlariga urg'u berilib, ko'nikma va malakalari, ijodiy faoliyat tajribalari e'tibordan chetda qolmoqda.

O'quv kurslari bo'yicha tuzilgan test topshiriqlarining aksariyati reproduktiv test topshiriqlari bo'lib, ishchi dasturda ko'rsatilgan bilim, ko'nikma va malakalarning faqat bilimni aniqlash imkonini beradi. Ko'nikma va malakalarni aniqlash uchun tavsiya etilgan topshiriqlarning aksariyati bir xilda tuzilgan bo'lib, talabalarning mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish e'tibordan chetda qolayotganligini ko'rsatadi.

Professor - o'qituvchilar tomonidan talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malakalarini aniqlash uchun tuzilgan test topshiriqlari shu kurs darsligidan olingan bo'lib, ularning qiyinlik darajasi reproduktiv, ya'ni o'quv materiali qayta ishlanmasdan, aqliy operatsiyalar bajarilmasdan, xotirada saqlangan ma'lumotlar asosida javob qaytariladigan test topshiriqlari hisoblanadi. Bunday holatlar esa oliy ta'lim muassasalarida nazorat va o'z-o'zini nazorat to'g'ri tashkil etilmayotganligini ko'rsatadi.

Innovatsion nazorat turlari Blum taksonomiyasiga ko'ra, talabalar tomonidan aqliy operatsiyalar: tahlil, sintez, taqqoslash, qiyoslash va xulosa qilishni, ya'ni ijodiy fikr yuritishni talab qiladi.

Talabalarda ijodiy faoliyat tajribalarini tarkib toptirish va rivojlantirishda innovatsion topshiriqlaridan – keys stadi, o'quv loyihalari va qiyinlik darajalari produktiv, qisman-izlanishli va ijodiy (kreativ), nostandart testlar muhim o'rin tutadi.

Talabalarlarning o'zlashtirish darajalarini aniqlashda standart test topshiriqlari bilan birga nostandart test topshiriqlaridan foydalanish zarurati kelib chiqmoqda.

Test topshiriqlari qiyinlik darajasiga ko'ra:

-Reproduktiv;

-Produktiv daraja;

-Qisman izlanishli daraja;

-Ijodiy (kreativ) darjada bo'lishi mumkin.

1. Reprodukativ testlar - yodda saqlangan bilim, ko'nikma, malakalarni tanish orqali, qayta ishlamasdan javob bersa bo'ladigan testlardir;

2. Produktiv darajadagi testlar - olingan bilimlarni qiyoslash, farqlarni aniqlash va umumiy xulosa chiqarishni talab qiluvchi testlardir;

3. Qisman izlanishli darajadagi testlar - olingan bilimlarni taqqoslab, qisman izlanib, xulosa chiqarishni talab qiluvchi testlardir;

4. Ijodiy (kreativ) darajadagi testlar – talabalarning olgan bilim, ko'nikma, malakalarini kutilmagan holatlarda qollay oladigan darajadagi testlardir.

Shuningdek, testlar mazmuni va mohiyatiga ko'ra standart va nostandart testlarga bo'linadi.

Standart testlar - reproduktiv va produktiv darajadagi testlar hisoblangan, **nostandart testlar** qiyinchilik darjasi bo'yicha o'sib boruvchi test topshiriqlari hisoblanadi [3:52]. Nostandart test topshiriqlaridan ta'lim – tarbiya jarayonida maqsadga muvofiq foydalanilsa, talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini oqilona nazorat qilish va haqqoniy baholash imkoniyati yaratiladi. Bu esa talaba va professor o'qituvchilar orasida sog'lom muhitni shakllantirib, bilim, ko'nikma, malakalarga to'liq ega bo'lgan raqobatbardosh kadrlarni shakllantiradi.

Quyida biz e'tiboringizga "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi" fanidan tuzilgan nostandart, produktiv testlardan bir nechtasini havola qilamiz.

NOSTANDART TESTLAR

1. Blum taksonomiyasi bo'yicha bilishga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Quyidagi ma'lumotlarning qaysi biri to'g'ri? Javoblar jadvaliga "ha" yoki "yoq" so'zini yozing.

A. Konstitutsiya so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, "**konstitutsio**"- tuzilish, belgilash degan ma'nolarni bildiradi.

V. Dunyoda 1-Konstitutsiya Qadimgi Rimda qabul qilingan.

S. Konstitutsiya so'zi yana "**o'rnatish, qonun, qoidalar**" degan ma'nolarni ham bildiradi.

D. AQSHda 1- yozma qonun 1887-yilda qabul qilingan.

E. O'zbekiston tarixida 1-Konstitutsiya 1938-yili qabul qilingan.

F. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992-yil, 8-dekabrda qabul qilingan.

G. O'zbekiston Konstitutsiyasi 26 bo'lim, 6 bob, 127 moddadan iborat [4:32-123].

A	B	C	D	E	F	G
ha	yo'q	ha	ha	yo'q	ha	yo'q

2. Talabalarning tushunishga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Quyidagi berilgan huquq va erkinliklarni guruhlariga ajratib va mos kelgan javob raqamlarni jadvalning javob raqamlar qismiga yozing.

1) yashash, 2) mehnat qilish 3) ijod erkinligi, 4) fikrlash, 5) bilim olish 6) daxlsizlik; 7) so'z erkinligi; 8) pensiya olish; 9) vijdon erkinligi;

SHaxsiy huquq va erkinliklar	1,4,6,9
Ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar	2,3,5,8

3. Talabalarning bilimlarni amalda qo'llash o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Berilgan fikrlarni tanlab moslang.

№	Ta'rif	Q	Bob
1	Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar	A	X-bob
2	Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qoyilgan burchlarini bajaradilar	B	XIY –bob
3	Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga etgunlariga qadar boqishga majburdirlar	C	XYII –bob
4	Suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston tarkibiga kiradi	D	XI –bob

Javoblar:

1-D	2-A	3-B	4-C
A	D	B	C

“Bitta konstitutsiya, davlat hokimiyati va qonun chiqaruvchi organlarning bir tizimi; yagona moliya va soliq tizimi, yagona qurolli kuchlar;”. Yuqoridagi ta'rif qanday davlatga nisbatan berilgan? [4:101].

1. Federativ 2. Unitar 3. Monarxiya 4. Respublika

Javob: 2

4. Talabalarining tahlilga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Keltirilgan ta'riflarni atamasi bilan juftlang.

Q	Ta'rif	Q	Atama
1	Bitta konstitutsiya, davlat hokimiyati va qonun chiqaruvchi organlarning bir tizimi; yagona moliya va soliq tizimi, yagona qurolli kuchlar	A	Konfederatsiya
2	Oliy hokimiyatni davlat hokimiyatining saylov organlari amalga oshiradigan boshqaruv shakli.	B	Unitar davlat
3	Suverenitetga ega bo'lgan, ichki va tashqi ishlarda mustaqil sub'ekt hisoblangan muayyan maqsad uchun birlashgan, davlatlar ittifoqi.	C	Parlament respublikasi
4	Hukumat parlament tomonidan tashkil etilib, parlament oldida javob beradigan boshqaruv shaklini.	D	Respublika
Javobi :	1 – V	2 – D	3 – A
			4 – C

Keltirilgan ta'riflarni atamasi bilan juftlang.

Q	Ta'rif	Q	Atama
1	Huquqning kelib chiqishi va rivojlanishi shaxs yoki shaxslar guruhining psixologiyasi bilan izohlanadi. Huquq psixologik yo'nalishlar, turli kechinmalar, hissiyotlar va instinktlarning mahsuli, deb qaraladi;	A	Huquqning sinfiy (marksistik) nazariyasi
2	Huquq nazariyalarining eng qadimiylaridan biri. Uning vakillari huquqning o'zida adolatning mutlaq, o'zgarimas ibtidosini mujassam etganligidan kelib chiqadilar;	B	Teologik nazariya
3	Ular huquq paydo bo'lgan va rivojlanadi deb hisoblaydilar. Erga ekilgan urug' kabi u xalqning ongida o'sib boradi va adolat, qonunlar shaklida namoyon bo'ladi. Huquq tabiatdan kelib chiqmaydi. U yoki bu xalqning tarixiy hayoti huquqni qanday ko'rinishga keltirsa, u shunday bo'lib qoladi deyishadi;	C	Huquqning tarixny nazariyasi
4	Ular huquqning mohiyatiga urg'u beradi. Bunda huquq hukmron sinf irodasining qonun darajasiga ko'tarilganligi sifatida talqin etiladi. Bu iroda mazkur sinf hayotining moddiy sharoitlaridan kelib chiqib belgilanadi;	D	Huquqning psixologik nazariyasi
5	Ular davlat va huquq xudo tomonidan berilgan, agar kimda-kim uni buzsa xudo oldida javob beradi deyishadi; [5:28-90].	G	Tabiiy huquq nazariyasi
Javobi:	1 - D	2 - G	3 – C
			4 – A
			5 – B

5. Talabalarining bilimlarni sintezlash o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Davlatning shakllarini (A), boshqarish shakllarini (B), tuzilish shakllarini (C), siyosiy rejimini (D) aniqlang va jadvalning (javob) qismiga yozing.

1. monarxiya	9. aytolitar
2. unitary	10. prezidentlik
3. federativ	11. absolyut
4. demokratik	12. tuzilish
5. respublika	13. fashistlik
6. boshqarish	14. parlamentar
7. konfederativ	15. konstitutsiyaviy
8. totalitar	16. siyosiy rejim
Javob:	A – 6, 12, 16. V – 1, 5, 10, 11, 14, 15. S – 2, 3, 7. D – 4, 8, 9, 13.

6. Talabalarining xulosa yasashga oid o'quv maqsadiga erishilganlik darajasini nazorat qilish va baholashda foydalaniladigan nostandart test topshiriqlari

Keltirilgan ta'rifni atamasi bilan juftlang.

Q	Xususiyatlari	Q	Davlat shakllari
1	Bular davlat sinfiy ziddiyatlar murosasizligining mahsuli va ko'rinishidir deyishadi	A	teologik nazariya
2	Davlatning kelib chiqishini xudo yoki diniy ta'limot bilan bog'laydigan nazariya	B	zo'rlik nazariyasi
3	Davlatning paydo bo'lishi bir qabilani ikkinchi kuchsizroq qabilani bosib olishi va o'ziga bo'usundirishi natijaida kelib chiqqan	C	Irrigatsiya nazariyasi
4	Bu nazariya XVII-XVIII asrlarda yoyilgan. Gollandiyada ushbu nazariyani Grotsiy va Spinoza, Angliyada — Lokk va Gobbs, Fransiya — Russo Rossiyada A. N. Radishchev rivojlantirgan. Ularning fikricha, hokimiyat xalqqa tegishli bo'lib, xalq uni monarxga	D	Patriarxal nazariya

	bergan. Agar monarx hokimiyatni suiiste'mol qilsa, xalq qo'zg'olon ko'tarishga va monarxni taxtdan ag'darishga haqli bo'ladi.		
5	Ushbu nazariya YUnonistonda (qadimgi Gretsiyada) paydo bo'lgan va Arastu (Aristotel) asarlarida asoslab berilgan, XVII asrda ingliz olimi Filmerning «Patriarx» asarida rivojlantirilgan. Muallif Injilga asoslanib, Odam atoning hokimiyatni xudodan olib, o'zining katta o'g'li — patriarxga, u esa o'zining avlodlari bo'lgan qirollarga berganligini isbotlashga uringan	E	shartnoma nazariyasi
6	Irrigatsiya nazariyasiga ko'ra, davlatlarning kelib chiqishi, ularning ilk shakllari SHarqda ulkan irrigatsiya inshootlarini qurish va ulardan foydalanish bilan bog'liq. Ushbu nazariya nemis olimi Vitgofelning «SHarq istibdodi» asarida ifodalab berilgan [5:120-230]	F	markscha nazariya
Javobi: 1 - F 2 - A 3 - B 4 - E 5 - D 6 - S			

So'zlarni berilgan javoblari bilan juftlang.

1	Qonunchilik palatasi qarorlari ... tomonidan imzolani?	A	Spiker
2	O'zbekiston Respublikasi Ijro xokimiyatining boshligi ..?	B	Prezident
3	O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili	V	Bosh vazir
4	O'zbekiston Respublikasida mahalliy hokimiyatning vakillik organiga	C	Ombudsman
5	O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik Palatasi Raisini ...boshqaradi.	D	hokimlar
Javob: 1 - B 2 - V 3 - C 4 - D 5 - A			

To'g'ri javobni aniqlang. Javoblar jadvaliga "ha" yoki "yoq" javoblari bilan ifodlang.

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati a'zolarining takroriy saylovi quyidagi hollarda o'tkaziladi: A) Agar saylov haqiqiy emas deb topilgan bo'lsa; B) Agar takroriy ovoz berish natijasida belgilangan miqdorda Senat a'zolari saylanmagan bo'lsa.

2. Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas» deb O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasining 110-moddasi, 2-bandida yozib qo'yilgan [1:23].

3. O'zbekiston SSR Konstitutsiyalari 1927, 1937, 1978 yillarda qabul qilingan

4. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti ayni vaqtda Vazirlar Mahkamasining Raisi hisoblanadi;

5. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining eng muhim siyosiy huquqlaridan biri davlat vakillik organlariga saylash va saylanish huquqi bo'lib, u Konstitutsiyaning 116-moddasida mustahkamlangan [1:25].

Javoblar:

1.	2.	3.	4.	5.
ha	Yo'q	ha	Yo'q	Yo'q

Zamon shiddat bilan o'zgarib borar ekan ta'lim sohasida ham yangi va yangi texnologiyalar shakllanib boraveradi. SHunday ekan, har bir pedagog o'z faoliyatida innovatsion ta'lim sohasidagi o'zgarishlarga tayyor turishi va pedagogik mahoratini doimiy tarzda rivojlantirib borishi talab etiladi.

Demak, har bir zamonaviy pedagog darslarda innovatsion texnologiyalarni qo'llashga jiddiy e'tibor qaratishi, bu bo'yicha har bir fan o'qituvchisi tajribasini doimiy oshirib borishi, doimiy ravishda darslarga ilg'or tajribalar va zamonaviy innovatsion texnologiyalarni samarali tatbiq etishi, ularni ommalashtirishi, innovatsion pedagogik texnologiyalar sifatida: loyihaviy ta'lim texnologiyasi, interfaol texnologiyalar, hamkorlikda o'qitish texnologiyalari, Keys-stadi texnologiyasi, axborot-kommunikatsion texnologiyalari, elektron ta'lim resurslari va nostandart testlardan foydalanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: "O'zbekiston" 2015.
2. 2017–2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi.
3. Tolipova J.O. Pedagogik kvalimetriya moduli boyicha ma'ruzalar matni va a'maliy mashg'ulotlar. –T.: TDPU, 2015.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi, Mualliflar jamoasi, IIV Akademiyasi.- T.: IIV Akademiyasi, 2015.
5. Davlat va huquq nazariyasi, Mualliflar jamoasi, IIV Akademiyasi. –T.: IIV Akademiyasi, 2012.

РЕЗЮМЕ

Maqolada Huquqshunoslik fanlarini o'qitishda nostandart testlardan foydalanish usullari, test turlari, nostandart testlar, uning afzalligi va ahamiyati haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об использовании методов нестандартных тестов по предмету «Правоведение», рассматриваются различные виды тестов, и в частности нестандартные тесты, их приоритетность и важность.

SUMMARY

The article deals with the methods of non-standard tests in the subject «Law sciences». The author of the article also studies different types of tests, non-standart tests, their advantages and importance.

БИЛИМЛЕНДИРИЎ ТАРАЎЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАР ЖАСЛАРЫМЫЗДЫҢ ТӘЛИМ-ТӘРБИЯСЫНА ХЫЗМЕТ ЕТЕДИ

Т.Қалибеков – юридика илимлериниң кандидаты
ҚР ХБХҚТ хәм ОҚАИ

Таянч сўзлар: таълим соҳасидаги ислохотлар, фан, умумтаълим мактаблари, юридик шахс, нодавлат таълим муассасалари.

Ключевые слова: реформы в образовании, наука, общеобразовательные школы, юридическое лицо, негосударственное образовательное учреждение.

Key words: reforms in education, science, comprehensive schools, legal entity, non state educational establishment.

Мәмлекетимизде Ғәресизлик жылларында билимлендириў тараўында жасларға заманағөй билимлерди бериў, олардың интеллектуаллық потенциалын арттырыўға хәм дүнья жәмийетшилигинде мүнәсип орын ийелеўине

қаратылған бир қатар өзгерислер менен унамлы ислер әмелге асырылды хәм бул бағдардағы реформаларды даўам еттириў ушын зәрур хўжетлер қабыл етилмекте. Атап айтқанда, бул бағдарда мысал етип, Өзбекстан Республикасы Президентиниң “Мектепке

шекемги билимлендириў системасын басқарыўды түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында”ғы [1] Пәрманын, “Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги билимлендириў министрлигиниң жумысын шөлкемлестириў ҳаққында”ғы [2] хәм “Жокары билимлендириў мәкемелерине кириў ушын талабанларды мақсетли таярлаў системасын буннан былай да жетилистириў илажлары ҳаққында”ғы [3] қарарларын көрсетиў мүмкин.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев елимизди 2016-жылы социаллық-экономикалық раўажландырыўдың тийкарғы жуўмақларына хәм 2017-жылға мөлшерленген экономикалық бағдарламаның ең әҳимийетли тийкарғы бағдарларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң кеңейтилген мәжлисиндеги “Сын талқылаў, қатаң тәртип-интизам хәм жеке жуўапкершилиқ - ҳәр бир басшы жумысының күнделикли қағыйдасы болыўы керек”[4] деп, аталған баянатында, елимизде билимлендириў тараўында әмелге асырылған унамлы ислер менен бирге, алдымызда турған жуўапкерли ўазыйпаларды да белгилеп берген еди. Билимлендириў хәм илим, мәмлекеттиң жасларға байланыслы сиясатын әмелге асырыў бағдарындағы әҳимийетли ўазыйпалардан бири - бул билимлендириў мәкемелериниң материаллық - техникалық базасын елде беккемлеў, билимлендириў мәкемелерин тәжирийбели педагог хәм кадрлар менен толықтырыў, оқыў жобаларын хәм бағдарламаларын түп-тийкарынан қайта көрип шығыў, жасларға тәрбия беріў, психология хәм басқа да тараўларда кадрларды таярлаў хәм қайта таярлаў ислерин жолға қойыўдан ибарат. Улыўма билим беріў мектеплериндеги, лицей хәм кәсип-өнер колледжлериндеги хәмде жокары оқыў орынларындағы оқытыўдың сапасын түптен жақсылаў, заманагөй оқыў реже хәм методларын енгизиў, балалар хәм жасларға арнаўлы пәнлер, елимиздиң хәм жәхән цивилизациясы тарийхын, шет тиллерди, ҳуқықый билимлерди хәм заманагөй компьютер бағдарламаларын терең үйретиўди дурыс жолға қойыў интеллектуал, эстетикалық хәм физикалық бәркамал әўладты жетилистириўди және жасларға билим беріўди жаңа сапа дәрежесине көтериў, соның ишинде, шет тиллерин, информатика хәм математика, физика, химия, биология сыяқлы әҳимийетли хәм талап жокары болған басқа да пәнлерди тереңлестирип үйретиў “2017-2021-жылларда Өзбекстанды және раўажландырыў Хәрәкетлер стратегиясы” [5] нда белгиленген бес тийкарғы бағдардың бири сыпатында белгиленген.

Өзбекстан Республикасының “Билимлендириў ҳаққында”ғы Нызамында [6], билимлендириў мәкемеси юридикалық шахс есапланады хәм нызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте дүзилген хәмде нызам хўжетлерине муўапық ислеп шығылған уставы тийкарында жумыс алып барады, деп белгиленген. Билимлендириў мәкемелериниң бири есапланған улыўма билим беріў мектеплерине нызам хўжетлери менен юридикалық шахс статусы берилип, мектепте билим беріў процессинде жүзеге келетуғын мәселелерди мектеплердиң өз бетинше шешиўи ушын имканиятлар жаратылған хәм усы Нызамда мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў бойынша қағыйдаларда белгиленген.

Елимизде, ЮНЕСКО хәм DGP Research & Consulting консалтинг шөлкеми менен биргеликте сырт еллик экспертлер топары тәрәпинен миллий билимлендириў системасын комплексли үйреніў бойынша өткерилген талқылаўларда билимлендириўдиң сыпатын, сапасын жақсылаўда бәсекилик орталығын қәлиплестириў, онда жеке-меншиқ билимлендириў секторын раўажландырыўға

тийкарғы бағдар сыпатында итибар қаратыў зәрүр екенлиги айрықша атап өтилген. Сондай-ақ, сырт ел тәжирийбелеринде мәмлекетлик хәм мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелери арасында беккем бәсекилик пуқаралардың сапалы билим алыўға болған ҳуқықын әмелге асырыўға хызмет ететуғынлығы, бир қатар раўажланған сырт елдерде мәмлекетлик емес билимлендириў секторының улыўма орта билим беріўдеги үлеси жокары болып, Германияда 12 пайызды, Францияда 17 пайызды, АҚШ да 18 пайызды, Улыбританияда 20 пайызды, Испания, Ирландия хәм Голландияда 30 пайызды қурайтуғынлығы анықланған.

Хәзирги күнде республикамызда 43 мәмлекетлик емес улыўма орта билим беріў мектеби тийисли лицензияға ийе болып, халық билимлендириў системасындағы 9680 мектепке салыстырмалы түрде олардың үлеси 0,4 пайызды қураған. Жокарыдағы көрсеткишлерге қарағанда бул көрсеткишти қанаатландыралы жағдай деп баҳалаўға болмайды.

Сонлықтан да, мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў жумысын буннан былай да раўажландырыў, билимлендириўдиң жокары сапасын тәмийинлеўде мәмлекетлик хәм мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелери арасында беккем бәсекилик орталығын қәлиплестириў, сондай-ақ, мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў тараўындағы юридикалық шахслар ушын қолайлы шаражатлар жаратыў мақсетинде 2017-жылы 15-сентябрьде Өзбекстан Республикасы Президентиниң “Мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў жумысын буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында”ғы [7] қарары қабыл етилди.

Қарар менен ушырасып атырған кемшилиқлерди әмелий сапластырыў мақсетинде мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелерине узақ мүддетли жеңиллиқли кредитлер ажыратыў хәм бурын ажыратылған кредитлердиң мүддетин созыў, билимлендириў хәм оған тийисли хызметлер бойынша барлық салық түрлери төлемлеринен 2021-жылға шекем азат етиў, пәнлерди шет тилинде тереңлестирип оқытыў хәм бул арқалы билимлендириўдиң сапасын арттырыў мақсетинде билимлендириў процесине шет елли оқытыўшылар менен кәнигелерди кеңнен тартыў нәзерде тутылып, мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелерине мирәт етилип атырған шет еллик оқытыўшылар менен кәнигелерге виза беріў, авиатранспорт, турақ жай, мийнетине мүнәсип ҳақы төлеў хәм салықлардан азат етиў сыяқлы мәселелер де өз шешимин тапқан. Буннан тысқары қарарда, социаллық қорғаўға мүтәж шаңарақлардың қәбилетли хәм талантлы перзентлерин таңлаў мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемесиндеги жәми оқыўшылар улыўма санының 10 пайызынан кем болмаған жағдайда билимлендириў хызметлерин көрсетиўден келип түскен дәрәматлар есабынан пулсыз оқытыў, белгиленген тәртипте аккредитациядан өткерилген мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелериниң питкеріўшилерине мәмлекетлик үлгидеги билимлендириў ҳаққындағы хўжет беріў нәзерде тутылды.

Сондай-ақ, қарар менен Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесине, Ташкент қаласы хәм ўәлаятлар ҳәкимликлерине Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў министрлиги менен биргеликте 2018-2019-оқыў жылы басланғанға шекем ҳәр бир район (қала)да мәмлекетлик дизимнен өткерилген тәртипте, мектепке шекемги хәм улыўма орта билим беріў тараўында мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў жумысы менен шуғылланатуғын кеминде бир юридикалық шахсты шөлкемлестириў илажларын көриў тапсырылды.

Жуўмакластырып айтқанда, Президентимиз тәрәпинен қабыл етилген “Мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў жумысын буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында”ғы қарар мәмлекетлик емес билимлендириў мәкемелери секторының кеңейиўин, республикамыздың ҳәр бир

районындағы хәм қаласындағы пуқаралардың билимлендириў хызметлеринен пайдаланыўда таңлаўға ийе болыўын, жасларға мүнәсип тәлим-тәрбия бериў сыяқлы ўазыйпаларды өз мойнына алатуғын маман хәм жетик жеке-меншик исбилерменлердин жумыс алып барыўын тәмийинлеўге хызмет етеди.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинған “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
2. Мирзиёев Ш.М. “Сын талқылаў, қатаң тәртип-интизам хәм жеке жуўапкершилиқ – ҳәр бир басшы жумысының күнделikli қағыйдасы болыўы керек”. Ўзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң елимизди 2016-жылы социаллық-экономикалық раўажландырыўдың тийкарғы жуўмақларына хәм 2017-жылға мөлшерленген экономикалық бағдарламаның ең әҳимийетли тийкарғы бағдарларына бағышланған Министрлер Кабинетиниң кеңейтилген мәжлисиндеги баянаты. /«Еркин Қарақалпақстан» газетасы, №8-9 (19939). 17-январь 2017-жыл.
3. «Мектепке шекемги билимлендириў системасын басқарыўды түп-тийкарынан жетилистириў илажлары ҳаққында» Ўзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманы. /«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. №123 (20053), 3-октябрь 2017-жыл.
4. “Ўзбекстан Республикасы Мектепке шекемги билимлендириў министрлигиниң жумысын шөлкемлестириў ҳаққында”ғы Қарары. /«Еркин Қарақалпақстан» газетасы. №123 (20053), 3-октябрь 2017-жыл.
5. “Жоқары билимлендириў мәкемелерине кириў ушын талабанларды максетли таярлаў системасын буннан былай да жетилистириў илажлары ҳаққында”ғы Қарары. /«Еркин Қарақалпақстан» №123 (20053), 3-октябрь 2017-жыл.
6. “Ўзбекстан Республикасын жәнede раўажландырыў бойынша Хәрeкетлер стратегиясы ҳаққында”ғы Ўзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 7-февральдағы Пәрманы. /«Еркин Қарақалпақстан» №19 (19949). 11-февраль 2017-жыл.
7. Ўзбекстан Республикасы Президентиниң “Мәмлекетлик емес билимлендириў хызметлерин көрсетиў жумысын буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳаққында”ғы Қарары. /«Еркин Қарақалпақстан» №117 (20047). 19-сентябрь 2017-жыл.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада таълим соҳасидаги ислохотлар, хусасан, нодавлат таълим тизимидаги ислохотлар моҳияти хақида фикрлар билдирган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам реформирования в системе образования, и в частности анализу реформ в негосударственных образовательных учреждениях.

SUMMARY

The article deals with the issues of reforming in the system of education, the analysis of reforms of non-governmental educational establishments, in particular.

KISHI MEKTEP JASINDAĞI BALALARDA OQIWĞA BOLĞAN QIZIĞIWSHILIGIN QALIPLESTIRIW

M. Matkarimova – assistent oqitwshi

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: o'quv faoliyati, ta'lim jarayoni, aqliy mehnat, o'quv komponentlari, bilim egallashga qiziqish.

Ключевые слова: учебная деятельность, процесс обучения, умственный труд, учебные компоненты, интерес к овладению знаниями.

Key words: educational activity, teaching process, mental work, educational components, interest to knowledge acquisition.

Oqıw xızmeti kishi mektep jasındağı balalar psixikasi rawajlanıwındağı ózgerislerdi belgilep beredi. Mektepke birinshi kelgen bala óz xızmetiniń túp mazmunı hám wazıypasın tolıq túsinip jetpeydi, bálkim hámme mektepke barıwı kerek dep biledi. Úlkenlerdiń kórsetpelerine ámel qılıp, trısqaqlıq penen ótkeniwlerge kirisip ketedi. Aradan belgili bir waqıt shıǵıwınan keyin, quwanışlı sezimlerdiń kemeyiwı menen mekteptiń sırtqı belgileri óz áhmiyetin joq etip baradı hám bala oqıwın kúndelik aqlıy miynet ekenligin túsinip jetedi.

Sonıń ushın balanıń aqlıy kónlikpesine iye bolmasa, onıń oqıwdan kewli suwıydı, onda úmitsizlik sezimi júzege keledi, oqıtwshı bolsa, bunday jaǵdaydıń aldın alıw ushın balaǵa tálimniń oyınnan ayırmashılıǵı, qızıqlılıǵı haqqında maǵlıwmatlar beriwı hám onı usı xızmetke tayarlaw kerek. Oqıw xızmeti dawamında payda bolǵan ózgeshelikler balanıń keleshekte rawajlanıwı ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Mekteptegi oqıw balalardıń biliw zárúrliklerin tez rawajlanıwı hám sıpatlı bolıwı, olardıń átirap turmısqa aktiv qızıǵıwshılıqların júzege keltirip, jańa bilim hám kónlikpelerdi iyelewleri ushın shárayat jaratadı. Bala áste-aqırınlıq penen óziniń psixikalıq protsesslerine iyelik etip, qabil etiw, diqqat hám este saqlawın basqara alıwǵa úylene baslaydı.

Kishi mektep jasındağı bala oqıtwshısı menen jaqsı emotcional múnásette boladı. Usı dawırge shekem tuwrıdan-tuwrı úlkenler basshılıǵında ol yaki bul xabarları ózlestirip kelgen bolsa, endi óz qálewı, erki menen zárúr maǵlıwmatlar toplawǵa, óz aldına anıq maqset hám wazıypa qoyıwǵa hárket etedi. Balanıń mine, usı aktivligi este saqlawınıń belgili bir dárejede rawajlanǵanlıǵın bildiredi. Aqlıy jol menen shólkemlestirilgen tálim protsesi bul jasaǵı balalardıń oylawın jedel rawajlandıradı. Bul jasaǵı bala basqa dáwirlerge salıstırǵanda kóbirek nárseni ózlestiredi. Mektep tálimi oqıwshınıń turmıs tárizin, sotcial dárejesin, klass jámaátı, hám shańaraq ortalıǵındaǵı ornın ózgetedi. Onıń wazıypası oqıwdan, bilim alıw, kónlikpe hám sheberliklerdi iyelew, ózlestiriwden ibarat bolıp qaladı. Kishi mektep jasındağı oqıwshılardıń oqıw xızmetleri quramalı bolǵan kóp dárejeli motivler sisteması menen basqarıladı. Oqıw xızmeti motivleri oqıwshılar ne ushın oqıp atırǵanlıǵın kórsetip beredi. Mekteptiń birinshi klasına kelgen balalarda sotcial motivler ústinlik etedi. Bul motivler átiraptaǵılar arasında jańa ornın iyelew, sotcial áhmiyetke iye bolǵan hám bahalanatuǵın xızmet penen baylanıslı bolǵan motivler esaplanadı. Biraq birinshi klasnıń aqırına kelip, kópshilik oqıwshılar óz mektep

májbüriyatlarına juwapkersizlik penen qarap baslaydı. Bul bir qansha sebepler menen baylanıslı: 1) Bala endi oqıwshı boldı, oqıwshı bolıw tilegi qanaatlandırıldı. Bul ataqtı uslap turıw ushin hesh nársе qılmasa da boladı. 2) Oqıwshınıń sotcial ornı mektepte olarǵa beriletuǵın oqıw xızmeti mazmunı menen belgilenbeydi. Jańa dástúrler tálim mazmunı hám onı shólkemlestiriwge jańasha jantasıw tiykarında dúzilgen bolıp, kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń jas imkaniyatların júzege shıǵarıp, balalarda turaqlı oqıw motivlerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi [1:21].

Tálimniń mazmunı oqıwshınıń bilimlerdi iyelewge qızıǵıwshılıǵı, óz aqlıy miynetini nátiyjesinen qanaatlanıw sezimi menen úziksiz baylanıslı. Bul sezim oqıwshınıń marapatlawı menen júzege keledi. Sonıń menen birge, oqıwshınıń qálewini, tileklerin qalıplestiredi. Balada payda bolǵan maqtanış sezimi, óz kúshine isenim sezimler bilimlerdi ólestiriw hám sheberliklerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Kishi mektep jasındaǵı balalardı oqıtıw protsesi, oqıw xızmetiniń tiykarǵı komponentleri: oqıw máseleleri, oqıw jaǵdayları, oqıw hárketleri, baqlaw hám bahalaw menen tanıstırıwdan baslanadı. (V.V.Davidov boyınsha). Bul boyınsha barlıq predmetli hárketler aqlıy rawajlandırıwǵa qolay bolǵan shárayatta ámelge asırıwı júdá áhmiyetke iye. Oqıwshınıń oqıw xızmetin ólestiriw oqıw máseleleri sistemasın sheshiw protsesinde ámelge asırıladı. Oqıwshınıń basında kishi mektep jasındaǵı oqıwshılar erkin ráwishte oqıw máselelerin qoyıw hám sheshiwdi bilmeydi. Bul wazıypanı basında oqıtıwshı orınlaydı. Áste aqırınlıq penen oqıwshılardıń ózleri de oqıw máselelerin qoyıw hám sheshiw ushin zárúr bolǵan kónlikpe hám sheberliklerdi iyeley baslaydı. Bul erkin oqıw xızmeti qalıpleswiniń zárúr basqısı esaplanadı. Oqıw máselelerin ajratıp alıw baslawısh klass oqıwshıları ushin belgili bir qıynshılıqlardı júzege keltiredi. Sonlıqtan, hár bir sabaqtıń aqırında oqıtıwshı oqıwshıları anıq bir tapsırmalardı orınlawdıń mánisin qalay túsingenliklegen anıqlaw ushin waqt ajratıw kerek. «Biz búgin klassta nelerdi úyrendik?» sıyaqlı soraw balalardıń dápterine sızıqshalar sızıp, sheńberlerdi boyawın emes, al sanawdı, qosıwdı yaqı ayırıwdı úyrengenliklerin túsiniwlerinde járdem beredi. Eger bala oqıw hárketlerin naduris orınlasa, bul onıń oqıw hárketlerin ya baqlaw, ya bahalaw menen baylanıslı hárketlerdi bilmewi, yaqı olardı jaqsı iyelemegenliklerinen boladı. Belgili psixolog hám pedagoglardıń ilimiy shıǵarmalarında kishi mektep jasındaǵı oqıwshınıń oqıw xızmetindegi erkinligi ushin shárt-shárayatlardı jaratıw júdá áhmiyetli ekenligi haqqında pikirler bar.

Oqıw xızmetinde baqlaw hám óz-ózin baqlaw kishi mektep jasındaǵı oqıwshılarda oqıw hárketlerin erkin rejelestiriw hám orınlawdıń qalıpleswinde júdá zárúr. İzertlewshilerdiń kórsetiwinshe, baslawısh klass oqıwshılarınıń máselelerdi sheshiwdegi ayırım jol hám túsiniklerdi jetkilikli dárejede iyelemegenlikleri bul túsinik

hám jollardı qalıplestiriwde balalar barlıq kerekli oqıw hárketlerin orınlawǵa úyretilmegenliginiń nátiyjesi.

Balalar oylawı hám sóylewiniń rawajlanıwında dawıs shıǵarıp pikir júritiwdiń hám bul usıldan oqıw protsesinde paydalanıwdıń áhmiyeti úlken. Dawıs shıǵarıp pikir júritiw hám óz sheshimin tiykarlap beriw aqlıy sıpatlarınıń rawajlanıwına xızmet etip, insan óz pikirleri hám is-hárketin analiz etiw hám túsiniwini rawajlandıradı. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılarda aqlıy hám oqıw materialın ólestiriw imkaniyatları bir qansha joqarı esaplanadı. Durıs shólkemlestirilgen tálimde bul jastaǵı balalar orta mektep baǵdarlamasında kórsetilgen bilimlerde salıstırǵanda kóbirek bilimlerdi túsiniwleri hám ólestiriwleri múmkin [2:11].

Kishi mektep jasındaǵı balalar oqıwındaǵı qıynshılıqlar bala shaxsınıń barlıq shaxsıy, biliw, motivatciyalıq hám erkli-emotcional tarawlarda sáwlelenedi. Bul qıynshılıqlar ózara bir-biri menen baylanıslı. Bir qıynshılıqtıń joq etiliwi ekinshi bir qıynshılıqtıń da kemeyiwine alıp keledi. Oqıwǵa salıstırǵanda unamı múnásibet kishi mektep jasınıń aqırlarına kelip, bir qansha páseyiwı kózge taslanadı. Oqıw xızmetine qızıǵıw 1-2-klasslarda kóterilip, 3-4-klasslarda páseyedi. Oqıw xızmetine qızıǵıwdıń páseyiwinde oqıtıwshınıń tayar materialdı bayan etiw hám oqıwshılardıń yadlap alıwları ustanovkası ústemlik etedi hám oqıwshılardıń aktivlikleri eliklew xarakterinde boladı. Baslawısh klass oqıwshılarında oqıw xızmetiniń barlıq elementleriniń qalıplestirilgenligi hám erkin orınlaw alınıwın jetekshi xızmet sıpatındaǵı oqıw óz wazıypasın orınlaǵanlıǵın ańlatadı. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń oqıw xızmeti óz quramına tómendegilerdi kiritedi:

- máseleler sheshimleriniń ulıwma jolların erkin ráwishte tabıw kónlikpeleri;
- oqıw wazıypaların ajrata alıw hám baqlay alıw;
- ózin hám óz xızmetin adekvat bahalay alıw hám baqlay alıw;
- xızmette ózin-ózi basqara alıw;
- logikalıq pikirlew qaǵıydalarınan paydalana alıw;
- ulıwmalastırıwdıń túrli formaların iyelew hám olardan paydalana alıw;
- jámaátlik xızmetlerde qatnasa alıw;
- joqarı dárejede erkin dóretiwshilik xızmetke iye bolıw [3:25].

Biraq, kóp jaǵdaylarda kishi mektep jaǵdaylarında oqıw xızmeti mektep ámeliyatında birinshi orıńǵa balalardı ámeliy kónlikpelerge, oqıw, jazıw, sanaw sıyaqlı sheberliklerge úyretiw mashqalası turadı. Baslawısh klass oqıw xızmetiniń tiykarǵı wazıypası-bul oqıwshılardı «oqıw»ǵa, bilim alıwǵa úyretiw esaplanadı. Kishi mektep jasındaǵı balalardı psixikalıq jaqtan rawajlanıwında tálimniń tásirinde keskin ózgerisler júz beredi. Bul ózgerisler olardı turmıstıń juwapkershilikli dáwiri bolǵan óspirimlik dáwirine ótiw ushin tayarlaydı.

Ádebiyatlar

1. Adizova T.M., To'laganova G.K. Maktab psixologining o'zlashtira olmovchi boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan amalga oshiradigan psixologik-korreksion ishlari. Maktabda psixologik xizmatni tashkil qilish muammolari. –T.: TDP. 1994. 18-32-b.
2. Adizova T.M., Usmanova E.Z., To'laganova G.K. Kichik maktab yoshining psixologik muammolari. Psixologik tuzatish ishlarining ayrim jihatları. –T.: «O'qituvchi», 1995, 3-12-b.
3. Axunjanova S.A. Bolaning maktabga moslashishining diagnostikasi. O'zlashtira olmaydigan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan amalga oshiriladigan psixologik-korreksion ishlar (metodik tavsiyanomalar). –T.: «O'zbekiston» respublikasi davlat matbuot qo'mitasi. 1996, 27-33-b.

РЕЗЬИМЕ

Мақоллада кичик мактаб Yoshidagi o'quvchilarning maktabga psixologik tayyorligi, ta'lim jarayonida o'qituvchi shaxsining tutgan o'rni, o'quv faoliyatining asosiy komponentlari xususida fikr yuritilgan.

РЕЗЬОМЕ

В статье говорится о психологической подготовке к школе детей младшего возраста, роли учителя в процессе обучения и основных компонентах учебной деятельности.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of psychological training of children of junior age for school, the role of a teacher in the teaching process and the basic components of educational activity.

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARIDA ERKIN VOHIDOV ADABIY MEROSINI O'RGATISH

S.Matyakupov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Z.Kudanova – o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: davlat ta'lim standarti, o'qituvchi, o'quvchi, mustaqil ta'lim, darslik, metod, badiiy ifoda, obrazlilik.

Ключевые слова: государственные образовательные стандарты, ученик и учитель, самостоятельной работа, учебник, метод, художественная интерпретация, образность.

Key words: state educational standards, teacher, student, independent work, textbook, method, literary interpretation, imagery.

Bugungi kunda adabiy ta'limda o'quvchilarni ma'nan yetuk inson qilib tarbiyalashda ularni kitobxonlikka jalb etish, matn ustida ishlashga o'rgatish alohida ahamiyat kasb etadi. Negaki, kitob o'qish natijasida o'quvchilarda yangi ma'lumotlar olish, tahlil malakasi hosil qilish, fikrlash, og'zaki va yozma nutqni o'stirish hamda muomala madaniyati kabi fazilatlar keng shakllanadi. Zero, "Beshikdan qabrgacha bilim izla" hadisida juda katta hikmat bor. Shu ma'noda, ilmiy izlanish insonni ma'naviy-axloqiy kamolot sari yetaklaydi. Shuning uchun ham ta'lim tizimidagi eng katta muammo o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalariga bog'liqligi bejiz emas. Negaki, mavzuni o'zlashtirishdagi sayozliklar, o'rganilgan nazariy ma'lumotlarni amaliyotga to'g'ri tatbiq qila olmaslik, nutq madaniyati yaxshi emasligi kabi omillar o'qituvchilarni hamisha qiynaydigan dolzarb masalalardan biridir.

Ma'lumki, akademik litseylarda ham mustaqil ishlarni tashkil qilishdan maqsad yoshlarni har tomonlama kamol toptirish, bilimli va salohiyatli, zukko va izlanuvchan shaxs sifatida tarbiyalashdir. O'quvchi mustaqil ishini tayyorlashga kirishar ekan muayyan mavzu yuzasidan izlanishlar olib boradi. Agar mustaqil ish mavzusi sifatida biror ijodkor hayoti berilgan bo'lsa, o'sha ijodkorning asarlarini qiyosiy, bibliografik yoki asarning yozilish tarixi jihatidan o'rganishi mumkin. Shuningdek, aksincha aniq bir asar nomi berilsa o'quvchi unga nisbatan o'zining ko'z qarshlarini bildirishi va asarda tasvirlangan voqealarga munosabatini ifodalashi mumkin. Bunday yo'l bilan esa o'quvchining faqat bilimini oshirib qolmasdan uning psixologiyasini, hayotga bo'lgan qarashlarini ham anglash imkoniyati ortadi. Bu esa o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida do'stona munosabatning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi.

Yosh nuqtayi nazaridan akademik litsey bitiruvchilari shaxs sifatida shakllangan va mustaqil fikr-mulohaza ega hisoblanadi. Akademik litseylarda mustaqil ta'limning tashkil etilishi o'quvchilarni o'z ustida ishlashga, biror mavzu yuzasidan kichik tadqiqot olib borishida juda qo'l keladi. Lekin ta'kidlash kerakki, ba'zi hollarda mustaqil ishlardan to'g'ri foydalanilmay qolayapti. Agar ta'lim sohasida mustaqil ishlarni to'g'ri va samarali tashkil eta olsak quyidagi yutuqlarga erishishimiz mumkin:

- ma'lum bir mavzu doirasida izlanishlar olib borish va ko'proq ma'lumotga ega bo'lish hamda o'quvchilarning estetik didini o'stirish va ular ongidagi mavjud bo'shliqlarni to'ldirish;

- o'quvchilarni bir-birini tinglash va hurmat qilishga o'rgatish, darsda faqat o'qituvchi va o'quvchi orasida emas, balki o'quvchilarning o'zaro sog'lom, do'stona muhitni vujudga keltirish;

- o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqiy malakasini o'stirish, ona-Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash;

- kitobxonlik orqali buyuk ajdodlarimiz merosini chuqur o'rganish va ularga nisbatan yuksak ehtirom ruhida tarbiyalash, jamiyatda o'z o'rniga ega shaxs va hayotiy xulosalar chiqarishga o'rgatish;

- mustaqil ishlarni tayyorlash jarayonida axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish malakasini boyitish.

Bugungi kunda aksariyat hollarda mustaqil ishlar faqat bir ijodkorning hayoti va ijodiga oid bo'lgan materiallarning o'quvchilar tomonidan internet tarmog'idan ko'chirib olinib o'qituvchiga taqdim etilyotgani sir emas. Agar biz o'qituvchilar adabiyot fanlaridan mustaqil ishlarni ijodiy ishlatmasdan faqat ko'chirmakashlik bilan chegaralanib qolsak, o'quvchilarni mustaqil fikrlashdan mahrum etgan

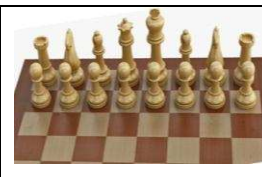
bo'lamiz. Aksincha, Adabiyot fanidan mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil qilib, o'quvchilarga aniq yo'nalish va maslahatlar berib, kitobxonlik sari yetaklay olsak, oldimizga qo'ygan maqsadga erishgan bo'lamiz.

Yoshlarni va keng jamoatchilikni kitobxonlikka jalb etishda va ularga milliy-ma'naviy qadriyatlar anglash hamda ularga nisbatan tarixiy munosabatlarni his qilishda "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Asar muallifi, Bitirchi Prezidentimiz I.A.Karimov e'tirof etganidek, "Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab-asrab kelmog'da. O'zbekistonda yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur shart-sharoitlar yaratishdir. Shu bilan birga xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va yuksaltirish – O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir" [1:80].

Darhaqiqat, yurtimizning shonli tarixi, muhim hodisalarini bilish, ularning mohiyatini anglash uchun albatta tarixiy va badiiy kitoblar o'qish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev ham bu borada alohida ta'kidlaydilar. "Hozirgi paytda hammamizning oldimizda juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan masala, ya'ni kitobxonlikni keng yoyish va yoshlarimizning kitobga bo'lgan muhabbatini, ularning ma'naviy immunitetini yanada oshirishga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqish vazifasi turibdi" [2:49].

Akademik litseylarning me'yoriy hujjatlarida [3] E.Vohidov hayoti va ijodi berilgan bo'lib, o'qituvchi unga ajratilgan soatlar bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etadi. Ammo bilamizki, shoir ijodi katta dengizga o'xshaydi. Uning adabiy merosini tahlil qilish, asarlarining asl mag'izni o'quvchilarga tushuntirish uchun auditoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun o'qituvchi bu masalani mustaqil ishlar hisobidan amalga oshirishi lozim. Quyida biz shoirning „O'zbekim“ qasidasini mustaqil ish orqali o'rgatish bo'yicha tegishli tavsiyalarni ilgari suramiz.

I bosqich. O'quvchining E.Vohidov hayoti va ijodi haqida qanday ma'lumotlarga ega ekanligini tekshirishdan iborat. Bu usulni kompyuter texnologiyalaridan foydalangan yoki maxsus jadvalni qog'ozga tushirib tarqatma material sifatida foydalanish mumkin. Unda o'quvchilarga E.Vohidov adabiy merosi bo'yicha dastur va darslikda berilgan asarlari mohiyati yuzasidan ularni shaxmat taxtasiga joylashtirish vazifasi beriladi. Ya'ni o'quvchilarga asar nomlari hamda shaxmat taxtasiga joylashtirish shartlari izohlanadi. O'quvchilar barilgan topshiriqni aniq va to'g'ri bajarsalar quyidagi ko'rinish aks etadi. Ta'kidlash kerakki, topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchilar tomonidan turli xil variantlar vujudga kelishi mumkin. Shuning uchun ham yakuniy xulosadan oldin o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning mulohazalari tinglanib, bahs-munozara tashkil etilgan holda asl mohiyat izohlanadi.

E – shoh D – vazir C, F – fil	B, G – ot A, H – rux 2 dan 2 gacha bo'lgan qator – piyoda
-------------------------------------	---

4								4
3								3
2	„Tong lavhasi“	„Buloq“ she’ri	„Sevgi“ she’ri	„Iztirob“ to’plami	„Lirika“ to’plami	„Dostonlar“ to’plami	„Orzu chashmasi“	„Ona tuproq“
1	„Nido“ dostoni	S.Yesenin she’rlari	„Oltin devor“	„Yoshlik devoni“	„O‘zbekim“ qasidasi	„Istanbul fojiasi“	Gyotening „Faust“	„Ruhlar isyoni“
	A	B	C	D	E	F	G	H

II bosqich. Ma’lumki, E.Vohidov ijodida „O‘zbekim“ qasidasi alohida ahamiyatga ega. Qasida o‘zbek xalqiga atab yozilgan bo‘lib, uning shon-sharaflari tarixiga sayohatdan boshlanadi.

Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon, o‘zbekim.
Senga tengdosh Pomir-u
Oqsoch Tyanshon, o‘zbekim.
[4:406].

So‘ylasin Afrosiyob-u,
So‘ylasin O‘rxun xati.
Qo‘hna tarix shodasida
Bitta marjon, o‘zbekim

Shoir o‘zbek xalqining „ming asrlar ichra pinhon“ tarixini Samarqandda saqlanib qolgan Afrosiyob yodgorligidan hamda O‘rxun va Enisey daryolari qirg‘oqlaridan topilgan qadimgi turkiy toshbitiklardan izlash lozimligini aytar ekan, xalqimizning juda uzoq va boy tarixga egaligiga ishora qiladi. Shu bilan birga o‘zbek xalqi dunyo fani, madaniyati, adabiyoti rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan mutafakkir ajdodlari bilan faxrlanadi.

Mazkur bosqichda o‘quvchilarning asar mohiyatini o‘rganishi, undagi ta’riflangan buyuk ajdodlarimiz siymolarini bilishi nazorat qilinadi. Buni aniqlash uchun o‘qituvchi tomonidan „So‘z o‘rniga surat“ vazifasi tashkil etiladi. Bunda monitor orqali o‘quvchilarga asarda nomlari zikr etilgan tarixiy siymolar rasmlari namoyish etiladi. O‘quvchilar „O‘zbekim“ qasidasidan olingan satrlarning (Al-Beruniy, Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Al-Farob kabir) ismlari qo‘yilmagan joylarga mazkur siymolarning yoki so‘z mohiyatini aks ettiruvchi rasmlarini topib joylashtirishi lozim bo‘ladi. Bu topshiriqning bajarilishi quyidagicha aks ettiriladi:

avlodidan,

Tuzdiyu

jadvalin,

Sirli osmon toqqa ilk

o‘zbekim.

Erkin Vohidov jahon adabiyoti namoyandalari bo‘lgan Pushkin va Bayronlarni o‘ziga ustoz sifatida tilga olgan holda Navoiyni alohida ulug‘laydi, faxrlanadi.

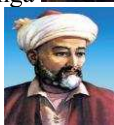
Menga

bir jahon-u, menga

bir jahon.

Lek

dek bobom bor, ko‘ksim osmon, o‘zbekim.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. –T.: «O‘zbekiston», 1996.
2. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: «O‘zbekiston», 2017.
3. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining Davlat ta’lim standarti. 2017 yil.
4. To‘xliiev B., Shermurodov T., Isaeva Sh. Adabiyot (majmua). III kitob. –T.: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.

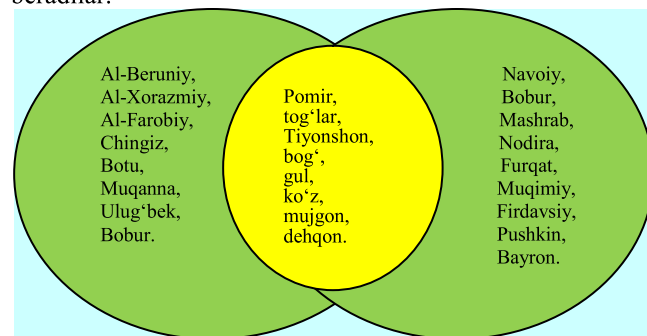

Qayga bormay boshda
G‘oz yuraman gerdayib.

O‘zbekiston, o‘zbekim.

III bosqich. Bu bosqichda „VEEN DIAGRAMMASI“ metodidan foydalangan holda aylana chiziladi. Birlashtirilgan aylananing o‘ng qismiga tarixiy shaxslar aylananing chap qismiga yozuvchi va shoirlarning ismlari, ikki aylananing birikishidan hosil bo‘lgan o‘rtadagi bo‘shliqqa Vatan va tabiat tasviri berilgan o‘rinlarni yozish orqali o‘quvchilar asarni bir vaqtning o‘zida uch tomonlama izoh beradilar.

Yoki diagramma o‘rniga jadval ko‘rinishida ham berish mumkin. Bu bosqichda o‘quvchilarga asarni bandlar izma-izligida tahlil qilish topshiriladi. Bu orqali o‘quvchining qasidani qay darajada yod bilishini ham bilib olish mumkin.

Tarixiy shaxslar	Yozuvchi va shoirlar	Vatan va tabiat tasviri
Al-Beruniy,	Navoiy,	Pomir,
Al-Xorazmiy,	Bobur,	tog‘lar,
Al-Farobiy,	Mashrab,	Tiyonshon,
Chingiz,	Nodira,	bog‘,
Botu,	Furqat,	gul,
Muqanna,	Muqimiy,	ko‘z,
Ulug‘bek,	Firdavsiy,	mujgon,
Bobur,	Pushkin,	dehqon.
	Bayron.	

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, adabiy ta’limda mustaqil ishlarni to‘g‘ri tashkil etish orqali o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan barkamol kishilar qilib tarbiyalash, shuningdek, ularda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, mustaqil ishlarning dars jarayoni bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlash orqali o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari oshishiga erishiladi.

REZYUME

Maqolada akademik litseylarda Erkin Vohidov adabiy merosini o'rgatishda mustaqil ta'lim mashg'ulotlarining ahamiyati haqida mulohaza yuritiladi. Shuningdek, shoir ijodini o'rgatishning samarali usullari haqida taklif va tavsiyalar beriladi. Mavzu akademik litseylar darsligiga kiritilgan "O'zbekim" qasidasi misolida o'rganilib nazariy va badiiy tahlil natijalari umumlashtiriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение самостоятельной работы в обучении творчеству Эркина Вахидова в академических лицеях. Изучается также, методы преподавания творчества поэта. Приводятся теоретические и эстетические результаты анализа на примере оды «Узбегим» включённой в учебники академических лицеев.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the role of independent educational activities in teaching literary heritage of Erkin Vakhidov at academic lyceums. The author of the article also studies methods of teaching the creative work of the poet. There have been given theoretical and aesthetic results of the analysis on the example of the ode «Uzbekim» than is included in the text books of academic lyceums.

КОНЦЕПЦИЯ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И СОСТОЯНИЕ НЕРАЗРЫВНОСТИ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ «ПК-ВУЗ»

Н.Н.Мусаева - кандидат педагогических наук, доцент

Бухарский инженерно-технологический институт

Таянч сўзлар: узлуксиз таълим, узлуксиз таълим концепцияси, узвийлик.

Ключевые слова: непрерывное образование, концепция непрерывного образования, неразрывность.

Key words: continuous education, the concept of continuous education, continuity.

Значение и содержание непрерывного образования изменяются адекватно развитию общества. Если до становления промышленного производства в XVII веке образование, в том числе непрерывное образование, было преимущественно уделом избранных и это удовлетворяло потребности общества, то в последующем уже школьное образование стало массовым так как усвоение массовых профессий требовало этого. В период XVII - первой половины XX века для основной массы населения общеобразовательные и профессиональные знания приобретённые в молодые годы были достаточны для профессиональной деятельности в течении всей жизни. Так как темпы развития науки, техники и технологий этого периода не приводили к существенным изменениям содержания профессиональной деятельности в течении нескольких десятилетий. Немыслимые темпы развития научно-технического прогресса во второй половине XX века привели к невиданной интенсификации накопления и обновления научно-технической информации. Каждые 10-15 лет основные показатели научной деятельности удваивались. За это время получено сведений более ¾ от объёма знаний накопленных человечеством за всю её историю. Достигнута автоматизация не только производства, но и умственного труда. Вырабатываемая продукция стала наукоёмкой, высокотехнологичной, немисленно сложной, оригинальной. При этом темпы обновления продукции достигли одного года, а иногда менее. Естественно это приводит к адекватным изменениям содержания профессиональной деятельности,

появление новых специальностей. Всё это потребовало осуществления перехода к массовому профессиональному образованию.

Уровень развития современного общества требует непрерывного углубления и расширения знаний каждого его члена в течение всей жизни. То есть изменяется значение и сущность непрерывного образования.

В Узбекистане 12-е образование является всеобщим: 9 лет обучение в общеобразовательной школе и 3 года обучения в академическом лицее либо в профессиональном колледже. Таким образом среднеспециальное профессиональное образование в Республике Узбекистан узаконенное как обязательное [1].

Обязательность среднеспециального профессионального образования служит основой непрерывного образования для каждого человека в течение всей жизни. Максимальные требования интенсивного технического прогресса, современного общества к непрерывному образованию можно удовлетворить только на основе участия каждого человека во всех видах образовательной деятельности которые включают в себя: формальное образование; неформальное образование; информальное образование.

Первые теоретические разработки по проблемам непрерывного образования появились в начале 20 века в трудах английских исследователей. Речь шла главным образом об образовании взрослых. Стадии развития концепций непрерывного образования приведены в таб.1.

Таблица 1

Анализ концепции непрерывного образования

№	Наименование стадий концепций Непрерывного образования	Сущность содержания стадий непрерывного образования
1	2	3
1.	Стадия компенсаторного обучения	Ликвидация пробелов в базовом образовании взрослых, в том числе связанных со старением знаний (Англия начало 20 века). Этой же проблеме были посвящены конференции проведённые под руководством ЮНЕСКО в Эльсноре (1949 г.), Монреале (1960 г.) и Токио 1972 г.).
2.	Констатационная стадия	Организация системы органично сочетающая профессиональное образование взрослых с общим образованием, самообразованием.(Начало 60-х годов XX века). Цель, не только «приспособление» к профессии, а создание базы для успешной адаптации к жизни в постоянно меняющемся обществе (А. Гартунг, Дж. Кидд, В. Г. Осипов и др)
3	Феноменологическая стадия	Создание оптимальных условий для личности по развитию его способностей на протяжении всей жизни (А.Карреа, П. Лангранд, П. Шукл, Э. Фор и др.). Это стремление решения проблемы интеграции индивидуальных и социальных аспектов непрерывного образования. На этой стадии развития концепций в материалах ЮНЕСКО впервые употребляется сам термин непрерывное образование (1965 г.). В 1972 г. принято решение ЮНЕСКО, признавшее непрерывное образование основным принципом, «руководящей конструкцией» для нововведений или реформ образования во всех странах мира.

4.	Методологическая стадия	Уточнение основных понятий, целей, факторов, путей и условий реализации непрерывного образования (Р. Даве, К. Дьюк, А. Кроплей, Д. Карелли, Б. Суходольский и др.). Итогом является разработка перечня признаков характерных для непрерывного образования (Р. Даве). (70-ые года XX века).
5.	Стадия теоретической экламации и конкретизации	Формирование проблемы интеграции и координации всех образовательных центров в рамках единой системы, от которого во многом зависит эффективность непрерывного образования. (Х. Гуммель, Ф. Кумбе, Д. Карелли и др.). (80-ые года XX века).

Приложение табл. 1.

1	2	3
6.	Стадия практического приложения	Обеспечение взаимосвязи, единства теоретических и практических аспектов непрерывного образования, уточнение принципа и понятия непрерывного образования. (90-ые годы XX века по настоящее время).

По результатам анализа содержания концепций непрерывного образования выявлено наличие множества определений и многогранность подходов к разработке принципов «непрерывного образования».

Согласно информации ЮНЕСКО существует около 20 терминов относящихся к понятию непрерывное образование. Среди них такие, как продолжающееся образование (Англия), пожизненное образование (США), возобновляющееся образование (Швеция) и др. Существует также множество определений непрерывного образования, в том числе:

- Это всестороннее понятие включающее формальное, неформальное и внеформальное (радио, кино, видео, телевидение, книги и т. п.) обучение индивида с целью достижения им наиболее полного развития в личностной, социальной и профессиональной жизни, продолжающееся на протяжении всей его жизни. Оно является всеобъемлющим и включает обучение, которое имеет место дома, в школе, в социальной жизни и на рабочем месте, через средства массовой информации и с помощью других ситуаций и структур с целью получения и совершенствования [4].

- Это реально функционирующая система государственных и общественных учреждений, обеспечивающих возможность образовательной и профессиональной подготовки человека с учётом общественных потребностей и личностных его запросов. В этом смысле вся система и её звенья выступают как объект организации и управления [7].

- Это совокупность путей, средств, способов и форм приобретения углубления и расширения общего образования, социальной зрелости и профессиональной компетентности, воспитания, этического отношения к действительности, обогащение культуры людей в сети государственных, общественных и других учебных заведений и в процессе самообразования [3].

- Непрерывное образование понимается как его непрекращающееся развитие, расчленённое на ряд последовательно связанных этапов, на каждом из которых создаются предпосылки для перехода на новый, более высокий уровень [8].

Изложенное свидетельствует о том, что общепринятое определение непрерывного образования до сих пор отсутствует. В этих условиях целесообразным является использование определения непрерывного образования данного ЮНЕСКО (1984 г): «Непрерывное образование означает всякого рода сознательные действия, которые взаимно дополняют друг друга и протекают как в рамках системы образования, так и за её пределами в разные периоды жизни; эта деятельность ориентирована на приобретение знаний, развитие всех сторон и способностей личности, включая умение учиться и подготовку к исполнению разнообразных социальных и профессиональных обязанностей, а так же к участию в социальном развитии как в масштабе страны, так и в масштабе всего мира».

Однако необходимо отметить, что несмотря на разные трактования понятия «непрерывное образование» принципы непрерывного образования излагаемые в разных литературах во многих совпадают. Это свидетельствует об общих тенденциях развития непрерывного образования.

Из подходов по разработке принципов непрерывного образования можно выделить:

- В Национальной программе по подготовке кадров в качестве основополагающих принципов непрерывного образования выделены: приоритетность образования, демократизация образования, гуманизация образования, гуманитаризация образования, национальная направленность образования, взаимосвязь образования и воспитания, выявление одарённой молодёжи.

- В соответствии с позицией международного Института образования ЮНЕСКО (Гамбург) основными принципами непрерывного образования являются гуманистический характер, демократизация образования, интеграция формальных и неформальных образовательных структур традиционного и нового типа, гибкость учебных планов и программ, альтернативность подходов к организации учебного процесса, особое внимание к образованию женщин, молодёжи, инвалидов, независимость и самонаправляемость обучения, связь обучения с жизнью, профессиональной и социальной активностью индивида.

- Базируясь на эти принципы Р.Даве и Р.Перера выделяют такие характеристики непрерывного образования, как всеобщность, интеграция, гибкость, демократичность.

Всеобщность - означает включённость всего населения в различные уровни и структуры образования, гибкость - множественные обучающие стратегии, самопрограммирование и самооценка учебной деятельности; демократизм-равенство доступа к образованию, сравнимость достижений.

- По А.П.Владиславлеву основными принципами непрерывного образования являются: целенаправленность которая главным образом носит методический характер, но служит для обоснования границ системы непрерывного образования, необходимых, чтобы дифференцировать стихийное развитие человека и целенаправленную деятельность по его развитию, составляющую основу содержания непрерывного образования; индивидуализированное обучение - предусматривает неповторимый характер каждого человека, требуя соответственно не только особого подхода и методов обучения, но и уникального, единственного в своём роде содержания образования; принцип непрерывности - он наиболее часто употребляется применительно к отдельному человеку и подразумевает возможность выбирать траекторию получения образования; принцип системности - практическая реализация концепции непрерывного образования должно быть не просто дальнейшее совершенствование работы отдельных типов образовательных учреждений, увеличение количества этих типов образовательных или размаха их деятельности, а создание именно системы непрерывного образования.

Э.А.Сейтхалилов характеризуя главные признаки непрерывного образования отмечает: «Одним из значимых результатов реформ является то, что система образования Узбекистана претерпела существенные структурные, организационные и содержательные из-

менения. Главное - она действительно стала непрерывной и преемственной, в полной мере отвечая требованиям современной парадигмы- « Образование в течение всей жизни» [9].

Преемственность – это прежде всего: построение единой содержательной линии, обеспечивающей эффективное поступательное развитие личности, её успешный переход на следующую ступень образования; связь и согласованность каждого компонента методологической системы образования (целей, задач, методов, средств форм организации).

Непрерывность, по нашему мнению, имеет несколько составляющих: «непрерывность развития личности; непрерывность развития организационных структур образования; непрерывность развития образовательных процессов, образовательных программ, формы и методы, технологии организации обучения и воспитания; согласованность учебных программ всех видов обучения; непрерывность содержания учебных дисциплин, реализуемая через государственные образовательные стандарты».

В исследованиях Ш.Э.Курбанова раскрыты проблемы развития личности и основ реализации принципа гуманизации в системе непрерывного образования, социально-педагогические особенности национальной модели подготовки кадров [5], [6].

Развитию теории и практики стандартизации, управления, создания учебной литературы, организации учебного процесса и профессиональной подготов-

ки кадров в системе непрерывного профессионального образования посвящены труды Р. Х. Джураева, Б. М. Мирзахмедова, Ш. Э. Курбанова, Э. А. Сейитхалилова, У. Н. Иноятова, Р. Д. Мусурмонова, Х. Ф. Рашидова, У. К.Толибова, А.Р.Ходжибаева, К.Т.Олимова, Н.А.Муслимова, Олимова Ш.Ш. и других.

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

- непрерывное образование призвано: установить более тесные связи с жизнью; осуществлять постепенный переход от образования теоретического ориентированного на овладение знаниями, к образованию практическому предполагающему приобретение не только знаний, но и умений отвечающих современным запросам общества, проложить новые пути в области теории методики обучения; обеспечить индивидуализацию обучения; использовать новые педагогические и информационные технологии. Это по существу и является сущностью современной стадии концепции непрерывного образования: «Стадия практического при-ложения».

- в условиях интенсивного НТП обеспечение непрерывности обучения становится одним из востребованных требований в системе непрерывного профессионального образования, что связано с лавинообразным ростом научно-технической информации и необходимостью его качественного усвоения всеми членами информационного общества.

Литература

1. Каримов И.А. «Баркамол авлод - Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори». –Т.: 1997.
2. Авлиякулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Технология непрерывности обучения в системе среднего специального и высшего профессионального образования. –Т.: Фан ва технологиялар. 2010.
3. Гершунский Б.С. Педагогические аспекты непрерывного художественного образования. Вестник высшей школы. № 8. 1987. –С. 22-29.
4. Dave R. Lifelong Education and School Curriculum. - Hamburg: VIE, 1973.
5. Курбанов Ш., Сейитхалилов Э. Непрерывное образование в национальной модели подготовки кадров. // Маърифат, 1999. 8,5 п.л.
6. Курбанов Ш., Сейитхалилов Э. Влияние национальной программы по подготовке кадров на развитие общества и формирование личности: Учебное пособие. - Т.: 1999. 4,25 п.л.
7. Онушкин В.Г., Кулюткин Ю. Н. Непрерывное образование - приоритетное направление науки. Педагогика. № 2. 1989, -С. 34-39.
8. Сейитхалилов Э.А., Рахимов Б.Х., Маджидов И.Х. Педагогический словарь справочник. – Т.: «Согдиана», 2011, -С. 700.
9. Сейитхалилов Э.А. Теоретические предпосылки и потенциальные пути обеспечения непрерывности и преемственности образования. Республика илмий-амалий анжуман маъруза тезислари тўплами. I-қисм. “Ўзбекистон Республикасида таълимнинг узлуксизлиги ва узвийлигини таъминлаш: ютуқ ва муаммолари”. -Т.: 2012.

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада узлуксиз таълимнинг концепцияси таҳлил қилинган. Концепциянинг ривожланиши ҳаёт билан ҳамбарчас боғлиқда юзага келиши, назарий таълимдан амалий таълимга ўтиш йўналишларида амалга оширилиши асосланган. Узлуксиз таълимнинг ташкил этилиши тамойиллари синтези таълим узвийлиги тавсифларини ажратиб тамойилларини синтез қилиш зарурлиги аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы концепции непрерывного образования. Обосновывается, что развитие концепции осуществляется в направлении установления более тесных связей с жизнью, перехода от образования теоретического к образованию практическому. Определяется необходимость синтеза принципов организации непрерывного образования с выделением характеристик непрерывности обучения.

SUMMARY

In the article the concepts of continuous education have been analyzed. It is justified that the development of concepts is carried out in the direction of establishing closer ties with life, the transition from theoretical education to practical education involving the acquisition of skills that meet the modern demand of society. The necessity of synthesis of the principles of the organization of continuous education with the identification of the characteristics of the continuity of education is determined.

ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ ПРОЦЕСИН ШӨЛКЕМЛЕСТИРҮДЕ ОҚЫҮШЫЛАРДЫҢ ТЕМПЕРАМЕНТЛЕРИН ЕСАПҚА АЛЫҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Г.Ж.Палъанова - ассистент оқытыушы

Д.Марасулова – педагогика психология қәнигелигиниң студенти

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: темперамент, холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик, физиология, эмоционал, динамика, экстремал.

Ключевые слова: темперамент, холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик, физиология, эмоциональный, динамика, экстремал.

Key words: temperament, choleric, sanguine person, phlegmatic person, melancholic, physiology, emotional, dynamics, extremal.

Адамның жеке өзгешеликleri ҳаққында пикир жүрите кеткенде, олардың туўма, биологиялық өзгешеликлерине айрықша итибар бериледи. Себеби,

негизинде бир тәрәптен шахс социаллық тири жан, екінши тәрәптен - биологиялық бир пүтинлик, туўма қасийетлерди өз ишине алған субстракт - индивид

болып та есапланады. Темперамент хэм укыпшылар индивидтин динамикалык - өзгериушен психика жумысы процесин тэмийинлеуши қасийетлерди өз ишине алады. Бул қасийетлердин әхмийети соннан ибарат, олар шахста кейин онтогенетикалык раўажланыу процесинде қәлипесетуғын басқа өзгешеликлерге тийкар болады. Адам темпераментине байланыссы қасийетлердин өзине сайлығы соннан ибарат, олар адам бир жумыс түринен екіншисине, бир эмоционал халаттан басқасына, бир қәсипти басқасы менен алмастырған ўақытларда реакциялардың майысыушаң хэм динамиклигин тэмийинлейди хэм сол көзқарастан қарағанда **темперамент** - шахс жумысы хэм минез-құлқының динамикалык (өзгериушен) хэм эмоционал - сезимлик тәреплерин характерлеуши индивидиуал өзгешеликлер топламы [1,2].

Темперамент өзгешеликлері шахстың ишки дүзилмеси менен тиккелей байланыссы болып, олардың көриниуи оның конкрет жағдайларға мүнәсибегин, экстремал жағдайларда өзін қандай тутыуын белгилеп береді. Мысал ушын, инсан түрли жағдайларда өзін түрлише тутады: жоқары оқыу орнына студент қатарына қабыл етилгенлиги хаққындағы хабарды еситкен баланың өзін ушлап-тутыуы, ямаса өмирдің аўыр сынақлары (жақын адамының өлими, жумыстан шығып қалыу, достының сатқынлығы сыяқлы) пайытта адам ықтыярсыз түрде билдиретуғын реакциялары оның темпераментинен келип шығады. Соның ушын да еки жағдайды да кимдур аўыр-басықлық пенен, басқасы болса өзін жоғалтып алатуғын дәрежеде сезим менен басынан кеширеди. Соның ушын да темпераменттин шахстың қәлипесиуи социаллық орталықта өзине сай статусы ийелеуинин әхмийети жүдә үлкен. Өзін басып алған, турмыс қыйыншылықларын сабыр-шыдамлылық пенен көтеретуғын инсанның адамлар арасындағы абыройы да жоқары болады. Бул оның өзине хұрметин де асырады, жумысқа, адамларға хэм нәрселерге мүнәсибегин жетилистирип барыуға имкан береді. Темпераменттин және бир әхмийетли тәрепи соннан ибарат, ол турмыслық ўақыялар, жағдайларды, жәмийеттеги социаллық топарларды «жақсы - жаман», «әхмийетли - әхмийетсиз» өлшемлері тийкарында ажыратыуға имкан береді. Яғнай, темперамент адамның социаллық объектлерге қарата «сезгирлигин» тәрбиялайды, профессионал шеберлик хэм қәсиплик тәжирибеделиктин артып барыуына жәрдем береді [2].

Темпераментал өзгешеликлер негизинде туўма болып есапланса да, шахсқа тиккелей байланыссы хэм аңланатуғын болғаны ушын да мәлим бир мәнисте өзгерип барады. Соның ушын да туўылған ўақтында сангвиникке уксас хәрәкетлер көринген баланы өмириниң ақырына шекем тек ғана усындайлығынша қалады, деп болмайды. Демек, хәр бир темперамент өзгешеликлерин хэм оның шахс системасына байланысын билиу хэм соған жараса жуўмақлар шығарыу керек.

Солардан келип шыққан ҳалда шахстың мийнет етиу методын таңлау хэм профессионал шеберликти арттырыуда әне усыларға итибар бериу керек. Мысал ушын, айырымлар холериклерге уқсап қызығыушы, оператив болады. Оның мийнет процесиндеги жумысын бақлап көретуғын болсақ, жеделлик, жумысты тез орынлауға укыпшылығы унамлы болса, оның сапасы, шала таслап кетиу қәуипи, айырым тәреплерине жүзеки қарауы адамды ойландырады. Сол көзқарастан алып қаралғанда, турмыста сап темперамент те болмайды хэм ол ямаса бул темперамент типі жүдә жақсы да емес. Хәр бир типтин өзине сай нәзик, күшсиз тәреплери хэм соның менен бирге күшли, унамлы тәреплери де болады.

Сангвиник темпераменти дурыс тәрбияланған ўақытта, жоқары дәрежеде раўажланған жәмәтшилик сезими, баўырманлығы, тәлим алыуға, мийнетке хэм жәмийетлик турмысқа жедел қатнас жасауы менен ажыралып турады. Системалы, мақсетли тәрбиялау болмаған қолайсыз шараятларда сангвиникте иске жеңил-желпи, бийпәрўа хэм бийғам қатнас жасау, исти ақырына шекем жеткере алмаушылық хэм жеткерийди қәлемейшлик, тәлим алыуға, мийнетке, басқа адамларға үстиртин қатнас жасау, өз күшин хэм мүмкиншиликлерин аса баҳалаушылық жүзеге келиуи итимал. Сангвиник темпераменттеги оқыушыларды хәмме ўақыт дыққат орайда тутыу, олардың басқа нәрсе менен бәнт болып қалыуына жол қоймау, оларды күши жететуғын жумыс пенен бәнт етиу хәмде олардан оқыуда хэм мийнетте актив болыуды талап етиу лазым [3,4].

Флегматик темпераменти кунтлылық, ишәнлик, қайсарлық сыяқлы қасийетлер аңсат қәлипеседи. Бирақ, айырым жағдайларда флегматикте босаңлық, косжақпаслық, уянлық, жалқаулық сыяқлы унамсыз қасийетлер қәлипесип қалыуы мүмкин. Гейде усындай темпераментли адамда мийнетке, турмысқа, дөгәрек-әтираптағы адамларға хэм хәтте өзине-өзи немқурайды, бийпәрўа қатнас жасаушылық раўажланыуы мүмкин. Флегматик темпераментли оқыушының оқыу хызметинде, әсиресе тез еслеп қалыу, тез түсиниу, тез орынлау талап етилетуғын хәлларда оның уянлығы иркиниш етиуи итимал: бундай хәлларда флегматик әззилик етиуи мүмкин, бирақ ол барлық нәрсени жақсы хэм беккем еслеп қалады. Муғаллим флегматик темпераментли оқыушылардың хызметин көбирек активлестирйуи, оларда пайда болыуы мүмкин болған бийпәрўалық хэм суўыққанлықты жоқ етиуи, бундай оқыушыларды сабақта анық (белгилі) темте ислеуге үйретип ғана қоймай, оларда өзлери хэм жолдаслары ислеп атырған нәрселерге эмоционал мүнәсибеге пайда етиуи зәрүр [3,4].

Холерик оқыушылардан әлпайымлылық, бирақ талапшанлық пенен асықпай, ойлап жуўап қайтарылыуын талап етиу, олардың ис-хәрәкетлеринде, жолдаслары хэм үлкенлер менен болған мүнәсибегтерде өзін тута билиушиликти мұдамы тәрбиялап барыу лазым. Бундай оқыушылардың мийнет хызметинде избе-излик хэм исинде тәртиплилик болыуын тәрбиялау, барлық тапсырмаларды пүткил жумыс даўамында жақсы орынлауларын талап етиу зәрүр. Холерик оқыушылардың мийнет хызметиниң хәр қандай нәтижелерине жүдә қатты, бирақ ҳақыйкый талаплар қойыу керек [3,4].

Меланхоликлер туйық болыуға бейим болады, таныс емес, жаңа адамлар менен қатнас жасаудан қыйналады, көбинесе қысыншақ болады, жаңа жағдайда қатты қыйналады. Турмыстың хэм хызметтин қолайсыз жағдайларында меланхоликте әйтеуир нәрсеге кеуили қалыу, үскини қуйылыу, қапа болыу, гүманланыу, сыр жасырыу, уайымға берилиу сыяқлы қасийетлер раўажланыуы итимал. Бундай оқыушылар жәмәттен жатсырайды, жәмийетлик хызметтен бас тартады, өз жеке сезимлері менен шекленип қалады. Бирақ, қолайлы жағдайларда дурыс тәрбияланған ўақытта меланхоликтин ең баҳалы қасийетлери жүзеге шығады. Оның тәсирленгишлиги, оған көркем өнерде - музыкада, сүүрет салыуда, поэзияда үлкен табысларға ерисиуге мүмкиншилик береді. Меланхоликлер көбинесе мұлайымлығы, әдеп-икрамлығы, сыпайылығы, қайыркмлығы хэм мийирманлығы менен ажыралып турады [3,4].

Тәлим-тәрбия процесинде темпераментти өзгертиу ўазыйпасын қойыуға болмайды.

Жокарыда айтып өтилгенидей, нерв системасының «жақсы» ямаса «жаман» темперамент типлери болмайды. Ҳәр бир темперамент типі унамлы хәм унамсыз тәрәплерине ийе болады.

Солай етип, ўазыйпа тәрбияланўшының нерв системасы (темпераменти) типиниң өзгешеликлерине ийкемлестире отырып, шахстың унамлы қәсийетлерин тәрбиялаўдың ең жақсы жолларын, формаларын хәм методларын табыўдан ибарат болады.

Әдебиятлар

1. Адизова Т.М. Психологическая методика изучения личности учащихся в процессе общения. Методическое пособие. - Т.: ТГПУ, 2000.
2. Давлетшин М.Г. Психологияда шахсни ўрганиш истиқболлари. - "Халқ таълими" журналы, 2001 йил № 3-5.
3. Раджамуродов З.Т., Раджабов А.Л. Одам ва хайвонлар физиологияси 2010.
4. Содиков Қ., Арипова С. Х. Еш физиологияси ва гигиенаси. 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим - тарбия жараёнида ўқувчиларнинг физиологик ва психологик хусусиятларини, темпераментларини (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик) ҳисобга олиш масалалари туғрисида фикрлар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению и описанию физиологических и психологических признаков детей с разным темпераментом (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик) в образовательном процессе.

SUMMARY

The article is devoted to the study and description of the physiological and psychological traits of children with different temperament (choleric, sanguine, phlegmatic, melancholic) in the educational process.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

А.А.Хужаев - старший преподаватель

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: мониторинг, таълим сифати, таълим тизими, компетентлик, самарали бошқарув, бошқарув мониторинги, алгоритм.

Ключевые слова: мониторинг, качество образования, преобразования, компетентность, система образования, эффективное управление, управленческий мониторинг, алгоритм.

Key words: monitoring, quality of education, transformation, competence, education system, effective management, management monitoring, algorithm.

Сегодня во всей системе непрерывного образования нашей республики происходят позитивные изменения. Образование, в частности, и высшее, обусловлено, прежде всего, потребностью в приобретении новых компетенций, освоения современных технологий [1:1], развития качеств, позволяющих более комфортно чувствовать себя в процессе труда и в быту. Высшее образование является уникальной частью единого образовательного пространства, реализующего условия для развития личности, способной предоставить широкий спектр образовательных услуг в соответствии с растущими потребностями и изменяющимся социальным заказом общества, где также кардинально преобразован учебно-воспитательный процесс, способствующий достижению студентами и преподавателями необходимых результатов. На современном этапе оценка качества образования является одной из важнейших проблем [2:1]. Мотивы, потребности, цели студентов, стремящихся получить знания, существенно отличаются от мотивационно-целевых установок молодежи, работающих на производстве. При этом большинство образовательных программ системы образования связаны с профессиональным ростом личности, что актуализирует вопросы содержания и форм образования, обеспечивающих эффективное пополнение знаний.

Однако, последние десятилетия внесли существенные коррективы в цели, задачи и содержание образования. Сама проблема современного образования и его качества требует серьезного научного изучения, в том числе, и с помощью мониторинга, признанного эффективным рычагом управления.

На наш взгляд, в исследовании этого вопроса заинтересованы все непосредственные участники процесса обучения:

- 1) общество и работодатели, получающие более высококвалифицированного работника;
- 2) обучающиеся, повышающие свою компетентность, способные в дальнейшем более гибко реагировать на вызовы рынка труда;
- 3) высшие образовательные учреждения, осуществляющие деятельность в системе образования и заинтересованные в долгосрочной прибыльной работе и формировании позитивного имиджа на рынке образовательных услуг.

И в этом контексте мониторинг может быть инициирован как самим образовательным учреждением с целью

улучшения качества образовательной деятельности, так и органами управления образованием.

Исследование проблем качества учебного процесса в системе образования мы связываем с реализацией образовательного мониторинга, который рассматриваем как систему сбора, обработки, хранения и распространения информации о состоянии образовательной системы или отдельных её элементов с целью информационного обеспечения управления, принятия оптимальных управленческих решений, корректировки и развития определённого объекта образовательной системы.

Для эффективного управления, принятия обоснованных решений в области управления качеством образования на уровне вузов необходима достоверная информация о ходе преобразований в образовательном процессе, непрерывное отслеживание результатов образовательного процесса, выявление положительной и отрицательной динамики в образовательном пространстве, что позволит осуществить контроль над происходящими в вузе изменениями, оценить влияние данных изменений и преобразований на работу преподавателей и их взаимоотношения со студентами, в целом на результативность обучения. Добиться этого поможет мониторинг, являющийся постоянно организованным наблюдением за каким-либо процессом, отслеживанием его хода по чётко определённым показателям с целью сравнения наличного состояния с ожидаемыми результатами и предупреждением нежелательных отклонений. Проблемы качества учебного процесса, определяющего сущность мониторинга, связываем с разновидностью образовательного мониторинга – управленческим мониторингом.

Управленческий мониторинг – это наблюдение за характером взаимодействия различных уровней: руководитель – педагогический коллектив, руководитель – студенческий коллектив, руководитель – коллектив родителей, руководитель – вневузовская среда, преподаватель – преподаватель, преподаватель – студент и т.д. Это контроль, отслеживание и оценка эффективности, последствий и вторичных эффектов, принятых в области управления. Основной целью управленческого мониторинга является получение информации, благодаря которой повышается уровень самоорганизации и самоконтроля субъектов образовательной деятельности, а также совершенствуется учебный процесс. Анализ полученной в ходе мониторинга информации позволяет принимать более адекватные

решения относительно системного управления качеством учебного процесса. При этом важно отслеживать различные его аспекты и уровень учебных достижений студентов с учетом того, что современный учебный процесс в системе профессиональной подготовки – явление достаточно сложное. Он, с одной стороны, прост, поскольку решает более ограниченный спектр образовательных задач, с другой стороны, сложен в плане своей организации. Общим для учебного процесса в системе высшего образования является наличие взаимосвязанных компонентов, влияющих на его качество. Именно структурирование учебного процесса позволяет выявить все многообразие качественных характеристик дидактических объектов и установить взаимосвязь между качественными и количественными показателями учебного процесса [3:82]. А их постоянное отслеживание в процессе мониторинга позволяет своевременно и эффективно управлять качеством учебного процесса.

Исходя из анализа научной литературы, подходов к определению сущности учебного процесса в системе высшего образования, практики организации образования в вузе, собственного управленческого опыта, считаем возможным рассматривать учебный процесс как систему взаимодействия и функционирования программного, организационного, информационного, коммуникативного, учебно-методического, самообразовательного и контрольно-оценочного компонентов с целью организации и управления профессиональным и личностным развитием в соответствии с установленными стандартами обучения.

Каждый из компонентов направлен на выполнение тех или иных задач учебного процесса, а именно:

- планово-программный компонент предполагает разработку на основе требований общества, рынка труда и личности учебных планов и программ, которые обеспечивают профессиональное и личностное развитие будущего специалиста в процессе его обучения в высшем образовательной учреждении;

- организационный компонент должен на основе существующих планов и программ реализовать такие формы обучения, которые позволят активизировать познавательную деятельность студентов.

При оценке качества предоставляемых учреждениями высшего образования услуг необходимо использовать мониторинговый инструментарий с целью изучения соответствия учебных планов требованиям Государственных образовательных и профессиональных стандартов. Важным аспектом качества учебного процесса становятся организационные формы его реализации.

Наиболее часто используемые форма образования – групповая.

Как свидетельствует практика именно работа в группе, совместный поиск решения проблем, возможность ведения дискуссии, организации деловых игр и проектной деятельности наиболее эффективно помогают личности достигать целей своего образования. Студент в системе высшего образования играет не просто активную, но и зачастую ведущую роль, общаясь с преподавателем, и активные, интерактивные формы обучения, практико-ориентированные занятия позволяют успешно повысить ему свою профессиональную компетентность. В этом контексте мониторинг поможет отобрать наиболее рациональные формы реализации учебного процесса. Так, студенты становятся главными субъектами мониторинга. Они наиболее адекватно могут оценить учебную информацию, необходимо использовать для её получения информационно-коммуникационных технологий, сети Интернет, специальных обучающих программ; выявить слабые позиции в формировании учебно-методического обучения, организацию процесса приобретения и развития профессиональных умений и навыков; взаимодействие с преподавателями и другими студентами; целесообразность и эффективность применяемых форм контроля.

Для более эффективного проведения мониторинга в высшем образовательном учреждении необходимы сле-

дующие условия:

- наличие четкой организации и слаженной работы всех звеньев сбора, обработки и анализа информации;
- использование мощной технической базы;
- привлечение высококвалифицированных кадров;
- наличие компетентного методического контроля за учебно-воспитательным процессом.

Главной задачей мониторинга является осуществление систематического контроля за управляемым процессом, обеспечение всех участников образовательного процесса долгосрочной обратной связью, осведомляющей о соответствии фактических результатов с ожидаемыми. Это позволит проводить отслеживание результатов обучения и воспитания, которое можно проводить в двух плоскостях: мониторинг педагогических кадров и студенческой молодежи. Для получения достоверной информации необходимо выявить разницу состояния перед началом и после преобразований.

При определении показателей мониторинга психологической адаптации следует делать упор на четыре сферы изучения личности студента: интеллектуальную, личностную, межличностную и психоэмоциональную, определить соответственно их особенности.

Так, к интеллектуальной сфере относятся: уровень развития познавательных процессов: внимания, восприятия, памяти, мышления, воображения.

К личностной сфере относятся: особенности характера, темперамента, направленности, уровни притязаний и самооценки, интересов, субъективной локализации контроля.

К межличностной сфере относятся: уровень развития коммуникативных и организаторских способностей, конфликтности, социометрический статус.

К психоэмоциональной сфере относятся: самочувствие, активность, настроение, уровень адаптивности и тревожности.

В качестве способов получения достоверных данных необходимо определить следующие методы исследования: психологический анализ документов (биографический метод, метод анализа продуктов деятельности), наблюдение, экспертная оценка, индивидуальная беседа, тестирование, анкетирование.

Указанные методы позволяют определить содержание свойств личности, выявить факторы, наиболее сильно влияющие на ее становление и развитие, обосновать пути и условия эффективного преобразования вуза [4:201].

Мониторинг личности студента начинается с момента прихода его в вуз на основе анализа успеваемости, проведенных анкет, диагностик и индивидуальных бесед. При анализе стартовых анкет до преобразований, осуществляемых в вузе преподавателями, и результатов мониторинга на выходе можно увидеть, что все студенты проходят адаптацию к преобразованиям в вузе. Здесь присутствует такой показатель, как уровень эмоционального состояния студентов группы, который позволяет судить о повышении их мобильности, умении гибко реагировать на изменения, происходящие в группе, вузе, способности реально оценивать ситуацию и стремлении к позитивным преобразованиям.

При проведении мониторинга особое внимание уделяется показателям качества образования. В нашем вузе мы использовали систему мониторинга для повышения качества знаний, которая дает нам реальную возможность следить за успешностью процесса реализации программы развития, с одной стороны, и своевременной коррекции – с другой.

После встречи с психологом на практическом занятии, студенты понимают, что, работая в группе можно получить консультацию, способствующую в дальнейшем усвоить учебный материал.

Стратегическими целями воспитания студенческой молодежи являются:

- создание условий для полноценного раскрытия духовных устремлений студентов, их творческих способно-

стей для совершенствования гражданской позиции, социально значимых ценностей, личностных и профессиональных качеств, ответственности за принятие решений;

- создание атмосферы подлинной и постоянной заботы, социальной поддержки студентов;

- освоение студентами новых социальных навыков и ролей;

- развитие культуры социального поведения в условиях открытого общества и роста динамики общественных отношений.

Для реализации этих целей необходимо:

- систематически обсуждать актуальные проблемы воспитания студентов на заседаниях совета вуза, совета факультета, заседаниях кафедр с выработкой конкретных мер по совершенствованию воспитательной работы;

- обеспечить активное участие в воспитательном процессе всего профессорско-преподавательского состава вуза, организовав обучение педагогов через систему регулярных научно-методических семинаров [5:97];

- создать в вузе истинно гуманистическую воспитательную среду, которая способствовала бы формированию положительных качеств студентов, преподавателей и всех сотрудников;

- систематически проводить воспитательную работу по всем направлениям: гражданскому, патриотическому, духовно-нравственному, эстетическому, трудовому, правовому, физическому, психологическому и др.;

- активизировать работу кураторов;
- в полной мере реализовать воспитательный потенциал учебной и научной деятельности;

- систематически привлекать к участию в воспитании студенческой молодежи деятелей науки и культуры, искусства и религии, политики и права, работников других сфер общественной жизни;

- добиваться органической взаимосвязи учебного процесса с вне учебной воспитательной деятельностью, сферами досуга и отдыха студентов;

- обеспечить систематическое отслеживание (мониторинг) интересов, запросов, ценностных ориентаций студентов как основы планирования воспитательной работы.

Реализация мониторинга, обычно, протекает в виде мониторинговых процедур, проводимых по заранее выбранному алгоритму. Считаем наиболее эффективным следующий алгоритм последовательных шагов: 1) установление цели мониторинговой процедуры; 2) выбор методов мониторинга; 3) определение субъектов и их роли в мониторинговой деятельности; 4) согласование сроков проведения; 5) разработка инструментария (методики) мониторинга; 6) реализация процедуры мониторинга; 7) обработка, анализ и интерпретация результатов проведенной мониторинговой процедуры.

Предложенный нами алгоритм не исключает творческого поиска новых алгоритмизированных действий. Важно при проведении мониторинга отобрать наиболее эффективные методы мониторинга.

В системе высшего образования целесообразно использовать интервью, контент-анализ документов, экспертную оценку и самоанализ.

На наш взгляд, проведение экспертной оценки с привлечением руководителей образовательных учреждений обеспечит сторонний взгляд на качество образования, позволит критически оценить уровень профессиональной и личностной компетентности студентов.

Таким образом, наше исследование свидетельствует о целесообразности проведения мониторинга качества учебного процесса в системе высшего образования. Результативность проведения мониторинговых процедур будет зависеть не только от технологических аспектов его реализации, но и от мотивации всех субъектов мониторинга, их заинтересованности в улучшении качества образования, понимания важности высшего образования как структурного элемента динамичного развития общества.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». // Учитель Узбекистана. № 6 (2453). 10 февраля 2017 года.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования. // Учитель Узбекистана. № 16 (2463) 21 апреля 2017 года.
3. Исмадияров Я.У., Бегимкулов У.Ш., Шарипов Ш.С., Исянов Р.Г., Парпиева М.М. Структура и содержание подготовки студентов к управленческой деятельности в системе высшего педагогического образования. -Ташкент: «Навруз», 2014. –С. 155.
4. Исмадияров Я.У., Исянов Р.Г., Парпиева М.М. Методологические основания исследования качества образования // Совершенствование процессов переподготовки и повышения квалификации руководителей и педагогических кадров высших образовательных учреждений и переводной зарубежный опыт. Международная научная конференция. – Ташкент: 2016. – С. 195-203.
5. Исмадияров Я.У., М.Парпиева, Д. Арипова. Факторы, влияющие на качество обучения и профессиональную подготовку кадров // Узлуксиз таълим. – Тошкен: 2017 - № 1, - С. 96-101.

Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида таълим сифати мониторингини такомиллаштириш, бошқариш, таълим сифатини бошқариш бўйича қарорлар қабул қилиш ҳамда мониторинг тизимини такомиллаштириш алгоритми бўйича тақлифлар келтирилган.

В статье автор рассматривает проблему совершенствования мониторинга качества образования, управления, принятия решений в области управления качеством образования в высших образовательных учреждениях. Предлагается алгоритм осуществления мониторинговой деятельности.

In the article the author considers the problem of improving the monitoring of education quality, management, decision-making in the field of quality management at higher educational institutions the author offers an algorithm for realizing monitoring activities.

ТЕХНОЛОГИИ WEB 2.0 КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНО – МЕТОДИЧЕСКОЙ WEB-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Ю.В.Рысюкова – ведущий методист учебно-методической части общества с ограниченной ответственностью «AVTOTEST REPORT»

Таянч сўзлар: ахборот коммуникация технологиялари, касбий фаолият, АКТ тажрибасига эга бўлиш, илмий методик web-фаолият, web-технологиялар.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, профессиональная деятельность, ИКТ-компетентность, научно-методическая web-деятельность, web-технологии.

Key words: information communication technologies, professional activity, ICT competence, scientific-methodical web-activity, web-technologies.

В условиях бурного развития научно-технического прогресса, особое значение приобретает подготовка в высшей школе высококвалифицированных педагогических кадров, имеющих высокую общенаучную и профессиональную подготовку, способных к самостоятельной творческой работе.

Преподавание в сфере высшего образования является высококвалифицированной профессией. Формой служб общества, которая требует от преподавательских кадров учреждений высшего образования глубоких знаний и специальных навыков, приобретённых и поддерживаемых упорной учебой и исследовательской

деятельностью на протяжении всей жизни: оно требует также соответствия высоким профессиональным требованиям, предъявляемым к научной и исследовательской деятельности [2].

Итоги проведённого рабочей группой, созданной распоряжением Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2016 года № Р-4724, изучения состояния системы высшего образования выявили, что в ряде высших образовательных учреждений все ещё на низком уровне находится научно-педагогический потенциал, не соответствующий современным требованиям учебно-методическое и информационное обеспечение образовательного процесса, нуждается в системном обновлении материально-техническая база [3]. На сегодняшний день использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) даёт возможность качественно изменить формы и методы обучения, с корректированием педагогической теории и практику на поиск новых моделей обучения.

Развитие научных исследований, посвящённых использованию идей кибернетики, информационных технологий опирается на работы Н.Краудера, Б.Скиннера, Г.Паска, Ж.Пиже В дальнейшем использование ИКТ были раскрыты российскими исследователями П.Я.Гальпериним, А.П.Ершовым, Ю.А.Первиным, Н.Ф.Талызиной и другими. Изучение влияния информатизации на сферу образования отражается также и в трудах таких отечественных учёных как А.А.Абдукодырова, У.Ш.Бегимкулова, Ф.М.Закировой, А.А.Орипова, У.Ю.Юлдашева. Анализ этих работ помог раскрыть аспекты применения ИКТ в образовании. Таким образом, использование ИКТ помогает повысить творческую деятельность педагога и обучающихся, раскрывая внутренний потенциал, а также формировать и развивать профессиональные умения и навыки; расширить сотрудничество, а именно, расширить географическое и адресное информационное пространство между преподавателем и обучающимся, между самими обучающимися; изменить образовательный и культурный уровень субъектов педагогического процесса. В этом процессе особую роль играет преподаватель.

Эффективность деятельности каждого преподавателя определяется его профессионализмом, умением адаптироваться к постоянно изменяющейся образовательной среде. Поскольку развитие технологий и их применение в учебном процессе требует непрерывного профессионального самосовершенствования педагогов, подготовка преподавателя в области использования средств ИКТ в образовании должна носить опережающий характер. Преподаватель должен следить за техническими новинками, знать о новых учебниках, учебных и методических пособиях, учебно-методических комплексах, как традиционных, так и электронных; уметь оценивать их качество и выбирать лучшие с точки зрения их дидактической эффективности.

Существует большой выбор технологий, способных помочь педагогу повышать своё педагогическое мастерство. На сегодняшний день это web – технологии.

Понятие Web 1.0 — это общий термин, описывающий состояние Всемирной Паутины за первое десятилетие её существования. Для 90-х годов XX века были характерны медленные типы подключения и ограниченное число сервисов Интернет. Веб-сайтам того времени были присущи такие черты как: статичное содержимое веб-страниц, контент создавался и поддерживался разработчиками веб-сайта и был представлен, в основном, в виде текста, с использованием физических или внедрённых стилей, редковстраиваемых и, тем более, связанных таблиц стилей.

Затем произошёл переход от технологий web 1.0 к web 2.0. [3]. Под технологией Web 2.0 понимают совокупность веб-технологий, ориентированная на активное участие пользователей в создании контента веб-сайтов. Web 2.0 позволяют привлекать «коллективный разум» для наполнения сайта; организовать взаимодействие между сайтами с использованием веб-сервисов; обновлять веб-страницы без перезагрузки; объединять различные сервисы для получения нового функционала. Одной из важных для использования сайтов web 2.0 в образовании чертой является совместное создание и использование ресурсов. Данная особенность во многом определила изменение дидактических принципов применения технологий web 2.0. интернет и интернет-технологии до появления web 2.0 были преимущественно для индивидуальной работы, и хотя существовали групповые формы коммуникации, сама деятельность посредством этих технологий была индивидуальна. При всей общности характеристик сервисов web 2.0. отдельные из них имеют явные перспективы использования в образовании [3].

Современные ИКТ-технологии мы можем рассматривать не только как средство инновации в образовании, но и как средство возникновения web-деятельности педагога. То есть web-технологии видоизменяют профессиональную деятельность, предъявляя более высокие требования к самой личности педагога, который должен уметь организовать учебно-познавательную деятельность учащихся на основе технологий web 2.0.

Как известно, профессиональная деятельность – вид постоянно выполняемой деятельности, специфика которой заключается в психолого-педагогическом воздействии на учащихся с учётом их индивидуальных и возрастных особенностей, запросов, интересов, увлечений, духовного мира и вместе с тем в целенаправленном управлении процессом учения и развития личности. Болгарский психолог Д.Йорданов структуру деятельности преподавателя в функциональном плане предлагал рассматривать как состоящую из пяти компонентов: 1) является главным источником информации; 2) управляет познавательной деятельностью учащихся; 3) разрабатывает задачи для учащихся; 4) является адресатом обратной информации; 5) исправляет и корректирует ошибки учащихся.

С появлением web 2.0 технологий эти компоненты видоизменяются. Так, например, к одному из видов профессиональной деятельности относится научно-методическая деятельность. Методическая деятельность становится научной, если она носит исследовательский характер и направлена на приращение (создание новых) методических знаний и умений. Главная цель научно-методической деятельности имеет двойственный характер, к которому относятся: 1) повышение профессиональной квалификации и научно-методического уровня педагогических кадров; 2) обеспечение учебно-воспитательного процесса научно обоснованными методами и средствами обучения (программами, планами, учебниками и учебными пособиями, средствами наглядности, компьютерными программами и т.д.). Обе стороны основной цели тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Речь идёт о развитии преподавателя как творческой личности, о переключении его с потребительского типа на самостоятельный поиск методических решений. Принято считать, что в основе научно-методической деятельности лежит умение самостоятельно находить новые подходы к осуществлению и усовершенствованию педагогической деятельности.

Научно-методическая деятельность представляет собой научное исследование, целью которого является получение своих собственных выводов и результатов

(теоретического и практического характера) в области преподавания конкретной дисциплины. Научно-методическая деятельность высшего учебного заведения – это целостная система мер, основанная на достижениях науки и практики, направленная на всестороннее развитие творческого потенциала педагога, и, в конечном итоге, на повышение качества и эффективности учебно-воспитательного процесса, на рост уровня образованности, воспитанности и развитости обучающихся.

К научно-методической деятельности относятся: методический анализ учебного материала; планирование системы уроков теоретического и практического обучения; моделирование и конструирование форм предъявления учебной информации на уроке; конструирование деятельности учащихся по формированию технических понятий и практических умений; разработка методики обучения; разработка видов и форм контроля профессиональных знаний, умений и навыков; управление и оценка деятельности учащихся на уроке; рефлексия собственной деятельности при подготовке к занятию и при анализе его результатов.

Как указано выше информатизация образования, а в частности появления web – технологий, стала условием появления нового вида научно-методической деятельности, *научно-методической web-деятельности*. Эта форма деятельности представляет собой синтез поиска и обмена новых подходов к педагогической деятельности с использованием современных ИКТ. К научно-методической web-деятельности относятся: поиск, анализ и разработка учебно-программной документации, методических комплексов с помощью ИКТ; участие в научных онлайн конференциях и форумах, семинарах и вебинарах; разработка и использование образовательных сайтов и обу-

чающих программ с целью организации и управления учебно-познавательной деятельностью учащихся на основе web-технологий.

Сравнительный анализ, проведенный среди студентов (2-4 курсов) факультета «Профессиональное образование в сфере ИКТ» Ташкентского университета информационных технологий, показал, что количество участников международных онлайн конференций и форумов больше чем количество участников международных очных конференций (Таблица № 1).

Таблица № 1. Результаты сравнительного анализа

№	Вид научно-исследовательской деятельности	Количество участников (в %)
1	Международные онлайн конференции и форумы, научные вебинары.	138
2	Международные очные конференции, форумы, научные семинары.	31

Следует отметить, что осуществление научно-методической web-деятельности имеет ряд преимуществ, поскольку стирает территориальные границы, так как деятельность осуществляется через сеть Интернет; является доступной для людей, имеющих физические ограничения или не обладающих коммуникативными и ораторскими способностями; способствует экономии денежных средств - что делает научно-методическую web-деятельность доступной; повышает мотивацию к учебно-познавательной деятельности; побуждает к самостоятельному поиску и анализу информации; способствует раскрытию внутреннего творческого потенциала, в связи с безграничными возможностями современных информационно-коммуникационных технологий.

Литература

1. Анатольев А.А. Развитие веб-технологий: основные тенденции и перспективы: учебно-методическое пособие, -Москва: 2013.
2. Генеральная конференция Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), в Париже с 21 октября по 12 ноября 1997 г.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования». Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., № 18, ст. 313, № 19, ст. 335.
4. Закирова Ф.М. Технология формирования компетентности в применении веб-технологий в системе методической подготовки педагогических кадров. // Информатика и образование. Россия. -Москва: 2014. № 1 (250). -С.78-80.

РЕЗЮМЕ

Маколада асосан web 2.0 дан фойдаланувчи замонавий олий ўқув юрти ўқитувчиси web фаолиятининг илмий методик шаклланиши ва ривожланиши жараёнилари ақс эттирилган; web 1.0 ва web 2.0. технологияларининг қиёсий таҳлили келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описан процесс формирования и развития научно-методической web-деятельности современного преподавателя вуза, основой которого являются технологии web 2.0 Проводится сравнительный анализ технологий web 1.0 и web 2.0. Также в статье указаны преимущества осуществления научно-методической web-деятельности.

SUMMARY

The author of the article describes the process of formation and development of scientific-methodological web activities of a modern University teacher, the principal bases of which are web 2.0 technologies. There is a comparative analysis of web 1.0 and web 2.0. The author of the article also outlines the advantages of implementation of scientific-methodical web-activities.

КОНЦЕПТУАЛЬНО - ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ

М.А.Тилакова – соискатель

Джизакский областной центр переподготовки повышения квалификации работников народного образования

Таянч сўзлар: Ўзбекистон қадимий меъморчилик ёдгорликлари, тарихий-маданий мероси ўрганиш, синфдан ташқари шароитларда турли гуманитар тўғараклар, тарихий-маданий мероси ўрганиш, креатив – интеллектуал-ижодий фаолият.

Ключевые слова: исторический, историко-культурный памятник, деятельность, интеллектуально-творческий, определённый результат, креативное развитие учащихся, интеллектуально-творческие достижения, важный фактор, развитие креатива личности.

Key words: historical, historical-cultural moment, activity, intellectual-creative, certain results, creative development of students, intellectual-creative achievements, an important factor, development of a person's creativity.

Важным ориентиром современной образовательной политики является интеллектуальное развитие и формирование творческих способностей обучающихся, совершенствование интеллектуально-творческих способностей обучающихся, совершенствование интеллектуально-творческого потенциала нового поколения специалистов. В первую очередь в процессе обучения гуманитарным дисциплинам, особенно во внеучебное время, предостав-

ляющим широкие возможности в успешном решении проблемы, непременно на национальном историко-культурном материале, на познавательно-творческом и интеллектуально-творческом уровнях. В формировании познавательно- и интеллектуально-творческих способностей обучающихся предполагается совершенствование современной личности. В этом процессе, безусловно, важную роль и место имеют художественные ценности.

При создании обучающимся условий и возможностей для проявления, развития и совершенствования креативных способностей, в том числе, внеучебных, наиболее эффективных условий необходим научно-педагогический подход к решению проблемы во внеучебных условиях на концептуально-педагогической основе.

Для развития креативных способностей у обучающихся нами разработан определённый концептуально-педагогический подход. Основными концептуально-педагогическими положениями для решения проблемы развития креативных способностей обучающихся выделены следующие:

Развитие креативных способностей обучающихся в разных структурах системы образования с совершенствованием личностного потенциала – главный фактор современного образования.

Интенсивная социальная жизнь и запросы общественной практики предъявляют высокие требования к современной личности, прежде всего, креативных способностей, а именно – интеллектуально-творческих – каждого обучающегося.

Повышение качества данного образования/воспитания требует инновационного режима развития в сфере креатива личности, познавательно-творческой деятельности, интеллектуально-творческого развития обучаемых (непреренно в социально-коммуникативном контексте).

Необходимы педагогические основы решения проблемы – теоретические и практически, с учетом конкретно-психологических аспектов, предметного содержания и процесса развития креативных способностей обучаемых.

Важно определение конкретно-предметных знаний, способов их креативного освоения и практического использования.

Развитие креативных способностей у обучающихся весьма эффективно в процессе изучения гуманитарных дисциплин, познания историко-культурного и художественного наследия, особенно своей страны (на креативном уровне изучения/познания).

Особенно результативны в решении проблемы внеучебные занятия по своей специфике, особенностям и широким возможностям).

Требуются оригинальные внеучебные программы с направленностью на креативное изучение предмета критерии его креативного изучения.

В педагогическую систему развития у обучающихся креативных способностей на внеучебных занятиях «Историко-культурные памятники Узбекистана: креативное изучение» педагогически целесообразно и правомерно включать следующие поэтапно-компонентные ступени:

1. Мотивационная работа.

Цель: внушение, убеждение и осознание обучающимися роли, важности и значимости данных занятий в развитии личности, ее креатива. Со ссылкой на образовательную политику Республики Узбекистан, соответствующие положения и тезисы в выступлениях и работах первого Президента Республики Узбекистана И.А.Каримова, на определённые установки и ориентиры Национальной программы по подготовке кадров, идеи и высказывания о воспитании личности великих мыслителей Востока [1]. С раскрытием оригинальности, особенностей, специфики возможностей данных занятий в успешном развитии креатива личности, ее целостном совершенствовании. Раскрываются эти возможности на перспективе использования педагогических инноваций, удовлетворения конкретного культурологического интереса, на перспективе углубленного изучения архитектурных историко-культурных памятников Узбекистана, их интеллектуально-творческого изучения и восприятия, интеллектуально-творческого отражения в различных видах деятельности, с перспективой передачи приобретенных знаний другим (на интеллектуально-творческом и этико-коммуникативном уровнях). С беседой «За круглым столом» - «Перспективы креативного – интеллектуально-творческого изучения историко-культурных – величайших памятников зодчества на территории Узбекистана».

П. Словарно-понятийная и конкретно-теоретическая подготовка обучающихся.

Цель: рассмотрение, толкование и интерпретация необходимых слов, терминов и понятий, в том числе, «Я»-креативности в предстоящей творческо-познавательной, интеллектуально-творческой деятельности. С толкованием в самостоятельной словарно-понятийной работе, прежде всего, таких понятий, как «креативность», «креатив личности», «креативный облик»; «интеллект», «интеллект-мышление»; «творчество», «творческие способности»; «деятельность», «творческая деятельность», «социально-коммуникативная деятельность»; «интеллектуальное творчество», «интеллектуально-творческие способности», «интеллектуально-творческий процесс», «интеллектуально-творческая деятельность». Необходимо введение обучающихся в курс креативного изучения необходимых историко-культурологических, теоретико-архитектурных, художественно-аналитических, ценностно-эстетических, интеллектуально-творческих вопросов при изучении древнезодческих памятников Узбекистана [2].

В креативном интеллектуально-творческом освоении древнеархитектурных сооружений акцентируется историко-познавательное, функциональное, художественно-аналитическое (по разработанному алгоритму), ценностно-эстетическое изучение древнезодческих памятников [3]. В креативном интеллектуально-творческом подходе «к общению» древнезодческими ценностями предусматривается эмоционально-чувственное – «свое» восприятие, собственно-творческое изучение (управляемое или произвольное), обобщенное представление, собственное мнение, интеллектуально-творческое отражение в любых видах деятельности.

Важно ознакомление обучающихся с критериями креативного интеллектуально-творческого подхода к изучению историко-культурного древнеархитектурного наследия Узбекистана. Проводятся теоретико-практические занятия по креативному изучению и художественно-эстетическому анализу памятников древнего зодчества на территории Узбекистана.

Ш. Изучение памятников архитектуры Узбекистана на креативном - интеллектуально-творческом уровне.

Цель: изучение величайших древнезодческих памятников Узбекистана; развитие креативных познавательных и интеллектуально-творческих способностей обучающихся при изучении древней архитектуры на территории Узбекистана.

Предварительно даётся краткий обзор истории и культуры Узбекистана. Выделяются значительные историко-культурные и древнезодческие памятники Узбекистана. Акцентируются величайшие древнеархитектурные памятники на территории Узбекистана, являющиеся национальным наследием и мировым достоянием, охраняемым ЮНЕСКО.

В основной части занятий – «Величайшие историко-культурные памятники Узбекистана» представлены жемчужины древнего среднеазиатского зодчества.

- **Самарканда:** краткая история Самарканда, его строительство в эпоху Тимура. Изучаются: Мечеть Биби-Ханым, Гури-Эмир, Площадь «Регистан», Шахи-Зинда, обсерватория Улугбека, Афрасиабские раскопки;

- **Бухары.** Изучение национально-архитектурных достояний предваряется краткой историей древней Бухары, её строительстве. Рассматриваются комплексы важнейших древнеархитектурных сооружений – мавзолеев Саманидов, мечеть Мелоки Аттори, ансамбль Пон Калон, Ляби-Хауз, медресе Улугбека. Крепость Арк;

- **Хивы.** Древний историко-культурный город с вечно прекрасными зодческими памятниками представляется краткой историей Хивы. Изучаются древнезодческие достопримечательности города – городские ворота Таш-Дарваза, минареты Ислам Ходжа, комплексы Абд-Ал-Бобо, Палван-Кари, мечеть Джума, дворец Нуруллы-бая.

По древнезодческим жемчужинам указанных городов проводится практикум (креативного интеллектуально-творческого изучения упомянутых памятников древнего зодчества). Обучающимся предлагается интеллектуально-творческая работа (разных видов, стилей и форм), посвященная древнеархитектурным сооружениям, с подготовкой своей «продукции» к ее сообщения другим (социализации). С репетиционным чтением и обсуждением.

IV. Этап самосовершенствования и самосоциализации.

Цель: активизация и ориентир обучающихся на креативное, интеллектуально-творческое самосовершенствование; организация, руководство, контроль и оценка самосоциализации.

Проводятся консультации, индивидуальные беседы по самосовершенствованию; семинары, конференция, познавательная-просветительская деятельность (обучающихся).

V. Заключительный этап – результативно-итоговый.

Цель: освещение достигнутого в развитии креативных способностей обучающихся и подведение итогов; раскрытие обучающимся возможностей дальнейшего креативного развития; пожелания и ориентир, раскрытие перспективы дальнейшего развития и самосовершенствования креативных, в частности, интеллектуально-творческих способностей (предложение памяток, мини-рекомендаций).

Концептуально значимыми в такой процессуально-педагогической, структурно-содержательной системе являются следующие педагогические позиции: креативное изучение национальных историко-культурных древнеархитектурных ценностей, призвано совершенствовать у обучающихся познавательную деятельность на интеллектуально-творческой основе.

Интеллектуально-творческий подход к изучению древнеархитектурных памятников Узбекистана с социально-коммуникативной направленностью развивает у обучающихся внимание, восприятие, творческое воображение, память, мыслительную, в том числе, логико-аналитическую и речевую способность, главное – творческую активность познавательной деятельности в постижении историко-культурного наследия, как национального достояния мирового признания [4].

В креативном изучении обучающимися историко-культурных памятников развиваются не только аналити-

ческие умения, но и прогностические (целеопределения, планирования), рефлексивные (самоанализа, самооценки), информационные (дидактического преобразования историко-культурологической информации в логическое построение этого материала), развивающие (способность к решению поставленных проблем, вопросов, создаваемых ситуаций), перцептивные умения (восприятия, ценностной ориентации, в том числе, в сфере потребностей и интересов), коммуникативные (общения).

Результативный концептуально-педагогический – интеллектуально-творческий подход к креативному изучению историко-культурных памятников зависит от преподавателя, его педагогической компетенции и квалификации, творческого, нетрадиционного подхода к решению проблемы [5]. При четком понимании критериев развития креативных способностей обучаемых.

Основными критериями развития креативных способностей обучающихся на внеучебных занятиях – «Историко-культурные памятники Узбекистана: креативное изучение» являются: устойчивая мотивационная направленность на активно-познавательное интеллектуально-творческое изучение древнеархитектурных памятников; наличие системы необходимых знаний и интеллектуально-творческие способности, их отражение в адекватных заданиях, работах и деятельности, в том числе, социально-коммуникативной. Развитие интеллектуально-творческих способностей обучающихся – фактор креативного развития личности.

В развитии креативных способностей обучающихся происходит активный процесс познания историко-культурных памятников Узбекистана, развитие высокого уровня интеллекта, формирование творческого потенциала, накопление соответствующего определенного практического опыта, необходимых будущему специалисту в условиях современного профессионально-педагогического образования.

Литература

1. Каримов И.А. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана: Речь на IX сессии Олий Мажлиса Республики Узбекистан. 29 августа 1997 года.
2. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. –Ташкент: «Шарк», 1997. –С. 4-19. Национальная программа по подготовке кадров. // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. –Ташкент: «Шарк», 1997. –С. 32-61.
3. Национальная программа по подготовке кадров. // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. –Ташкент: «Шарк», 1997. –С. 32-61.
4. Мурадова Д.Д. Креативное мышление учащихся в процессе обучения гуманитарным дисциплинам: Монография. –Ташкент: «Фан», 2005. –С. 124.
5. Проблема развития когнитивно-творческих способностей обучающихся в современных условиях: Монография. /Под общ.ред. доктора педагогических наук, профессора Р.Х.Джураева. – Ташкент: «Шарк», 2012. –С. 560.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада интеллектуал-ижодий муҳим ғазилатлар, тарихий-маданият мерос, қадимий-меъморчилик ёдгорликлари, Ўзбекистон қадимий меъморчилик ёдгорликлари, интеллектуал-ижодий фаолият, синфдан ташқари шаронгларда турли гуманитар тўғараклар, маънавий, интеллектуал-ижодий жиҳатдан ривожлантириш бўйича уринишлар, ўзбек халқининг ҳамда бошқа халқларнинг ҳам тарихий-маданият меросини ўрганиш бўйича синфдан ташқари машғулотлар устуворлиги, анъанавий интеллектуал-ижодий ривожланишида халқ педагогикасидан фойдаланиш, креативлик ўз ичига алоҳида муаммоларга нисбатан сезувчанликни киритиши, креативликнинг ифодали ва оғзаки бўлиши ҳақида фикрлар билдирган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что высокий уровень интеллектуального и творческого развития обучающихся требует демократизацию и гуманизацию процесса обучения и воспитания. Изучаются вопросы национальных ценностей, культурно-исторического наследия, уважения к богатому культурному наследию и историческим традициям. В Национальной программе по подготовке кадров особое внимание уделяется вопросам интеллектуально-творческого развития, креативного мышления в процессе изучения учащимися историко-культурных памятников Узбекистана.

SUMMARY

The article deals with the issues of intellectual and creative development of students that demands democratization and humanization of education. The author studies also the issues of national values respect to cultural-historical heritage and historical traditions. In the National Programme of training the staff much attention is paid to the intellectual-creative development, creative thinking in the study of historical-cultural monuments of Uzbekistan.

ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАР БИЛАН ПСИХОКОРРЕКЦИОН ИШ ОЛИБ БОРИШНИНГ ДАСТУРИЙ АСОСЛАРИ

Д.А.Уразбаева - катта ўқитувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: онкология, психика, психоонкология, тиббиёт, психология, метод, клиник интервью, эмоция, хавотирлик, психодиагностик тадқиқот.

Ключевые слова: онкология, психика, психоонкология, медицина, психология, метод, клиническое интервью, эмоция, тревожность, психодиагностическое исследование.

Key words: oncology, mind, psychooncology, medicine, psychology, method, clinical interview, emotion, anxiety, psychodiagnostics research.

Бугунги кунда онкологик касалликлар аниқланиши ва ўлим кўрсаткичи бўйича дунёда юрак-кон томир касалликларида кейин иккинчи ўринда туради. Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти берган маълумотга кўра онкологик касалликларнинг ўсиши охириги 10 йилда 15% га ўсган. Саратон билан

касалланиш яқин 20 йил ичида 70% га ўсиши прогноз қилинмоқда [3].

Онкологик касалликнинг бу тури аёлларда учрайдиган саратоннинг энг катта салмоғини ташкил этиб, 25,1% беморларда қайд этилади [4]. Республика ихтисослаштирилган онкология ва радиология илмий-

амалий тиббиёт маркази Канцер-регистр бўлимида олинган маълумотларига кўра, Ўзбекистонда онкологик касалликларнинг янги касалланганлар сони 2010 йилда 19115 нафар, 2016 йилда 21055 нафарда қайд этилган, яъни 6 йил мобайнида касалликка чалинишнинг аниқланиши 9,3 % ўсган. Шулардан, сут бези саратони ташхиси бўйича 2010 йилда 2273 та, яъни 11,89 % ни, 2016 йилда 2931 нафар -13,92% бирламчи ташхис қайд этилган, яъни ўсиш 22,5 % ни ташкил этган. Онкологиядан касалланиш 2010 йилда 7,9 ни, 2016 йилда 9,1ни, вафот қилганлар сони 2010 йилда 1001 ни, 2016 йилда 1414 ни ташкил қилган, яъни сут бези саратони касаллигидан ўлим кўрсаткичи 29,3 % га ошган. Онкологик касалликлардан ўлим кўрсаткичи 2010 йилда 3,5 бўлган бўлса, 2016 йилда 4,4 га кўтарилган. Бундан кўриниб турибдики, онкологик касалликларни эрта аниқлаш, даволаш ва реабилитация масалалари бугунги кунда долзарб ва муҳимдир.

Онкологик касалликларда даво самарадорлиги пастлиги, касалликнинг кеч аниқланиши, мазкур касаллик билан оғриган беморларда ижтимоий ёрдамга муҳтожлик зарурати юқорилигини кўрсатади. Зеро, онкологик беморлар учун нафақат тиббий, балки психологик ёрдам ҳам долзарб аҳамиятга эга бўлиб, афсуски, бу соҳада ҳозирча маҳаллий, миллий-маданий, ижтимоий-маиший шароитларга мос амалий ишланмалар етарли эмас.

Сут бези саратонига чалинган бемор аёлларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш ва уларга тиббий даволаниш муолажалари билан бир қаторда психологик таъсир кўрсатиш самарадорлигини аниқлаш мақсадида тадқиқот олиб бордик. Тадқиқотда Республика ихтисослаштирилган Онкология ва Радиология илмий-амалий тиббиёт маркази, мазкур марказнинг Хоразм вилояти ва Тошкент шаҳар филиалларида рўйхатда турган ва даволанаётган бемор аёллар иштирок этишди.

Шахс эмоционал соҳаси ўзининг нисбатан ўзгарувчанлиги, ташки таъсирга берилувчанлик даражаси юқорилиги билан тавсифланади [1], [2]. Бу ҳолат, бир томондан, беморлар эмоционал ҳолатига таъсир кўрсатиш учун яхши имконият ҳосил қилса, иккинчи томондан амалий ёрдам орқали ҳосил қилинган ижобий ўзгаришларнинг қанчалик турғун ва давомий бўлиши масаласини ўртага қўяди. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам, касаллик инсон эмоционал соҳасидаги ўзгаришларни келтириб чиқариши ва айни вақтда ҳиссий кечинмалардаги бузилиш салбий органик жараёнларни фаоллаштириши, беморлар билан айнан эмоция психокоррекцияси ва психотерапияси йўналишида олиб бориладиган ишлар самарали йўлга қўйилишини тақозо этади. Шу нуқтани назардан тадқиқотимизда экспериментал гуруҳдаги синалувчиларнинг ҳиссий ҳолатлари ва шахс хусусиятлари ўртасидаги корреляцион алоқадорликни аниқланди.

Экспериментал гуруҳга айни пайтда сут бези саратони ташхиси қўйилган барча босқичларида даволанаётган 30 та бемор, шулардан TNM-1 босқичи ташхиси қўйилган 2 та, TNM-2 босқичи ташхиси қўйилган 22 та, TNM-3 босқичи ташхиси қўйилган 5 та ва TNM- 4 босқичи ташхиси қўйилган 1 нафар бемор аёллар жалб қилинди. Мазкур гуруҳни ташкил қилишда беморларнинг коррекцион психотерапевтик машғулотларда қатнашиш хоҳиш иродаси, имконияти ва даволовчи шифокорнинг тавсиясига кўра синалувчилар танлаб олинди. Дастлаб уларда Т.Ҳолмс ва Р.Райхлар томонидан яратилган “Ҳаётини ўзгаришлар шкаласи” тести, В.Зунг-Т.Балашованинг “Кайфияти йўқлик-субдепрессия ҳолатини аниқлаш” сўровномаси, БИШС-Бехтерев институтининг шахс сўровномаси ва

Сердюк сўровномалари ёрдамида ташхис ўтказилди, натижалар математик статистика методлари ёрдамида қайта ишланди. Олинган натижаларга кўра кайфияти йўқлик, реактив ва шахсий хавотирлик билан аҳамиятли алоқадорликка эга. Яъни, вазиятли ва шахсий хавотирликнинг ошиши субдепрессия даражасининг ошишига олиб келади. Бу эса касалликка муносабатнинг гармоник типини пасайтиради. Гармониклик типининг пасайиши хавотирланувчанлик, апатия, меланхолия, обсессив-фобияли типларни ривожланишига олиб келади. Касаллик сабабли беморларнинг шахсий, эмоционал ва иродавий соҳасида сезиларли ўзгаришлар вужудга келади ва бу ўзгаришларни бартараф қилишнинг амалий йўли сифатида бемор эмоционал соҳасига психологик таъсир кўрсатиш туради.

Ҳар қандай шахс маълум етуқлик ёш даврига етганда ўзига хос индивидуал-типологик хусусиятлар, қадриятлар, дунёқараш, эътиқод ва бошқа шахсий хусусиятларга эга бўлади. Бемор шахсида шакллланган ўзига хос индивидуал хусусиятларга таъсир қилиш, бирмунча мураккаб жараён. Чунки, бир умр шакллланган эътиқод, қадрият ёки дунёқарашни чегараланган машғулотларда ўзгартириш жуда мушкул вазифа. Лекин бемор шахсига сезиларли таъсир кўрсатадиган эмоционал соҳаси нисбатан ўзгарувчанлигини ҳисобга олган ҳолда, саратонган чалинган аёлларнинг эмоционал соҳасига таъсир қилиш орқали, касаллик билан боғлиқ салбий ҳолатларни нисбатан енгиллаштириш мумкинлигини, беморнинг кайфиятини кўтариш, ички ўз-ўзи билан боғлиқ низоларни бартараф қилиш кўникмасини ривожлантириш, касалликка муносабат масаласини ижобийлаштириш мақсадида, айнан эмоционал соҳасига таъсир қилиш механизмлари технологияси ишлаб чиқилди. Мазкур технология эксперимент гуруҳида қатнашган 30 та беморлар учун 8 сессияга мўлжалланган “Саломатлик сари йўл” номли махсус психотерапевтик Дастур кўринишида тузилди. Эксперимент гуруҳида касаллик аниқланиб, ҳозирда даво муолажалари (химия терапия, жаррохлик амалиёти, радио терапия) олаётган беморлар иштирок қилди. Беморлар билан гуруҳий ва индивидуал тарзда иш олиб борилди. Психокоррекция тадқиқотнинг мақсади сут бези саратонига чалинган бемор аёлларнинг эмоционал соҳасига таъсир кўрсатиш ҳисобланиб, бу тадбирни олиб боришда психологик таъсир механизмларини аниқлаб олиш ва йўлга қўйиш асосий марказда туради. Мазкур вазифалар дастурда танланган махсус психотерапевтик машқларда ифодаланган бўлиб, улар тизимли, интегратив, кетма-кетлик ва бир-бирини тўлдирувчи, яхлитлик тамойилларига асосан тузилди ва олиб борилди. Сут бези саратонига чалинган беморларда аниқланган ҳолатларга кўра, уларда кучли хавотирлик, қўрқув, агрессивлик ҳолатлари бошқалардан ажралиб қолиш, ёлғизлик ҳиссини келтириб чиқаради. Мутахассис сифатида унинг шахсига, энг нозик ҳисларига қизиқишнинг бидирилиши ва муаммоларини эшитишга тайёр инсоннинг борлиги, мазкур механизмнинг вужудга келиши учун биринчи қадам ҳисобланади. Бу қадам бемор билан дастлабки суҳбатда, унинг муаммоларига диққат қилишда ва уни психотренинг машғулотларига таклиф қилишда қўйилади.

1. Машғулотнинг биринчи куни “Танишиш” деб номланиб, бундан мақсад иштирокчилар бир-бирлари билан танишадилар, дастур мақсадини англайдилар, “Мен кимман? Ҳаётдаги ролларим” шиори остида машғулоти ўтказилади. Натижада бемор шахсига алоҳида эътибор қаратилади, унинг ўзи ҳақидаги тасаввурлари, шахсиятидаги кучли жиҳатлари ўзи томонидан юзага чиқади. Бу эса улардаги ёлғизлик,

чегараланганлик ҳиссини биров бўлсада, бартараф қилади. Шунингдек, фикрий образлар ва мусика терапияси ёрдамида мушаклар ва фикрий релаксацияга эришилади. Бу психологик таъсир механизмнинг иккинчи босқичи организм ва фикрий жараёнларни бошқара олиш кўникмаларини ривожлантира бошлайди. Натижада бемор миясини чулғаб олган касаллик билан боғлиқ негатив фикрлар билан бемор қайта ишлаш жараёни бошланади. Бу жараён “Қуёш”, “Ҳозир ва шу ерда”, “Булут” каби машқлар ёрдамида амалга оширилади.

2. Машғулотнинг иккинчи куни “Тана ва руҳ бирлиги” деб номланиб, иштирокчиларда чуқур ижобий кечинмаларни бошдан кечиришга, қалбидаги яширин ҳисларни юзага чиқаришга йўналтирилган машқлар асосида “Менинг ҳисларим мен учун муҳим” шиори остида ўтказилди. Бунда иррационал соҳани очишга хизмат қиладиган арт-терапия машқи ёрдамида беморнинг ички “Мен”и ички низоларсиз юзага чиқади. Бу жараён бемор шахсидаги “сиқилган эго”ни юзага чиқишига ёрдам беради. Натижада мусика ва релаксация машқи билан бирга бемор руҳиятида ўзига эътибор, ишонч орта боради. Бу жараён “Менинг қаҳрамоним”, “Био-тренинг релаксация” машқи ёрдамида амалга оширилди.

3. Машғулотнинг учинчи сессияси “Ҳаётӣ жараёнлар таҳлили” деб номланиб, иштирокчиларнинг ҳаётида рўй берган стрессли вазиятлар ва уларнинг аҳамиятини аниқлаш, касаллик билан курашувчанлик ҳиссини уйғотишга йўналтирилади, “Биз ўтмишимиздан сабоқ оламиз” шиори остида амалга оширилди. Бунда “Ҳаётӣ йўли” деб номланган машқ орқали иштирокчилар ҳаётидаги барча ҳодисаларни ёдга солади, ҳодисалар билан боғлиқ эмоциялар эркин юзага чиқади ва бошқалар билан бирга таҳлил қилинади. “Касалликнинг афзаллиги” машқи беморларда касалликка муносабат тизимини қайта кўриб чиқишга йўл очади. Бу эса бемор онгсизлиги соҳасида ётган касалликнинг бедаволиги билан боғлиқ стереотиплар билан қайта ишлаш имкониятини беради. Натижада касалликнинг вужудга келишида бемор ҳаётидаги ўзи томонидан муносабат нечоғлиқ муҳимлигини англашига олиб келади ва бу психологик таъсирнинг кейинги босқичи - ўз ҳаёти ва шахсияти учун ўзи масъуллиги каби иродавий жараённи вужудга келтиради. Энг асосийси, шахсий, иродавий жараёнлар билан ишлашда релаксация машқлари ҳам бирга олиб борилади.

4. Тўртинчи сеанс “Организм визуализацияси” деб номланиб, бемор ички ресурслардан фойдаланиб, касаллик билан курашиш техникасини ривожлантиришга йўналтирилди. Мазкур сеанс “Қалбимизни тозалаб, сиқилган ресурсларимизни ишга соламиз!” шиори остида ўтказилди. Бу машғулот гештальт терапевтик, когнитивистик ва логотерапевтик ёндашувга хос бўлиб, тренингда “Визуализация” мавзусида мини маъруза қилинди, “Организм визуализацияси”, “Ичга ютилган аламларни бартараф қилиш” машқлари ўтказилиши эса, бемор организмни атипик хужайра билан курашишга сафарбар қилади. Бунда иштирокчиларнинг ички психологик заҳираларини фаоллаштириш орқали касаллик билан курашиш кўникмалари ривожлантирилади, қабидаги аламлар, нафрат ва адоватлар билан қайта ишланиб, бартараф қилинади, енгиллаштирилади, релаксацияга эришилади.

5. Бешинчи машғулот “Ҳаётӣ мақсадларни қўйиш” деб номланиб, бунда иштирокчиларда ҳаётӣ мақсадларни қўйиш, келажакка ишонч ва умид, шунингдек ирода кучини ривожлантиришга йўналтирилади ва “Мақсадларимиз бизнинг иродамиз

ва кучимизнинг мотивацияси!” шиори остида ўтказилди. Машғулотда “Мақсадларни қўйиш” машқи, коллаж техникасидан фойдаланилди. Бунинг натижасида иштирокчилар ҳаётӣ яқин келажак мақсадларини аниқлаштириб оладилар ва қарор қиладилар, мақсадларини арттерапия ёрдамида тузадилар, эришадилар.

6. Олтинчи сеанс “Ички “мен”ни англаш ва юзага чиқариш” деб номланиб, бу машғулот иштирокчиларда ички “мен”ни англаш, юзага чиқариш, ўз-ўзига ишончни мустаҳкамлашга йўналтирилади ва “Менинг кучим ва иродам-менинг ЎЗИМ!” шиори остида ўтказилди. Машғулотда “Ички мураббий”, мандалатерапия машқларидан фойдаланилди. Натижада беморлар ички “Мен” билан бирлашадилар, негатив ҳиссиётларни мандалалар орқали йўқотадилар, релаксацияга эришадилар.

7. Навбатдаги машғулот “Позитив ўзгаришлар” деб номланиб, бунда беморлар ички заҳираларини касаллик билан курашишга йўналтирилди ва “Мен соғлом, кучли, иродали ва албатта бахтлиман” шиори остида ўтказилди. Бунинг натижасида иштирокчилар ички ресурсларини бошқариш кўникмасига эришадилар, организмдаги ҳар бир аъзони ижобий ҳислар билан қувватлантирадилар, релаксацияга эришадилар. Машғулотда “Организм визуализацияси”, “Менинг танамнинг ҳиссиёти”, “Кучли дарахт” релаксация машқлари ўтказилди. Иштирокчилар билан биргаликда муҳокама қилинди.

8. Коррекцион тадбирнинг охирги сессияси “Ҳайрлашиш” деб номланиб, бунда “Биз дунёга соғлом назар билан қараймиз” шиори остида ўтказилди ва иштирокчиларда ўтказилган коррекцион дастурнинг самараси аниқланди. Машғулотда “Кайфияти йўқлик-субдепрессияни аниқлаш”, “Шахс хавотирлигини аниқлаш” тестлари олинди. “Мандаларепация” ва релаксация машқлари ўтказилди. Иштирокчилар бир-бирларига тилаклар билдирдилар. Натижада беморлар билан ўтказилган коррекцион дастур натижалари аниқлаштирилди, шахсий эмоционал соҳасидаги ўзгаришлар таҳлисланди, релаксацияга эришилди.

Машғулот якунида экспериментал гуруҳда назорат тажрибалари В.Зунг-Т.Балашованинг “Кайфияти йўқлик-субдепрессия” тести, Спилбергер-Ханиннинг “Реактив ва шахсий хавотирланиш шкаласини аниқлаш” методикалари қайта ўтказилди ва қайд қилинди. Бу эса коррекцион дастурнинг самарадорлик даражасини, яъни онкологик бемор аёлларнинг шахсий эмоционал соҳасига таъсир қилиш механизмларининг ишончлилик кўрсаткичини аниқлаштириш имконини берди.

1-жадвал

Аниқловчи ва назорат тажрибаси натижалари
ўртасидаги статистик тафовут
(Стъудентнинг t- мезони бўйича)

Кўрсаткичлар	M ₁ биринчи босқич	M ₂ иккинчи босқич	t-статистик фарқ кўрсаткичи
Субдепрессия даражаси	72,7	66,3	4,42*
Реактив хавотирланиш даражаси	50,5	42,5	7,22*
Шахсий хавотирланиш даражаси	49,06	41,2	10,11*

Изоҳ: * p≤0,05

Юқоридаги жадвалда кўриниб турганидек, субдепрессия даражаси ўрта арифметик қиймати аниқловчи тажрибада 72,7 га тенг бўлса, назорат тажрибаларида бу кўрсаткич 66,3 га камайганлиги аниқланди, муқаррарлик мезони (t=4,42; p<0,05). Реактив хавотирланиш даражаси ўрта арифметик қиймати аниқловчи тажрибада 50,5 га тенг бўлса,

назорат тажрибаларида бу кўрсаткич 42,5 га камайганлиги аниқланди, муқаррарлик мезони ($t=7,22$; $p<0,05$). Шахсий хавотирланиш даражаси ўрта арифметик қиймати аниқловчи тажрибада 49,06 га тенг бўлса, назорат тажрибаларида бу кўрсаткич 41,2 га камайганлиги аниқланди, муқаррарлик мезони ($t=10,11$; $p<0,05$). Аниқловчи ва назорат тажрибаси натижалари ўртасидаги аҳамиятли даражадаги тафовут аниқланди. Ўтказилган тренинг машғулотларидан сўнг субдепрессия даражаси, реактив хавотирланиш даражасида аҳамиятли даражадаги пасайиш кузатилган. Бу эса биз томонимиздан тузилган коррекцион дастурнинг самарадорлигидан далолат беради. Юқоридагилардан келиб чиқиб шундай хулосаларга келдик:

1. Сут беги саратонига чалинган беморларда касаллик аниқланишидан олдин кучли жароҳатли ҳодисаларни бошдан кечирганликлари, касаллик

натижасида бемор психикасида сезиларли эмоционал ўзгаришлар рўй бериши намоеён бўлади, коррекцион дастур айнан мазкур ўзгаришларни вужудга келтирган эмоционал соҳани коррекциялашга хизмат қилади.

2. Улар билан олиб бориладиган психокоррекцион машғулотлар эмоцияларнинг очик, ошқора, эркин намоеён бўлиши учун хизмат қилиши керак, шундагина бемор қалбидаги психологик муаммоли, оғриқли, ҳал қилинмаган масалалар юзага чиқади ва улар билан қайта ишланади.

3. Коррекцион дастурнинг самарадорлиги дастурда танланган машқулларнинг илмийлик, кетма-кетлилик, тизимлилик, интегративлик ва яхлитлик тамойиллари асосида олиб борилишига боғлиқ, натижада касалликнинг мазкур туридаги беморларда хавотирлик, қўрқув, депрессия, жароҳатли стресс каби эмоционал ҳолатларни камайтиришга эришилади.

Адабиётлар

1. Ахтэ К., Ваухконен М.Л., Виитмаки Р., Сонкин Л. Рак и психика: В 2-х частях / Пер. с англ. -М.: 1977. -С. 279.
2. Герасименко В.Н., Тхостов А. Ш. Реабилитация онкологических больных. -М.: 1988, -С.143.
3. <http://worldofoncology.com/materialy/o-rake/statistika/>
4. <http://www.globocan.iarc.fr/>

Мазкур мақолада сут беги саратонига чалинган бемор аёллар билан ўтказилган психологик тадқиқот натижалари келтирилган.

В статье рассматриваются результаты психологических исследований женщин с диагнозом рак молочной железы.

In the article the results of psychological investigation held with patients women with breast cancer are studied.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ

Т.В.Уразимова - кандидат искусствоведения

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: инновация, педагогика, ўқитиш жараёни, методология, ўқитиш усуллари, ижодкорлик.

Ключевые слова: инновация, педагогика, учебный процесс, методология, приёмы обучения, творчество.

Key words: innovation, pedagogics, studing process, methodology, teaching methods, creative activity.

В настоящее время сам термин «инновации», перебравшись в социальную сферу, потерял своё первоначальное чёткое значение. Введшие этот термин в практику экономисты понимали под инновацией воплощение научного открытия в конкретной технологии или продукте. Основным измерителем эффективности инновационных изменений была получаемая прибыль. В социальной сфере, а уж тем более в сфере образования этот показатель не работает, по крайней мере, столь однозначно, как в экономике и материальном производстве. Тогда, рассматривая инновации в социальной сфере и в образовании, видимо, надо рассматривать вопрос о том насколько они улучшают качество жизни. Только само понятие «качество жизни» или более близкое к теме педагогические инновации качество образования многоаспектно и поэтому не имеет однозначного определения. Наличие положительного или отрицательного результата от педагогических инноваций сложно определить и по другой причине. Эффект от внедрения иногда выявляется через достаточно длительное время. Эти обстоятельства делают педагогические инновационные методы крайне рискованной областью. Внедрение инновационных идей в образование применительно к педагогическому процессу означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося.

Для понимания сути педагогических инноваций в образовании в поле зрения экспертов находятся две проблемы. Первой из них является проблема изучения, обобщения и распространения современных педагогических технологий. Учитель выступает в качестве автора, разработчика, исследователя, пользователя и пропагандиста педагогических инноваций. Вторая проблема касается внедрения

достижений инновационных проектов в образование на практике.

Таким образом, предметом инновационной деятельности в образовании является союз этих двух взаимосвязанных процессов, которые до настоящего времени рассматривались отдельно друг от друга. Необходимость в инновационной деятельности в образовании в современных условиях развития общества, культуры и других сфер определяется рядом обстоятельств.

Итак, инновации в педагогике с одной стороны стали необходимостью, а с другой крайне рискованной зоной из-за отсутствия простых и ясных критериев оценки. Они требуют, как правило, сложной экспертизы, которую сегодня приравнивают к виду исследовательской деятельности и которая крайне зависима от субъективного опыта эксперта. Инновации предполагают формирование новых педагогических реалий и возникновение новой культурной традиции.

Формирование педагогических инноваций в образовании предполагает использование определенных критериев, которые позволяют оценить эффективность инновации. Новизна, оптимальность, высокая результативность, возможность творческого применения инновационных проектов в образовании в массовом опыте являются главными показателями жизнестойкости педагогической инновации.

Ещё одна сложность связана с технологией введения инноваций. В этом контексте можно согласиться с тем, что полноценный инновационный процесс заключается в формировании и развитии содержания и организации нового. Он представляет собой совокупность процедур и средств, с помощью которых научное открытие или идея превращаются в социальное, в

том числе, образовательное нововведение. Нововведение при таком рассмотрении понимается как результат инновации, а инновационный процесс, в наиболее общем виде, рассматривается как развитие трёх основных этапов: генерирование идеи, разработка идеи в прикладном аспекте и реализация нововведения в практике. В связи с этим, инновационный процесс можно рассматривать как процесс доведения идеи до стадии практического использования и реализации связанных с этим изменений в социально-педагогической среде. Деятельность, обеспечивающая превращение идей в нововведение и формирующая систему управления этим процессом может быть определена как инновационная деятельность.

В современных условиях трансформации общества при смене культурных ценностей, культурных норм и отношений возникает необходимость выбора адекватной социокультурной модели образования. Произошла девальвация ценностей классического образования, базировавшегося на триединстве знаний, умений, навыков, возникло противоречие между целостностью культуры и технологией её фрагментарного воспроизводства через знаниевый тип обучения. В этой ситуации обостряются противоречия между непрерывно возрастающим объемом знаний, необходимых человеку, и ограниченными (в рамках традиционных образовательных систем) условиями для овладения ими. Решение этого противоречия возможно лишь на пути перехода к непрерывному образованию, обеспечивающему целостное воспроизводство субъекта культуры. Целью непрерывного образования является постоянное творческое обновление, развитие и совершенствование каждой личности на протяжении всей ее жизни.

Современный этап развития общества ставит перед системой образования целый ряд принципиально новых проблем, обусловленных политическими, социально-экономическими, мировоззренческими и другими факторами, среди которых следует выделить необходимость повышения качества и доступности образования. Одним из эффективных путей решения этих проблем является информатизация образования. Совершенствование технических средств коммуникаций привело к значительному прогрессу в информационном обмене. Появление новых информационных технологий, связанных с развитием компьютерных средств и сетей телекоммуникаций, дало возможность создать качественно новую информационно-образовательную среду как основу для развития и совершенствования системы образования [1:28-30].

Главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни в постоянно меняющемся мире. Сущность такого обучения состоит в ориентации учебного процесса на потенци-

альные возможности человека и их реализацию. Образование должно развивать механизмы инновационной деятельности, находить творческие способы решения жизненно важных проблем, способствовать превращению творчества в норму и форму существования человека.

Целью инновационной деятельности является качественное изменение личности учащегося по сравнению с традиционной системой. Это становится возможным благодаря внедрению в профессиональную деятельность не известных практике дидактических и воспитательных программ, предполагающему снятие педагогического кризиса. Развитие умения мотивировать действия, самостоятельно ориентироваться в поступающей информации, формирование творческого нестандартного мышления, развитие обучаемых за счет максимального раскрытия их природных способностей, используя новейшие достижения науки и практики, - основные цели инновационной деятельности. Инновационная деятельность в образовании как социально значимой практике, направленной на нравственное самосовершенствование человека, важна тем, что способна обеспечивать преобразование всех существующих типов практик в обществе.

В понимании сущности инновационных процессов в образовании лежат две важнейшие проблемы педагогики — проблема изучения, обобщения и распространения передового педагогического опыта и проблема внедрения достижений психолого-педагогической науки в практику. Следовательно, предмет инноватики, содержание и механизмы инновационных процессов должны лежать в плоскости объединения двух взаимосвязанных между собой процессов, рассматриваемых до настоящего времени пока изолированно, т.е. результатом инновационных процессов должно быть использование новшеств, как теоретических, так и практических, равно и таких, которые образуются на стыке теории и практики. Всё это подчеркивает важность управленческой деятельности по созданию, освоению и использованию педагогических новшеств. Речь, следовательно, идёт о том, что учитель может выступать в качестве автора, разработчика, исследователя, пользователя и пропагандиста новых педагогических технологий, теорий, концепций. Управление этим процессом обеспечивает целенаправленный отбор, оценку и применение в своей деятельности опыта коллег или предлагаемых наукой новых идей, методик. Необходимость в инновационной направленности педагогической деятельности в современных условиях развития общества, культуры и образования определяется рядом обстоятельств.

Таким образом, образование по своей сути уже является инновацией. Применяя данные технологии в инновационном обучении, учитель делает процесс более полным, интересным, насыщенным.

Литература

1. Алексеева Л. Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента. Л.Н.Алексеева. // Учитель. 2004, №3, -С. 78.

РЕЗЮМЕ

Мақола таълим йўналишига киритилаётган инновация масалаларига бағишланган. Экспертларнинг фикрлари бўйича, педагогик инновацияларда иккита асосий масала бор. Биринчи масала, педагогик технологияларни ўрганиш, умумлаштириш ва тарқатиш. Иккинчи масала, инновацион лойиҳаларнинг проектларини таълим йўналишига татбиқ этиш.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам инновации в образовании, конкретнее проблеме её внедрения. Для понимания сути педагогических инноваций в образовании в поле зрения экспертов находятся две проблемы. Первой из них является проблема изучения, обобщения и распространения современных педагогических технологий. Вторая проблема касается внедрения достижений инновационных проектов в образование на практике.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of innovation in education, concretely to the problem of its introduction. For understanding the essences of pedagogical innovations in education experts have two problems. The first of them is a problem of the study, generalization and spreading modern pedagogical technologies. The second problem concerns introducing the achievements of innovation projects in education in practice.

ШАҢАРАҚТА ДЕНЕ ТӘРБИЯСЫНА ИТИБАР ҚАРАТЫҰДА АЛЫП БАРЫЛАТУҒЫН ЖУМЫСЛАР

Ш.Б.Оразов – педагогика илимлерінің докторы, профессор

Х.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрк университеті

П.Қалжанов – үлкен оқытушы

Р.Қалжанов - дене мәдениеті факультетінің 3-курс студенті

Әжияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: шахсий гигиена, ота-она, педагогик жамоат, гимнастика, саёхат, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш, югуриш, ҳаракатли ўйинлар, физик чиникишлар.

Ключевые слова: личная гигиена, родитель, педагогический коллектив, гимнастика, гулять, самообслуживание, бег, игровые движения, физическое занятие..

Key words: personal hygiene, parent, pedagogical community, gymnastics, to go for a walk, self - service, running, game activities physical training.

Тәрбия мәселеси – бул оқыўшылардың киши жасларынан баслап - ақ қәлиплестириледі. Атап айтқанда, қәлиплестириўде баслаўыш класслардан - ақ баланың мектепке келген күнинен баслап оқытушы хәм ата-ана тәрпинен оқыўшы барлық ўақытта қадағалаўда болса, оның жүрис - турысы, психологиясы, гигиенасы, физикалық жақтан раўажланыўы, ақылы раўажланыўы итибарда болып, оқытушы хәм ата - анасы арасында бекем байланыс орнатылып, бундай жағдайда белгили бир унамлы нәтийжелерге ерисиў мүмкин.

Тәрбиялық түсиниклер оқыўшы мектепке келемен дегенге шекемги дәўирде шаңарақта қәлиплеседи. Себеби, жеке гигиена, шаңарақта ошак басында қәлиплесетуғын әпиўайы түсиниклер, мысалы, ерте турыў, бет - қолды жуўыў, кийимлерин хәм оқыў буйымларын тәртипли, таза услаў, азанғы шынығыўлар, ўақтында аўқатланыў, дене тәрбиясы сабағында яки ўй жумысларын орынлаўда түсиниклерге балаларды баслаўыш класынан баслап - ақ әдетлендирип барыў тийис.

Тәрбияның тәсиршеңлигин арттырыў хәр тәрәплеме шаңарақтың, мектептің, жәмәәтшиликтиң, орталықтың оқыўшыларға болған талабының бирлиги хәм тәсир етиўиниң бир - бирине сәйкеслиги менен де байланыслы.

Дене тәрбиясын беріўде шаңарақтың хәм ата-ананың роли, оның педагогикалық әхмийети ҳаққында белгили педагоглар: «Ата - ана бала тәрбиясы ушын келесекте азаматтың қәлиплесиўи ушын кең жәмийетшилиқ алдында жуўапкер. Шаңарақта бала тәрбиялаў процесин пүткиллей бөлингенлигин есаплаўға болмайды. Ол жас әўладты мектепте оқыту хәм тәрбиялаў процеси менен тығыз байланыслы болып, тәрбияға комплексли катнас жасаўдың жетекши роли мектепте жүклениди. Ол шаңарақ хәм жәмийетшиликтиң тәрбиялық хызметлерин бағдарлаўға қаратылған.» [1:72]. Бул пикирлерге сүйенетуғын болсақ, тәлим хәм тәрбия мәселесинде ата - аналар хәм педагогикалық жәмәәт теңдей жуўапкер хәм биргеликте тығыз байланыста болыўы керек.

Айырым жағдайларда мектеп хәм жәмийетшиликтиң тәсири оқыўшыларды тек қадағалаўға ғана алып келеди. Буны жән-жақлама надурис деп есаплаймыз. Бизинше, мектеп, яғный оқыўшылар жәмәәти шаңарақтағы тәрбияланыўшылықтың шөлкемлестириўи сыпатында болыўы керек.

Демек, шаңарақта мектеп оқыўшыларына педагогикалық басшылық етиўде төмендегилерге итибар қаратыў керек: шаңарақ тәрбиясында оқыўшылардың хәр тәрәплеме раўажланыўына бағдарлаў; ата-аналардың мектеп оқыўшыларын тәрбиялаўдың усылларын анықлаўға жәрдем беріў; ата-аналардың дене тәрбиясы, дене мәдениеті ҳаққында өз педагогикалық билимлериниң көтерилюине пухталық пенен басшылық етиў, оларда өзін-өзи жетилистириўге умтылыўды раўажландырыў.

Педагог илимпазлар билимлендириў мәкемелериниң ата - аналар менен алып барылатуғын жумыс түрлери хәм бирге ислесиўиниң педагогикалық әхмийетлигин төмендегилерге бағалайды: «Ата-аналардың педагогикалық билимлерге ийе болыўы оғада әхмийетли. Шаңарақ, билимлендириў мәкемелери ортасында шөлкемлестирилген бирге ислесиўдин баслы идеясы – ата-аналар ушын педагогикалық жәрдем көрсетиўден ибарат.» [2:160].

Демек, ата-аналардың хәр тәрәплеме педагогикалық билимлерге ийе болыўы, сонын ишинде дене тәрбиясы ҳаққында да түсиниклерге ийе болыўы, оны оқыўшылардың тәрбиясында дурыс қоллана алыўы – тәлим-тәрбияның нәтийжели болыўының баслы өлшемлеринен бири болып есапланады.

Киши мектеп жасындағы оқыўшының дене тәрбиясы – бул мектепке шекемги дәўирде -ақ олар ўйде дене тәрбиясының ең әпиўайы болған түсиниклери менен таныс болып, көнлиге баслайды. Себеби, шаңарақ оқыўшының ден саўлығы ушын гүресте үлкен мүмкиншиликлер бере алады. Мысалы, азанғы гигиеналық гимнастика, өз ўақтында аўқатланыў дурыс шөлкемлестирилген оқыўшыларда олардың дем алыўы, организмди шынықтырыўы, ауыз бослығының гигиенасы, уйқы алдында аяқларды жуўып жатыўы, жүрису турысына итибар қаратыўы – бул көбинесе шаңарақта ата - аналары тәрпинен айтылатуғын хәм бағдарлап отыратуғын жумыслар. Мысалы, көпшилиқ тәжирийбели ата-аналар балалары менен хәр қыйлы саяхатларға, тәбиятқа сейиллерге шығады. Бул оғада дурыс дәстүр. Себеби бундай шаңарақтық көлемдеги саяхат хәм сейиллер оқыўшының тек ден саўлығын бекемлеп қоймастан, оларды тәрбиялаўға да қолайлы жағдайлар туўдырады.

Шаңарақ оқыўшыларға өзине-өзи хызмет етиўде тийисли ўазыйпаларды да орынлаўды ўиретеди. Ый турмыс жумысларында шыныққан оқыўшының дене тәрбиясы бойынша билимлери, көнликпелери де басқаларға да өрнек бола алады.

Гейпара ата-аналар, әсиресе, шереклик дем алысларда баслаўыш класста оқытуғын улқызларының дене тәрбиясына бағдарланған дөгереклерге катнасыўына, секцияларда турақлы жумыс ислеўине кеўил бөледі. Айырым ата - аналар жазғы дем алыс пайытларында балаларын дем алыў лагерлерине жиберіўди шөлкемлестиреди. Лагерде әдетте, күнлик режим сақланады, дене тәрбиясы бойынша түсиниклери артады, хәр түрли жарысларға, спорт ойындарына катнасыўы арқалы олардың саламатлығының тиклениўине де тәсир етеди.

Жәмийетимизде айырым үлги алатуғындай шаңарақлар бар. Бул гейпара шаңарақлардың барлық ағзаларының хәр қыйлы кәсипте болыўына қарамастан спорттың түрлери менен шынығыўы. Ал, шаңарақта тиккелей ата-ананың спорт, спорт ойындары менен

шуғылланыуы балаларын да дыққаттан шетте қалдырмайды.

Шаңарақта ата-аналарының басшылығында спорт пенен шуғылланыуы – бул оқыўшыларда ерк күшин шынықтырыуға, жеңислерге ерисиўге, спорттың айырым түрлеринде укып хэм тәжирийбелерин жетилистириўге де жәрдемлеседи. Дене тәрбиясының барлық түри сапалы, тәртипли, өзін-өзи тәрбиялаўды жетилистиреди.

Дене тәрбиясы шаңарақта, ата-аналардың дыққат, итибарының аркасында ақыл тәрбиясы, әдеп - икрамлылық тәрбиясы хэм эстетикалық тәрбия менен де тығыз байланысly. Себеби, мектеп оқыўшысының дене тәрбиясының раўажланыуы жағдайын системалы түрде жоқарылатыуы адамның ақыл искерлигининң нәтижелилигин жаксартады, жумыс укыпшылығын жоқарылатады, адамның шаршағанын шығарады, умтылыушылықты, турақлылықты таярлайды. Бул тәрәпинен қарағанымызда, баланың дене тәрбиясы процесиндеги хәрәкетлери хэм шынығыулары олардың мийнет укыпшылықлары менен тәжирийбелерин менгерийге де тийкар болады.

Дене тәрбиясы барысында хәр түрли шынығыулар ислеу арқалы балалар мийнетке тәрбияланып барады. Сондай-ақ дене тәрбиясы эстетикалық тәрбия менен байланысly. Себеби, физикалық хәр қыйлы шынығыулар оқыўшыда эстетикалық талғамды да раўажландырып барады. Ол оқыўшының хәрәкетлеринде, жүрислеринде гөззаллықты көре билиўге үйретеди. Демек, бул тәрәпинен қарағанымызда, дене тәрбиясы, ол ҳаққындағы билимлер, дене мәденияты, тәрбияның басқа да түрлери менен тығыз байланысly болады.

Шаңарақта дене тәрбиясына итибар болмаса, балада спорт ойындарына, дене тәрбиясына бағдарланған дөгерек хэм секцияларға қатнасыуға айтарлықтай дәрежеде қайылышылық, бейимшилик билдирмейди. Мысалы, күнделикли режим барлық шаңарақларда да бирдей деп айта алмаймыз. Мектеп оқыўшыларының ата-аналарына балаларын артықша ыссы емес, өзлери ушын қолайлы, хәрәкет етиўде қыйналдырмайтуғын, көбинесе дене тәрбиясы сабағында спорт формаларын кийиндириўди усыныс етиледи.

Балаларды киши мектеп жасынан баслап азанғы шынығыулардан кейин жуўыныуға үйретип барыу – бул ата - аналардың миннети.

Шаңарақта балалардың дем алатуғын бөлмелери ықшам, хаўасы таза болыуы керек. Мысалы, гигиеналық әдетлер мектеп оқыўшыларына тек ата – аналардың хәр қыйлы нәсиятлары арқалы синдирилмейди. Оқыўшылардың гигиеналық кәделерди сақлау бойынша өз миннетлерин хұжданы менен орынлауына ерисиу ушын ата - аналар тәрәпинен ең әпиўайы түсиникли денени хэм кийимлерди таза сақлау, таза бет орамал алып жүриу, өз алдына сүлгиге хэм жеке өзининг тис шөткасына, жеке буйымларына ийе болыуы – бул гигиена әдетлерин қәлиплестириўдин тийкары болып саналады. Балаларды өзине-өзи хызмет етиўге, үйдеги онша қыйын болмаған хәр қыйлы жумысларға жәрдем берийге үйретий де дене тәрбиясының әпиўайы көринислери болып саналады. Шаңарақта, сондай-ақ ата - аналар ойындар хэм физикалық шынығыулар менен шуғылланыу жумысының баланың минезиндеги айырым унамлы қәбилетлердин қәлиплесиуйне тәсир етиуйне де дыққат аударий керек.

Баланың физикалық раўажланыуы – инсан организмнің руўхый хэм физикалық саламатлығына, биринши гезекте, руўхый қоршаған орталық белгили дәрежеде тәсирин көрсетеди. Шаңарақта қолайсыз руўхый орталықтың бар екенлиги шаңарақ ағзаларының руўхый саламатлығының бузылыуына алып келеди. Бунда баланың саламатлығын бузатуғын фактор-

лар деп илимий – методикалық әдебиятларда төмендегилерди атап көрсетеди:

1. Шаңарақта қарама - қарсылықлы жағдайларды жүзеге келтиретуғын бир ямаса бир неше өзине тән жағдайлардың болыуы;

2. Қорқыу, екилениу, хаўлығыу сыяқлы халатлардың хәр түрли көринисте жүзеге келиуи;

3. Шаңарақ ағзаларының биреуйининң айыбы менен жүзеге келетуғын жағдайлар;

4. Шаңарақта кимдур зиянлы әдетлер менен (гиябентлик, таксикомания, темеки, насыбай, спиртли ишимликлер ишиўге) әдетлениу хэм т.б.

5. Үлкен жастағы шаңарақ ағзаларының балалар хэм әспиримлер жасына физикалық өзгешеликлерин жақсы билмеуйи хэм дурыс бақалай алмауйи.» [3:61].

Мектеп оқыўшыларының үйде мектептен тыс, бос уақытларда хәр түрли хәрәкетли ойындарды ойнауына имканият жаратып берий керек. Ал, үй шәраатында ойналатуғын ойындарда белгили өлшем болып, онда балалардың режим менен аўқатланыуына, сабақ таярлауына болған уақытка хэм жуўапкершилик сезимине ата - аналар жуўапкер болыуы тийис.

Хәрәкетли ойындар – бул ойынның хәр түрли искерлигинен ибарат болған қурамалы түри. Ол белгили қағыйдалар тийкарында шәраят ямаса белгили бир жағдайларда орынланады.

Мектеп оқыўшыларының ойындары, сюжетли, қызықлы ямаса ойынның уазыпаларын орынлау тийкарында шөлкемлестириледи. Шаңарақта баланың физикалық раўажланыуында, әсиресе, ата - ананың орны үлкен болып, хәрәкетли ойындарда физикалық хэм әдеп - икрамлылық, психологиялық тәсирин нәзерде тутый керек. Үйде хәр қыйлы халық ойындарынан пайдаланылса мақсетке муўапық болады. Мысалы: үй шәраатында «жасырынбақ», «асық», «шүллик», «кашарман», «Ақсүйек», топ ойыны хэм т.б. пайдаланыўда, гейде ата-аналардың өзлери де балаларының ойындарын қызығыушылық пенен бақлап барады.

Жуўырыу шынығыулары – бала саламатлығын сақлауға үлкен әхмийетке ийе болып, жуўырыу жүрек қан-тамыр системасын, дем алыу органлары хэм зат алмасыуы жақсылайды, хәр қыйлы мускул, аяқ - қолдың хәрәкетшенлигин жақсылайтуғыны да бизге мәлим, тез хэм шаққан жуўырыу хэм басқа тийкарғы балаға хәр түрли хәрәкетли ойындарда қатнасыуы физикалық шынығыуларды орынлауға да жәрдем береди. Сондай-ақ, шаңарақта ата-аналар дене тәрбиясына итибар қаратқанда, физикалық шынығыуларды хэм хәрәкетли ойындарды бәрхә өзгертип турыуы керек. Бундай жағдай болмаған халатларда, балалардың спорт ойындарына, хәрәкетли ойындарға болған қызығыушылығы да пәсейийи мүмкин.

Баланың жүреги хэм өкпеси нормада ислеуй, дене ағзаларының үйлесимли раўажланыуы ушын қәдди - қәўметтин әхмийети де үлкен. Сымбат дурыс раўажланыуы, дененин жақсы қәлиплесиуйи ушын азанғы дене тәрбиясы, гимнастика шынығыулары, хәрәкетли ойындар, жүриу, қысқа аралықларға жуўырыу хәр түрли хәрәкет искерлигин орынлауы талап етиледи. Ата-ана, әсиресе, оқыўшы үйде тапсырмаларды столда отырып жазғанда, столда отырып аўқатланғанда геўде дүзилсин бәрқулла қадағалап барыуы, олардың туўры қәлиплесип атырғанлығына исеним сезими пайда болыуы керек. Дененин дурыс қәлиплесип атырғанын бақлау шынығыуларына төмендегилер киреди: арқасы менен дийўалға тик турыу; дийўалға желкени тийдирип турыу; жүриўде де усундай халатты сақлау.

Гейпара уақытларда балаларда жалпақ табанлықты анықлау мүмкин. Шаңарақта ата - аналар балаларының табанларына итибар қаратып, әсиресе, кумда, таста, топырақта, шөплердин үстинде жалаңаяқ жүргизип, оларды үй шәраатында шынықтырып барыуы тийис.

Сондай-ақ, шанақта ата –аналар балаларға азанғы шынығыу, дене тәрбиясы гимнастикаларын турақлы түрде орынлауына да үлкен әхмийет береді. Ал, айырым шаңақтарда ата-аналары баланың ерте турыуына онша итибар қаратпайды, бала қанша уйықлағанынша уйықлайды, бул болса баланың ериншек, қосжақпас болып өсиуіне тийкар болады.

Дене тәрбиясы–улыўма хәр қандай инсанды, соның ишинде балалардың да кәмилликке ерисиуіне бағдарланған педагогикалық процесс болып, ол арқалы балаларға: ақылы тәрбия, әдеп -икрамлылық тәрбия, мийнет тәрбиясын хәм т.б. қәлиплестириу мүмкин. Мысалы, ата-аналар баласы белгили спорт түрине қызықпаса, ал, сол спорт түрин өзи жақтырса хәм усы секцияға баласын ағза етсе, бул ата -ананың қәтелиги. Себеби спорт дөгереклеринде мәжбүрий, өзгелердің басымы астында зорығып шуғылланыу,

ақылы хәм физикалық шынығыуларды хәден тысқары көп орынлау бала нервиниң бузылыуына алып келеди. Онда шаршау, уйқышылық, ақылы хәм физикалық шынығыуларға болған пәсенлик халатларды келтирип шығарады.

Баланың саламатлығын сақлау хәм беккемлеудин нәтийжели куралларынан бири–онда саламат турмыс тәризине тән әдетлерди қәлиплестириу болып, бунда баланың жедел хәрекет режимине үйрететуғын күн тәртинде, жеке хәм улыўма гигиена қағыйдаларына бойсынуу, дөгерек этирапты қорғауға, зыянлы әдетлерден сақланыу, жарақатланыу хәм хәр қыйлы сыртқы тәсирлерден қорғаныу, дене тәрбиясы хәкқинда билимлерден, дене тәрбиясы мәдениатынан хабардар етиу – бул хәр қандай ата -ананың инсаныйлық парызы деп есаплаймыз.

Әдебиатлар

1. Баранов С.П., Болотина П.Р., Сластенин В.А. Педагогика. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Хасанбоев Ж., Сарибоев Х., Ниёзов Г., Хасанбаева О., Усманбоев М. Педагогика. –Тошкент: «Фан», 1996.
3. Оилада барқамол авлод тарбияси. –Тошкент: Фан ва технология. 2010.

РЕЗЮМЕ

Мақолада оилада жисмоний тарбияға этибор қаратишда олиб бориладиган ишлар хақида сўз боради. Унда жисмоний тарбия хақидаги тушунчалар, шахсий гигиена, озодалик, вақтида овқатланиш ва. х.к. одатларнинг оилада шаклланиши ўрганилган. Оилада бола тарбияси, ота –она ва ўқитувчи алоқаси, жисмоний ва ақлий ривожланиш, оила ва мактаб, жамоанинг таъсири, балаларнинг қамолотта эришишига йўналтирилган педагогик таълимнинг аҳамияти хақида тушунчалар берилган. Балаларнинг дарсдан ташқари вақтларда ҳаракатли ўйинларни ўйнашига имкон яратиш, югуриш машқлари, ҳар хил халқ ўйинларидан фойдаланиш ва уларнинг ота-оналари томонидан назорат қилинишининг самараси хақида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам физического воспитания в семье. Рассматриваются понятие физического воспитания, личная гигиена, чистоплотность, своевременное питание и другие привычки в семье. Изучаются вопросы воспитания детей в семье, связь между родителями и учителями, физического и умственного развития, семьи и школы, влияние коллектива и педагогического образования на детей. Подчеркивается необходимость создания для детей условий для игр вне занятий: кросса, народных игр под контролем родителей.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of physical education in the family. The author studied such notions as physical education, personal hygiene, neatness, eating in time and other habits in the family. There have been investigated the issues of children's upbringing in the family, relation between parents and teachers, physical and mental development, family and school the influence of the community and pedagogical education on children. It is emphasized the necessity of creating conditions for children to play games after classes: running and other national games under the control of parents.

ҚИСКА МАСОФАГА ИХТИСОСЛАШУВЧИ ЮГУРУВЧИЛАР ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ УЛАР ОРГАНИЗМИНИНГ ТҮРЛИ ТОМОНЛАРИГА ТАЪСИРИ

А.К.Утепбергенов – биология фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Б.Ж.Ядгаров – педагогика фанлари номзоди, доцент

Ал Хоразми номидаги Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: машғулот юкламалари, қиска спринт, узоқ спринт, жисмоний тайёргарлиқнинг ўсиши, жисмоний ривожланиш, соматотип, дерматоглифика.

Ключевые слова: тренировочные нагрузки, короткий спринт, длинный спринт, прирост физической подготовленности, физическое развитие, соматотип, дерматоглифика.

Key words: training loading, short sprint, long sprint, increase of physical training, physical development, somatotype, dermothoglics.

Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг мақсадли сиёсати эвазига жисмоний тарбия ва спорт янада ривож топмоқда. Спортчиларни тайёрлаш тизими ва тузилмасини такомиллаштиришга қаратилган Президент Фармонлари ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қатор муҳим қарорлари фикримиз далилидир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, дунёнинг кўпгина давлатлари Ўзбекистонни мустақил деб тан олди. Бу эса кўплаб мусобақаларда Давлатимиз ўз ўрнига эга бўлди деганидир. Спортчиларимиз Осиё ва жаҳон ареналарида яхши натижаларга эришиши учун Давлатимиз спортга ҳам алоҳида этибор бера бошлади.

Дарҳақиқат спортнинг мамлакатни тезда дунёга танитишида муҳим аҳамияти бор. Шу сабабдан ҳозирги кунда юртимизда жисмоний тарбия ва спорт сиёсат даражасига кўтарилганлигини кўришимиз мумкин [1].

Ҳозирги пайтда югурувчиларнинг йиллик циклдаги тайёргарлигини режалаштириш ва ташкил этиш масалаларига бағишланган жуда кўп материал тўпланган ва уларда қиска, ўрта ва узоқ масофаларга югурувчиларнинг йиллик циклдаги тайёргарлигини режалаштиришга оид айрим масалалар кўриб чиқилган. Ҳар бир спортчининг индивидуал хусусиятларига мувофиқ тарзда юклама ҳажми ва шиддатининг оптимал катталикларини аниқлаштириш, катта машғулот циклининг алоҳида босқичларидаги машғулот юкламалари тузилиши ва динамикаси хусусиятларини деталлаштириш зарур [2:54-67], [6:61-66].

Жисмоний сифатларни тестлашда биз назорат машқлари ва О.И.Павлов томонидан (2003) ишлаб чиқилган қиска масофага ихтисослашувчи ўғил бола спринтерларнинг асосий масофадаги натижаси ўртасидаги ўзаро корреляцион боғлиқлик матрицасидан фойдаландик. Шунинг учун тестлашда қиска масофалар учун қўлланиладиган энг ахборотли

назорат тестлари ва машқлари саралаб олинди. Йиллик цикл давомида махсус иш қобилияти кўрсаткичлари динамикаси босқичма-босқич текшириб борилди [3:9-33].

Тезкорлик, тезлик-куч қобилиятлари, махсус жисмоний иш қобилиятини акс эттирувчи жисмоний тайёргарлик динамикаси қисқа масофаларга югурувчиларда ҳар хил йўналишли хусусиятга эга, бу асосан йиллик циклда спорт формасини эгаллашнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади ва, умуман, машғулот жараёнининг йўналишини акс эттиради. 100 м га югурувчи спринтерлар билан ўтказилган назорат тестлашлар натижасида махсус иш қобилиятининг ёзги давр бошига келиб юқори даражада ошиши

аниқланди. Тестлашнинг якуний босқичида турган жойидан 30 м га югуришдаги натижа 4,43% га, 100 м га югуришда – 1,64% га, 150 м да – 6,29% га, 200 м да – 1,93% га, 250 м да – 5,99% га ва 400 м масофага югуришда – 1,02% га яхшиланди (4-жадвал).

Назорат тестлаш натижаларининг кўрсатишича, қисқа спринтда (100 м) ихтисослашувчи югурувчилар ёзги давр бошида махсус иш қобилиятининг юқори даражасига эришдилар. Ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, умуман, махсус иш қобилиятини такомиллаштириш вазифаси, анаэроб йўналишдаги ишнинг бажарилишидан ташқари, аэроб имкониятларни ривожлантириш билан бирга олиб борилиши мумкин.

4-жадвал

Йиллик циклнинг алоҳида даврларида 100 м масофага югурувчилар жисмоний тайёргарлигининг назорат кўрсаткичлари динамикаси (II спорт разряди, n= 14)

Цикл ойлари	Йиллик циклнинг алоҳида даврларида 100 м масофага югурувчилар жисмоний тайёргарлигининг назорат кўрсаткичлари динамикаси (II спорт разряди, n=14)						
	Турган жойидан 30 м га югуриш	100 м	150 м	200 м	250 м	400 м	узуң-ликка сакраш
Сентябрь (2-ярми)	3,38±0,10	11,90±0,41	19,86±0,78	24,30±0,42	33,19±0,70	54,48±0,80	6,05 ±0,16
Октябрь	3,36 ±0,13	11,87±0,40	19,75 ±0,88	24,22±0,39	33,05 ±0,78	54,38±0,82	6,10±0,15
Декабрь	3,40 ±0,12	11,83±0,53	19,60 ±0,94	24,15±0,40	32,60±0,89	54,30±0,91	6,14±0,18
Февраль	3,36 ±0,12	11,81±0,46	19,20±0,70	24,07±0,37	32,20±0,67	54,25±0,86	6,17±0,16
Апрель	3,28±0,11	11,77±0,40	19,04±0,78	23,90±0,44	31,80±0,75	54,12±0,88	6,21±0,18
Май	3,24 ±0,12	11,73 ±0,28	18,80±0,70	23,85±0,48	31,38±0,68	54,00±0,81	6,25±0,20
Июнь	3,23±0,10	11,70±0,26	18,61±0,55	23,83±47	31,20±0,74	53,92±0,80	6,30±0,14
Ўсиш,%	4,43%	1,64%	6,29%	1,93%	5,99%	1,02%	4,13%
х±σ	3,32±0,07	11,77±0,05	19,27±0,48	24,05±0,19	32,20±0,78	54,21±0,20	6,17±0,09

400 м масофага югурувчиларда мусобақа олди тайёргарлик босқичида ёки оралиқ босқичда анаэроб ва аралаш анаэроб-аэроб йўналишдаги юқламаларнинг ҳажми ошганлиги кузатилди. Йиллик цикл даврлари бўйича махсус иш қобилияти кўрсаткичларининг

динамикаси тўғрисида уларнинг ўсиш катталиклари бўйича ҳам баҳо бериш мумкин (5-жадвал).

Йиллик циклнинг алоҳида даврларида спринтерларнинг махсус иш қобилияти кўрсаткичлари динамикаси (400 м, II разряд)

Цикл ойлари	Спринтерлар жисмоний тайёргарлигининг назорат кўрсаткичлари динамикаси (400 м, n=12)					
	30 м	100 м	200 м	300м	400 м	600 м
Сентябрь	3,28±0,12	12,27±0,47	24,86±0,45	39,03±0,29	53,70±0,80	1,35,00
Октябрь	3,27±0,11	12,23±0,45	24,78±0,38	39,00±0,30	53,43±0,81	1,34,55
Декабрь	3,26±0,10	12,20±0,40	24,68±0,37	38,80±0,27	53,13±0,83	1,32,53
Февраль	3,24±0,11	12,12±0,50	24,52±0,44	38,61 ±0,40	52,88±0,91	1,30,77
Апрель	3,23±0,13	12,08±0,48	24,40±0,40	38,43±0,29	52,47±0,80	1,30,00
Май	3,21±0,10	12,04±0,44	24,32±0,47	38,12±0,32	52,15±0,88	1,29,60
Июнь	3,22±0,12	12,00±0,30	24,25±0,42	37,06±0,28	52,00±0,87	1,28,88
Ўсиш,%	1,82%	2,20%	2,45%	5,04%	3,81%	7,36%
х±σ	3,24±0,03	12,13±0,10	24,54±0,24	38,44±0,69	52,10±0,76	91,14±2,61

Йиллик цикл давомида машғулот таъсирлари натижасида 400 м га югурувчиларда тезкорлик сифатларининг ўсиши 30 м га югуришда 1,82% ни, 100 м да – 2,20% ни ташкил қилди; тезкорлик чидамлилиги 200 м га югуришда 2,45% га, 300 м да – 5,04% га ўсди. 400 м масофада махсус иш қобилятининг ўсиши 3,81% ни ташкил этди, 600 м масофада эса энг юқори кўрсаткич ўрнатилди, у 7,36% га тенг бўлди.

Назорат гуруҳида ҳам жисмоний сифатларнинг ривожланишида ўсиш кузатилади. Бироқ кўрсаткичлар қийматлари биринчи ва иккинчи тажриба гуруҳлариникидан анча паст. 30 м га югуришда тезкорлик сифатларининг ўсиши – 2,09% ни, 100 м да 0,57% ни ташкил қилди, тезкорлик чидамлилиги 200 м масофани босиб ўтиш вақти бўйича баҳоланди, машғулот таъсирларидан сўнг ўсиш 1,04% ни ташкил қилди. 400 м масофада махсус чидамлилигининг ўсиши 1,69% ни, 600 м да эса 0,84% ни ташкил этди.

Таъкидлаш жоизки, 30 м га югуришда тезкорлик кўрсаткичларида фарқлар деярли аниқланмади ва 100 м га югурувчилар учун унинг қийматлари 3,22 сек ни, 400 м га югурувчилар учун 3,23 сек ни ташкил этди.

Машқланганликнинг янада ошиши сақлаб турувчи хусусиятга эга бўлган юкламаларни қўллаш ва уларни оқилона уйғунлаштириш натижасида содир бўлади. Бу кўрсаткичларнинг барқарорлашиши организмнинг тегишли йўналишдаги юкламаларга тўлиқ мослаша олганлигидан далолат беради, бу ривожланувчи самара давомийлигини аниқлашга имкон яратади.

Юқоридагилар шундай хулоса қилишга имкон яратадики, спринтерлик машғулотларининг бутун мазмуни масофанинг қисқа бўлагида югурувчи ривожлантира олишга қодир бўлган тезликини бутун масофа давомида сақлаб туриш қобилятини тарбиялашдан иборат. Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, 100 м га югуришда ихтисослашувчи, йиллик цикл давомида тезкорлик ва тезкорлик-куч сифатларини ривожлантириш машғулот дастурини ўтаган югурувчиларнинг ҳар бири югуриш тезлиги кўрсаткичларига сезиларли даражада натижа қўшди, бу ҳақда тест натижалари далолат беради.

Асосий статистик параметрлар, хатоларни қўшиб – ўртача арифметик катталиқ, ўртача квадрат оғиши ва вариация коэффициенти ҳисоблаб чиқарилади. Аниқландики, гавда узунлиги бўйича ўртача қийматлар барча текширилувчиларда катта эмас: 173,5±1,14 см дан (стайерларда) 178,50±0,80 см гача (спринтерларда). Гавда оғирлиги, кўкрак қафаси айланаси ва тананинг мутлақ юзаси бўйича кичик қийматлар узоқ масофага югурувчиларда аниқланди.

Спортчиларда тана узунлиги тана оғирлиги билан уйғунлашади, бунда гавда оғирлигининг ошиши мушак (ёғ эмас) оғирлиги билан корреляцион боғлиқликка эга бўлади. Адабиётларда жаҳоннинг энг кучли спринтерларининг ўртача бўйи 179,8±0,9 см ни ташкил қилиши тўғрисида маълумотлар бор.

Вариация коэффициентлари гавда узунлиги, кўкрак айланаси ва тананинг мутлақ юзаси кўрсаткичлари учун бир хилга ўхшайди. Тана оғирлиги вариация коэффициентининг энг катта қийматларига эга (7,04 дан 8,7 гача). Шундай қилиб, 3 та таккосланаётган гуруҳлар учун тотал ўлчамлар орасида гавда оғирлиги энг лабил (ўзгарувчан) бўлиб чиқди.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида аниқландики, спринтерларнинг умумий жисмоний ривожланишларини тавсифлаш учун гавда узунлиги ва

оғирлиги, кўкрак қафаси айланаси, оёқлар узунлигининг гавда узунлигига нисбатлари, сон ва болдир мушак массасининг ривожланиш даражаси каби белгиларни таҳлил қилиб чиқиш билан чекланиш мумкин.

Натижалар морфологик белгиларга асосланиб спринт машғулотида саралаб олиш муаммосига ҳолисона ёндашиш имконини беради.

Муайян спорт ихтисослигидаги спортчининг морфологик портретини тузиш учун фақат жисмоний ривожланиш даражасини акс эттирувчи антропометрик кўрсаткичларга ишониш етарли эмас. Гавда оғирлигининг таркибий қисмини текширишга асосланган, шунингдек, муайян соматотипни ташхислашга имкон берадиган энг ахборотли белгилар керак бўлади. Гавда шакли ва таркибининг индивидуал вариантларини акс эттирувчи гавда тузилишини баҳолашда эндоморфия, мезоморфия ва эктоморфия каби таркиблар етакчи омиллар ҳисобланади. Эндоморфия семизлик даражасини, яъни ёғ тўқималарининг ривожланишини тавсифлайди; мезоморфия мушакларнинг нисбий ривожланишини белгилаб беради ва эктоморфия инсон танасининг нисбий чўзилганлигини акс эттиради.

Соматотипларга бўлиш натижалари шуни кўрсатдики, спринтерлар гавдасининг таркибий қисмлари балларда 3,8 : 3,0 : 1,9 сифатида берилган, ташхисланган соматотип эса экто-мезоморфли тип тоифасига киради: 3,8 балл – эктоморфия ёки оғирлик-бўй кўрсаткичи; 3,0 балл – мезоморфия – мушак массасининг ривожланиш даражасини тавсифлайди; 1,9 балл – эндоморфия ёки ёғ тўқималарининг ривожланиш кўрсаткичи. Эктоморфия кўрсаткичлари содир бўлаётган ўсиш жараёнларининг жадаллиги тўғрисида далолат беради.

Айтиш жоизки, текширилаётган спринтерлар гуруҳида экто-мезоморфли соматотип доминант ҳисобланади. Эктоморфия кўрсаткичи аҳамиятига кўра устувор саналади ва спринтерлар учун оғирлик-бўй кўрсаткичининг аҳамиятини тасдиқлайди. Гавданинг таркибий қисмларининг миқдорий кўрсаткичлари шундан далолат берадики, спринтерларда мушак таркиби (мезоморфия) фақат 3,0 баллни ташкил этди ва етарли даражада ривожланмаган.

Шу сабабли юқори югуриш тезлигини таъминлайдиган мушаклар гуруҳларини ажратиш ва маълум бир мушак гуруҳларини аниқ ривож-лантириш, уларнинг куч имкониятларини ошириш вазифаси қўйилди. Бунинг учун биз махсус куч тренажёрларидан фойдаландик, уларда айнан оёқларнинг алоҳида мушакларига юклама берилди. Масофа бўйлаб югуриш ва стартнинг анатомик таҳлили маълумотларини инобатга олиб, шу нарса аниқландики, стартдан туриб югуришда стартдан отилиб чиқиш учун тос-сон ва тизза бўғимларини ёзувчи мушаклар катта ҳисса қўшади, масофа бўйлаб югуришда эса – соннинг орқа юзаси мушаклари ва болдир-кафт бўғими букувчилари катта аҳамиятга эга. Югуришда бевосита депсиниш жараёни болдирнинг уч бошли мушаги томонидан таъминланади. Спринтерлар машғулотида ҳар ҳафтада 2-3 марта оёқларнинг айтиб ўтилган мушаклар гуруҳини ривожлантиришга йўналтирилган машқлар комплексидан фойдаланган ҳолда машғулотлар ўтказилди [5:35-57].

Организм ҳаракат сифатларининг ирсиятга боғлиқлиги тўғрисидаги тасаввурлар Д.Д.Сафарова (2008) ишларида ишлаб чиқилган. Биринчи бор инсоннинг тезкорлик-куч жисмоний ишни бажаришга бўлган генетик мойиллигининг кенгайтирилган

манзараси олинди ва куч, тезкорлик-куч имкониятларини намоён қилишга масъул бўлган генлар доираси аниқланди. Бу ғояларнинг амалда рўёбга чиқарилиши ва тасдиқланиши генетик маркерлардан – мухит омилларига кам боғлиқ бўлган, катъий генетик детерминацияга эга ва ҳаракат сифатларининг потенциал юқори даражаси билан бирга келувчи белгилардан фойдаланиш эвазига мумкин бўлди [4:59-61]. Улардан тезкорлик-куч спорт турларига саралаб олиш учун ташхисий комплексда фойдаланиш мумкин. Туғма ҳаракат қобилиятларининг, жумладан, тезкорлик сифатларининг ривожланиш даражасини аниқлаш учун дерматоглифика методи қўлланилди. Ҳар қандай генетик маркер шартли бўлишини, яъни баъзи белги маркер сифатида фақат мазкур башорат моделида кўриб чиқилиши мумкинлигини эътиборга олиб, тадқиқотлар генетик жиҳатдан бир хил танлаб олинган спортчиларда ўтказилди. Бутун текширилган контингентнинг, жумладан, спринтер енгил атлетикачиларнинг бармоқларидаги нақш чиқиқларини сон жиҳатдан тақсим-лаш юзасидан ўтказилган таҳлил шуни аниқлашга имкон бердики, ёйлар – 2,4% ни, ульнар илмоқлар – 56,1% ни, радиал илмоқлар – 3,8% ни, бурмалар – 38,7% ни ташкил қилади (6-жадвал). Ўнг қўлда бурма нақшларнинг ва чап қўлда ульнар нақшларнинг кўпроқ эканлиги аниқланди, ёйсимон нақшларнинг тақсимланишида фарқлар аниқланмади. Дерматоглифика белгилари орасида аҳамиятли фарқлар УҚС ёки умумий қирралар саноғи учун аниқланди. Биз текширган спортчиларда унинг қийматлари 184 ни ташкил этади, айни пайтда УҚС кўрсаткичи ўзбек миллатида ўртача 150-160 қиррани ташкил этади. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, УҚС спортчиларда спорт билан шуғулланмайдиган шахсларга нисбатан 30 та қирра атрофида кўпроқ. Шундай қилиб, дерматоглифика кўрсаткичлари орасида энг ахборотлиси – бу УҚС қийматларидир ва унга тезкорлик сифатларининг юқори даражада ривожланишини башорат қилувчи энг ишончли мезон сифатида қараш мумкин. УҚС

қийматлари 180-190 қирра атрофида бўлса, уни ижобий маркер деб ҳисоблаш ва тезкорлик спорт турларига саралаб олишда, жумладан, енгил атлетикачиларни спринтерлик масофаларга саралашда ташхислаш комплексда фойдаланиш мумкин.

Олиб берилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, тезлик сифатларини машқ қилдирса бўлади, лекин ушбу белгининг реакция қилиш меъёри тор, яъни ўзгарувчанлик чегараси кўп жиҳатдан генетик шартли, чунки туғма сифат наслдан-наслга ўтади. Демак, тезлик сифати наслга боғлиқ, бунга дерматоглифика кўрсаткичлари далил бўла олади. Жисмоний чидамлилиқ сифати эса ташқи шароитларга, жумладан, мақсадли таъсир қилувчи машғулот таъсирларига жуда ҳам боғлиқ. Шунинг учун “чидамлилиқ” дастури бўйича машқ қилган ушбу югурувчилар гуруҳида қатор жисмоний сифатларнинг катта ўсиши кузатилади.

Қисқа масофаларга югурувчиларнинг йиллик цикл давомидаги машғулот фаолияти таҳлили қуйидаги ҳулосага келишга имкон беради. Ишлаб чиқилган машғулот дастурлари деярли тўлиқлигича бажарилди. Машғулот жараёни ушбу кўрсаткич учун аввал ишлаб чиқилган спорт формасига эришиш қонуниятлари асосида ташкил қилинди, тажриба гуруҳларида жисмоний ва масофавий тайёргарликдаги таҳлил қилинаётган белгилар бўйича четга чиқишлар “окилона” динамика сифатида режалаштирилган кўрсаткичларга мос келади.

Туғма қобилиятларни ташхислаш учун генетик маркерларнинг идентификацияси ўтказилди, яъни тезкорлик сифатларини ривожлантиришга қаратилган машқларни бажаришга бўлган генетик мойиллик аниқланди. Дерматоглифика кўрсаткичлари орасида бармоқларнинг нақшлари, уйғунликлари ва умумий қирралар саноғи (УҚС) энг ахборотли ҳисобланади. 180-190 қирралар атрофида бўлган УҚС қийматлари ҳаракат сифатларининг юқори даражасини башорат қилувчи ишончли мезон саналади ва спринтер спортчиларни саралаб олишда фойдаланиш учун тавсия қилинади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистонда болалар спортини ривожлантириш тўғрисида” ги Фармони. –Тошкент: 2000.
2. Мирзаев М.О. Тактика бега на короткой дистанции: анализ, проблемы, перспективы современный взгляд на подготовку легкоатлетов. Монография. -М.: 2006. -С.54-67.
3. Павлова О.И. Комплексная система подготовки квалифицированных легкоатлетов на этапах становления спортивного мастерства. - М.: 2003. -С. 9-33.
4. Сафарова Д.Д. Феногенотипические особенности формирования морфотипов у спортсменов различных специализаций на этапе повышения спортивного мастерства. //Педагогика таълим. –Ташкент: 2003. №5. -С. 59-61.
5. Волков Н.И., Карасев А.В., Разумовский Е.А. Критерии специальной работоспособности и построение тренировки бег на короткой дистанции. Монография. -М.: 2006. -С. 35-57.
6. Янсен П. Основы управления подготовкой юных спортсменов. -М.: 2002. -С. 61-66.

РЕЗЮМЕ

Мақолада енгил атлетикачи югурувчиларнинг йиллик циклдаги тайёргарлигини режалаштириш ва ташкил этиш масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы планирования и организации подготовки спортсменов по лёгкой атлетике в годичном цикле.

SUMMARY

The article deals with the issues of planning and organization of training sportsmen in athletics for a yearly cycle.

Қ.ПИРНИЯЗОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ

Ш.Абдиназимов - филология илимлериниң докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өткен әсирдин екинши ярымында қарақалпақ тилин изертлеўге өзиниң салмақлы үлеслерин қосқан бир топар жергиликли илимпазлар илимге келип кирди. Усындай илимпазлардың хәм көрнекли педагоглардың бири-Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген халық билимлендириў хызметкери, филология илимлериниң кандидаты, доцент Қудыяр Пирниязов болды. Ол 1927-жылы 5-декабрьде Қарақалпақстан Республикасы Шымбай районының Таза жол аўыллық кеңеси аймағында туўылған.

Оның балалық дәуири екинши жер жүзилик урыс дәуирине туўра келди. Муғаллимлердин жетиспеўине байланыслы мектепте оқып жүрген ўақтында-ақ бир мезгил баслаўыш класс оқыўшыларына сабақ берди. Сондай-ақ, урыс жылларында ата-аналар менен бир қатарда атыз жумысларына жәрдем берген.

1945-жылы Қараөзек районы 9-аўыл кеңесиндеги толық емес орта мектепти питкергеннен кейин, Шымбай педагогикалық училищесине оқыўға кирип, оны 1948-жылы тамамлады.

1948-49-оқыў жылында Шымбай районының орта мектебинде педагогикалық хызметин бастады. 1949-51-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтында оқыды. Оны табыслы питкергеннен кейин 1951-52-оқыў жыллары Қараөзек районлық халық билимлендириў бөлиминде иследи. 1953-жылдың декабринен 1955-жылдың августына дейин Қараөзек районлик жаслар аўқамының баслығы лаўазымында, 1955-жылдың августынан 1959-жылдың августына дейин Қараөзек районының 1-санлы мектебинде дәслеп муғаллим, соңынан оқыў бөлиминиң баслығы болып иследи. 1959-64-жыллары усы райондағы 1-санлы мектеп-интернаттың оқыў бөлимин басқарды.

1964-жылдың январынан баслап Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтына оқытыўшы болып жумысқа өтти. Пединститутта Баслаўыш тәлим факультетинде оқыў ислери бойынша декан орынбасары, факультет кәсиплик аўқамы кеңеси баслығы болып хызмет етті. 1976-1990-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ тили кафедрасында үлкен оқытыўшы, доцент болып ислеп илимий изертлеў жумыслары менен шуғылланды, студентлерге тәлим-тәрбия берди. 1990-жылдан баслап Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Баслаўыш тәлим теориясы хәм методикасы кафедрасында доцент лаўазымында ислеп, жасларға билим хәм тәрбия берди.

Қ.Пирниязов 1981-жылы 19-июльде Алма-Атада Қазақстан Республикасы Илимлер Академиясының Тил билими институтының Илимий кеңесинде «Қарақалпақ тили лингвистикалық терминологиясының пайда болыў, қәлиплесиў хәм раўажланыў жоллары» деген темада филология илимлериниң докторы, профессор Д.С.Насыровтың илимий басшылығында кандидатлық диссертациясын жақлады.

1987-жылы «Қарақалпақ тилиниң лингвистикалық терминологиясы» деген атамада монографиясы жәрияланды. Автордың қарақалпақ тил билиминдеги ең тийкаргы мийнети де усы монографиясы. Бул монографияның «Кирисиў» бөлиминде терминлерге қысқаша түсиник берилгеннен кейин қарақалпақ терминологиясының қәлиплесиўине шолыў жасайды.

Жумыстың I бабы «Қарақалпақ тили лингвистикалық терминлериниң пайда болыў дереклери» деп аталып Қарақалпақ автономиялы областы дүзилгеннен кейин қарақалпақ әлипбесиниң қәлиплесиўи, дәслепки сабақлықлардың жәрияланыўы

менен қарақалпақ тил билими атамаларының пайда болыўы хәм кем-кем раўажланып барыўы көрсетилген.

Жумыстың II бабы «Лингвистикалық терминлердин пайда болыўы хәм раўажланыў тарийхынан» деп аталады. Бул баптың I бөлими «1929-33-жыллардағы мектеп сабақлықларындағы лингвистикалық терминлер» деп аталады. Бул бөлимде 1925-жылы С.Мәжитов тәрәпинен «Әлипбе», «Егедлер саўаты» сабақлықларының баспаға таярланып жәрияланыўы менен биринши рет хәрип, даўыссыз, созылатуғын (созымлы) даўыссызлар, сөз қусаған дәслепки атамалардың қолланылғаны орынлы көрсетилген. Монографияда Қарабай Ермановтың «XX әсирдин 30-жыллары терминком курамы хәр күни жыйналып турар еди. Онда терминлерди қабыл етиў, таза терминлерди дәретиў мәселеси хәр күнги мәжилисте талқыланып барылатуғын еди.

Таза терминлер, түсиниксиз деп табылған терминлер газета бетлеринде, оқыў қуралларында берилип барылды. Мине, ол ўақытта усындай жағдайларда ислеўге туўра келди», деп еслейди. (Қ.Ермановтың еске түсириўлеринен, автордың қол жазбасы 17-бет).

Биринши баптың екинши бөлиминде «1934-1945 жыллардағы мектеп сабақлықларындағы лингвистикалық терминлер», үшінши бөлими «1945-1979-жыллардағы лингвистикалық терминлер» деп аталады. Жумыста усы көрсетилген жылларда Қарақалпақстанда улыўма билим беріў, жоқары оқыў орнының ашылыўы туўралы, мектептерде оқытыў талабынан келип шығып дәретилген сабақлықлар менен оқыў қолланбаларда қарақалпақ тил билими атамаларының раўажланып барыўы анализ жасалған. Дәслепки ўақытлардағы атамаларды қолланыўдағы кемшиликлер, мәселен, *үнли даўыссыз-ызың, үнсиз даўыссыз-шугыл, өлпең даўыссыз, алмасық-исимлик, сеплик-қураў, атаў қураўы, ийелик қураўы* хәм т.б. терминлер үйренілген. Монографияның үшінши бабы «Қарақалпақ тили лингвистикалық терминлериниң жасалыў усыллары» деп аталады. Бул бап өзиниң ишинде «Қарақалпақ тилиниң ишки ресурсларының есабынан жасалған лингвистикалық терминлер», «Лингвистикалық терминлердин сыртқы ресурслардың есабынан байыў жоллары» деген бөлимлерге бөлінген.

«Қарақалпақ тилиниң ишки ресурсларының есабынан жасалған лингвистикалық терминлер» деген биринши бөлиминде лексика-семантикалық усыл менен жасалған *буўын, түбир, сан, ағза, пәт, сес, бет, рәўиш* усаған терминлер анализ жасалған. Мәселен, *буўын* - адамның денесиниң бир мүшеси, өсимликлердин буўынларының бириккен жери. Сөздин бөлинип-бөлинип айтылатуғын даўыссыз сесли бөлекшеси хәм т.б.

Морфологиялық усыл менен тил билими атамаларының жасалыўы (*даўыссыз, менишкли, дизбекли, ийесиз гәп, болымсыз фәйиш, белгисиз дәреже* хәм т.б.) үйренілген. Синтаксислик усыл менен сөзлердин дизбеклесиўи арқалы жасалатуғынын (*бас ағза, жай гәп, қысқарған сөз, қоспа фәйиш*) сөзлердин дизбеклесиўи арқалы жасалған атамалар еки курамлы, үш курамлы, төрт хәм оннан артық курамлы атамалар болып келетуғыны анықланған. Усы баптың екинши бөлими тил билими атамаларының араб-парсы сөзлери, рус тили хәм ол арқалы кирген тил билими атамалары, калька усылы менен жасалған атамалар үйренілген.

Усы баптың үшінши бөлими «Лингвистикалық терминлердин составы хәм курылысы» деп аталып, бул бөлимде дара атамалар (*фәйиш, гәп, баслаўыш, үтир, синоним* хәм т.б.), курамлы атамалар (*бас гәп, түп*

дәрежә, ийеси белгисиз гәп, дәнекерли дизбекли қоспа гәп хәм т.б.) изертленген.

Монографияның соңында жуўмақ жасалып, китаптың 87-153 бетлеринде тил билими атамаларының қарақалпақша-русша сөзлиги берилген.

Қудыяр Пирниязовтың бул мийнети қарақалпақ тил билими атамаларын қәлиплестириўде әмелий әҳмийетке ийе қунлы мийнетлердиң бири есапланады.

Қ.Пирниязов сабақлық хәм оқыў қолланбалар таярлаўға да өзиниң салмақлы үлесин қосты. Ол профессор Е.Бердимуратов пенен бирликте «Мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы» (1988) деген оқыў қолланбасын жәриялады. 1993-жылы «Баслаўыш классларда қарақалпақ тилин

оқытыў методикасы» мийнетин жәриялады. Автордың бул мийнетлери университет хәм пединститутта қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша жоқары мағлыўматлы кадрлар таярлаўда усы пән бойынша оқыў куралы болыў менен бирге мектеп муғаллимлери ушын айрықша әҳмийетли қолланба хызметин атқарды. Қ.Пирниязов буннан басқа да Е.Бердимуратов, А.Бекбергеновлар менен бирликте «Хәзирги қарақалпақ тилинен шынығыўлар жыйнағы»н жәриялады. 1999-жылы таярланған жәмәатлик авторлықтағы жоқары оқыў орынлары ушын «Хәзирги қарақалпақ тили (синтаксис)» сабақлығының авторларының бири болды. Жигирмадан аслам илимий мақалалар жәриялады.

КЕҢ ХӘМ ТЕРЕҢ ПИКІРЛИ АЛЫМ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
П.Нуржанов - филология илимлериниң кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Зәбердес устаз, белгили алым хәм талантлы аўдармашы Қурбанбай Жәримбетовтың өмир баяны менен дөретиўшилиқ жолы мағлыўматнамасына сер салып қарасақ, сырттан қарағанда, оғада әпиўайыдай хәм дәбдебели көп санлы цифрлар менен мағлыўмат хәм дереклерге бай еместей болып сезиледи. Оны қысқа қылып баянласақ, 70 жыллық өмириниң ярым әсирин илим, билимге бағышлаган. Ол да сиз хәм биздей болып мектепте, жоқары хәм оннан кейинги билимлендириў орынларында тәлим алған. Өмириниң 45 жылға шамалас бөлегинде илимий мекемелер менен жоқары оқыў орынларында хәр қыйлы лаўазымларда ислеў менен машқул болған. Усы аралықларда илим кандидаты, илим докторы, доцент, профессор илимий дәрежелери хәм атақларын алыўға ерискен, 100 ден аслам мақалалар, бир неше монографиялар хәм илимий очерклер, сабақлықлар хәм қолланбалар жазып, баспалардан шығарған.

Соның менен бирге, ол аўдармашылық ислери менен де шуғылланып, Н.А.Күнның «Әйемги Грецияның легендалары хәм мифлери» шығармасы менен А.Платоновтың «Тақыр» повестин қарақалпақ тилине аўдарған. Оған әдебиятты хәм әдебияттаныў илимин раўажландырыўға қосқан бул үлеслери ушын ҳүкиметимиз тәрепинен Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери атағы берилген.

Мине, көрип отырғанымыздай, жүдә әпиўайы өмир баян хәм онша бөрттириўди талап етпейтуғын бир жөн ғана мағлыўматлар.

Дурыс, бул өмир баян менен дөретиўшилиқ жол мағлыўматнамасы, сырттан қарағанда әдебият теориясындағы сөз шебериниң өмир баяны қаншелли бай, мазмунлы болса, оның дөретиўшилиги де сондай болады деген қағыйдаға онша туўра келе бермеўи мүмкин. Бирақ, Қ.Жәримбетовтың өмири хәм дөретиўшилигиндеги бул әпиўайылық хәм кишипейилликтен дерек беретутын бул мағлыўматлар оның дөретиўшилигине өзінше бир мазмун хәм гөззаллық руўх бағышлап турғанлығын сезиў қыйын емес. Оның себеби, Қ.Жәримбетов аз жазса да саз жазатуғын, нәзери алысты гөзлеген кең хәм терең пикирли алым болып табылады. Оның дөретиўшилигине аз ғана сер салыўдың өзи бул пикиримиздиң объектив хәм дурыслығына үлкен исенім хасыл етип турады.

Қурбанбай Жәримбетовтың өмири хәм дөретиўшилигине усы көзқарастан нәзер аўдаратуғын болсақ, оның тийкарғы илимий бағдары XIX әсир қарақалпақ поэзиясын, әсиресе Бердақ дөретиўшилигин изертлеў мәселелери менен байланысly. Юбиляр 1941-45-жыллардағы қарақалпақ поэзиясында қахарманлық теманың, қахарманлық пафостың, қахарманлық образлардың дереклерин анықлаў мақсетинде

қахарманлық эпосқа, XIX әсир қарақалпақ классикалық әдебиятына, әсиресе, Бердақ дөретиўшилигине үлкен дыққат қаратады. Нәтийжеде ол «Қарақалпақ поэзиясында Бердақ дөретиўшилигиниң тәсири» (1977), «Ұатандарлық урыс поэзиясында Бердақтың традициясы» (1978) хәм т.б. мақалаларын баспадан шығарады. Юбилярдың кандидатлық диссертациясын жақлап болғаннан (1985) соңғы илимий дөретиўшилигинде де Бердақ темасы баслы орынды ийелейди. Атақлы шайыр бабамыз дөретиўшилигин XIX әсир қарақалпақ классикалық поэзиясы, улыўма Шығыс әдебияты контекстинде изертлеўди нийет еткен Қ.Жәримбетов көп ғана көркем-әдебий, әдебий-сынлық хәм илимий-теориялық материаллар жыйнап, оны гәрезсизлик дәўири көзқарасынан илимий талқыға тартыў арқалы шайыр бабамыз поэзиясына жаңаша көзқарастан жантасады. Нәтийжеде 1990-жыллары оның «Бердақ дөретиўшилигинде гуманизм идеялары» (1998) мақаласы, «Бердақ нәсиятлары-руўхый гәзий-немиз» илимий очерки (1998) хәм т.б. мийнетлери жарық көрди. Қулласы, юбилярда атақлы шайыр бабамыздың дөретиўшилиги үлкен қызығыўшылық оятады. Буны оның XIX әсир қарақалпақ классикалық лирикасына бағышланған докторлық диссертациясында Күнхожа, Әжинияз, Өтеш шайырлардың дөретиўшилиги менен бирге Бердақ лирикасын изертлеўге де салмақлы орын ажыратқаны да дәлиллейди. Юбилярдың 2000-жыллары «XIX әсир қарақалпақ шайырларының публицистикалық қосықлары» (2004), «Бердақ дөретиўшилигинде тарийхый дәўирлердиң сәўлелениў өзгешеликтери» (2008), «Бердақ поэзиясында миллий идеялардың сәўлелениўи» (2011), «Бердақ поэзиясында мийнет концепциясының сәўлелениўи» (2017) т.б.мақалаларының жарық көриўи оның бул бағдардағы тынымсыз мийнет ислеп атырғанлығынан дерек береді. Буның үстине Қ.Жәримбетов Бердақтың 180 хәм 190 жыллық юбилейлерине арналған «Бердақ дүньясы» (2008), «Бердақ-классикалық әдебиятымыздың бийик шыңы» (2017) жәмәатлик топламларды таярлаўда хәм оларды редакторлаўда белсендилік көрсетти. Сондай-ақ ол Бердақ бабамыздың 190 жыллық юбилейине бағышлап таярланылған оның «Таңдамалы шығармалары» I томлығы редакциялық кеңесиниң ағзасы сыпатында да қатнасканы дыққатқа ылайық. Демек, юбиляр өзиниң пүткил саналы өмирин алымлыққа, илимнен нур қыдырыўға, усы арқалы халқына хызмет қылыўдай ұллы иске бағышлады.

Қ.Жәримбетовтың 1978-жылдан баслап Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде илимий бөлим редакторы, этика, эстетика, рус хәм шет ел әдебияты кафедралары оқытыўшысы, сонынан қарақалпақ әдебияты кафедрасында доцент лаўазым-

ларында ислеуи оның үлкен турмыслық тәжірибеге топлауына, педагогикалық хәм илимий искерлигинин бир максетке бағдарланыуына тийкар салды. Нәтийжеде илимий-методикалық саладағы жетискенликери ушын оған 1998-жылы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқары Атте-стация Комитети тәрәпинен доцент илимий атағы бериледи. Юбилардың буннан кейин Қарақалпақ мәмлекетлик университети қарақалпақ әдебияты хәм әдебиет теориясы кафедрасы (2002-2005), қарақалпақ әдебияты кафедрасы (2005-2008), қарақалпақ әдебияты тарийхы хәм фольклоры (2006-2012) кафедрасы баслығы лаўазымларында ислеуи республикамыздың билимлендириу хәм илимий мәкемелерин жоқары қәнийгели кадрлар менен тәмийинлеудей ибратлы иске салмақлы үлес қосыу жолында оған үлкен имканиятлар есигин ашып берди. Бул жыллары ол әдебиет бойынша маман қәнийгелерди таярлауға, илимий изертлеу жұмысларының теориялық хәм әмелий әхмийети салмақлы проблемалар этирапына қурылыуына, улыўма алғанда, тәлим-тәрбия хәм илимий жұмысларды заман талабына сай раўажландыруға үлкен үлес қосты.

Қ.Жәрімбетов тек илимий жұмысларында ғана емес, ал жасларға устазлық етиўде де үлкен алымларға тән өрнек көрсетти. Оның тәлим-тәрбия менен илимди қосып алып барыуы нәтийжесинде 100 ден аслам мақалалары, илимий очеркери, монографиялары жәрияланды. Олардың сапасы жүдә терең, илимий концепциялары жүдә салмақлы. Өйткени нураный әдебиятшы мийнетинин хәр биринде үлкен, концептуаль проблема алға сүриледі, терең илимий-теориялық жуўмақлар, улыўмаластырыушы пикирлер көтериледи. Буның барлығы бизге проф. Қ.Жәрімбетовтың сай хәрекетлери себепли миллий әдебиеттаныу илимимизде үлкен бир әдебий мектеп тырнағы салынған десек асыра силтеушилик болмайды.

Профессор Қ.Жәрімбетовтың ең дәслепки «Уллы Ұатандарлық урыс жылларындағы қарақалпақ совет поэзиясы. Идеялық-тематикалық хәм жанрлық өзгешеликери» деп аталған монографиясы рус тилинде жарық көрди (1982). Буның өзи де миллий поэзиямыздың тек Қарақалпақстан аймағында ғана емес, ал республикамыздан шеттеги үлкелерде де үгит-насиятланыуына хызмет етеди деп ойлаймыз. Өйткени, атақлы академик М.Нурмухамедовтың, белгили әдебиетшылардан З.Насруллаеваның, Қ.Камаловтың, С.Аллаяровтың, С.Баҳадырованың, Ж.Нарымбетовтың хәм т. басқалардың көплеген мийнетлеринин рус тилинде жарық көриуи, буның үстине Қ.Жәрімбетовтың да айырым мийнетлеринин Россия, Өзбекстан, Туркменстан хәм т. басқа мәмлекетлердин орайлық баспаларында басылып шығуы әдебиятымыздың хәттеки бурынғы Аўқам көлеминде де белгили болуына өз тәсирин тийгизди. Демек, юбилар бул бағдардағы ибратлы исти даўам еттириўде де зәбердеслик көрсетпекте деген сөз.

Белгили әдебиетшының Ұатандарлық урыс дәуири поэзиясына арналған аты аталған монографиясы усы қыйын-қыстау заманда да қарақалпақ поэзиясының өзине тәнлиги терең изертленген. Ондағы көплеген илимий-теориялық жуўмақлар елге дейин өзинин әхмийетин жойытқан жоқ. Автор 1941-1945-жыллардағы қарақалпақ поэзиясының идеялық-тематикалық, жанрлық өзгешелигине дыққат қарата отырып, ондағы ұатанға садықлық, патриотизм идеяларының сәуелелениуин терең үйренген, бул аўмалы-төкпели дәуирдеги қарақалпақ лирикалық, лиро-эпикалық дәрәтпелеринин халқымыздағы мәртлик, батырлық сезимлерди буннан былай да көтериўдеги әхмийети, тутқан орны туўралы дыққатқа ылайық пикирлерди алға сүрген. Ал, юбилар өзинин «Ашық

Зийўар» (1998) илимий очеркинде болса Әжинияз поэзиясында суфийлик тәлийматлардың сәуелелениу өзгешеликлерин миллий әдебиеттаныу илимимизде ең бириншилерден болып илимий жақтан дәлиллеп берди.

Қ.Жәрімбетов 1994-2004-жыллары талаба жасларға тәлим-тәрбия беріу менен бирге XIX әсир қарақалпақ лирикасын изертлеу менен тынбастан шұғылланды. Нәтийжеде «XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыу тарийхы» атлы докторлық диссертациясын жазып питкерди хәм оның усы атамадағы монографиясы жарық көрди (2004). Қ.Жәрімбетовтың аты аталған монографиясында XIX әсир қарақалпақ классикалық лирикасының көркем-эстетикалық дәрәклери, мазмунлық сыпатлары, ески түркий әдебий мийраслар менен генетикалық хәм типологиялық байланыслары ғәрезсизлик дәуири көз-қарасы тийкарында үйренілген. Изертлеу барысында автор XIX әсир қарақалпақ лирикасының айырым фольклорлық жанрларға, XIV-XVIII әсирлердеги жырау-шайырлар дәрәтйушилигине, қахарманлық дастанлардағы лирикалық мотивлерге идеялық хәм көркемлик жақтан тутасып кеткенлигин терең илимий таллаулар арқалы дәлиллеген. Юбилар аты аталған темадағы докторлық диссертациясын 2005-жылы табыслы түрде жақлады. Бул диссертацияға акад.Х.Ҳамидов, өзбек әдебиетшысы Насимхан Рахманов, проф.К.Курамбаев, проф.Қ.Оразымбетов х.т.басқалар жоқары баҳа береді.

Қ.Жәрімбетов көрнекли әдебиетшы-алым хәм атақлы педагог сыпатында бир неше оқыу методикалық колланбалар хәм сабақлықлар жазды. Олардан «Қарақалпақ әдебияты» (қарақалпақ мектеплеринин 10-классы ушын, Нөкис, 2004. С.Ахметов, К.Мамбетовлар менен биргеликте), «Қарақалпақ әдебияты» (кәсип-өнер колледжлеринин қарақалпақ топарлары ушын, Нөкис, 2004. Қ.Оразымбетов пенен биргеликте), «Қарақалпақ әдебияты» (кәсип-өнер колледжлеринин рус топарлары ушын, Нөкис, 2006. Қ.Оразымбетов пенен биргеликте) сабақлықлары оқыушылардың қолдан түсирмейтуғын оқыу қуралларына айланды. Әдебиетшы-алым «Әдебиеттаныуға кирисиу» сабағынан талабаларға көп жыллар даўамындағы сабақ берген дәуириндеги тәжірийбелерин, көнликпелерин жуўмақтастырып «Әдебиеттаныудан сабақлар» атлы атама менен бастырып шығарды (2011). Бул оқыу колланбасы әдебиеттың теориялық мәселелерине бағышлап өзинен алдын жазылған оқыу колланбаларынан ықшамлығы, теориялық тереңлиги, әдебий категорияларды талабалардың сауатлылық дәрежесине сай баянлап беріуи, көркем шығарма текстине, әдебий процесске жаңадан қатнас жасауы, ғәрезсизлик дәуири талабына сай жазылғанлығы менен айырылып турады.

Қ.Жәрімбетов Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде көп жыллардан берли сабақ беріу менен бирге, елимиздин улыўма билим беріу мектеплерин, лицей-колледжлерин қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша жоқары маманлықтағы қәнийгелер менен таярлауда да үлкен белсендилик көрсетпекте. Оның илимий басшылығы астында 100 ден аслам бақалавр, 20 дан аслам магистр жұмыслары жақланды. Олар хәзир билимлендириу саласында, халық хожалығының басқа да тараўларында өсип киятырған жас әуладты кәмил инсан етип тәрбиялау жолында хызмет етпекте.

Юбилар республикамыз жоқары оқыу орынларын, илимий мәкемелерди илимий дәрежели қәнийгелер менен толықтыруда ибратлы иске де салмақлы үлес қоспақта. Мәселен оның илимий басшылығында 5 шәкирти кандидатлық, 2 шәкирти докторлық диссертацияларын жақлап, Бердақ атындағы ҚМУ, Әжинияз

атындағы НМПИ қусаған жетекши жоқары оқыу орындарында ислеmekte. Және 3 шәкирти докторлық жумысларын жақлау алдында турыпты. Буның үстине ол Бердак атындағы ҚМУ жанындағы Қәнийгелестирилген Кеңес хаткери, ағзасы, университет жанындағы әдебиаттаныу бойынша илимий семинар баслығы болып ислеи отырып әдебиат бойынша жақланған 8 докторлық, 30 ға шамалас кандидатлық жумысларды қол жазба уақтында-ақ оқып, жетискенликтери хәм кемшиликлери тууралы пикир билдирип, олардың өз уақтында жақланыуында теңи-тайы жоқ мийнет етти.

Әдебиатшы алым көп жыллар дауамында рус филологиясы факультетиниң «Шет ел хәм рус әдебиаты» кафедрасында ислеуи оның грек әдебиатының ерте дәуирдеги үлгилерин тереңнен үйрениуине түртки болды. Нәтийжеде ол дунья цивилизациясы тарихында терең из қалдырған Греция мәдениаты, әдебиаты хақында студентлерге тыянақлы билим беріуге жәрдем беретугын Н.А.Кунның «Әййемги Грецияның легендалары хәм мифлери» китабын қарақалпақ тилине аударды. Өйткени, Қ.Жәримбетов дуньяға белгили бул китаптың тек сабақтың сапасын арттыру мақсетинде ғана емес, ал көпшиликтиң ертедеги цивилизация ошағы болған Греция әдебиаты хақындағы билимлерин көтериудеги имканиатының жоқары екенлигин өз уақтында аңлаған еди. Соны айтып өтиуимиз керек, бул әжайып китапты юбилар Орайлық Азия аймағында биринши болып өз ана тилине аударды хәм китап халында бастырып шығарды (1990). Бул китап қарақалпақ көркем аударма өнери

тарихында елеули хәдийсе болды. Аудармашының атақлы рус жазыушысы Андрей Платоновтың «Тақыр» гүрриңин қарақалпақ тилинде сөйлетиуи, белгили рус шайыры Сергей Есенинниң «Анна Снегина» поэмасының қарақалпақшаға аудармасына алғы сөз жазыуи да (ауд. Т.Жумабаев) дыққатқа ылайық.

Қ.Жәримбетов илимий мийнетлери жанры бойынша рәнбе-рән. Оның илимий дөретиушилигинде тезис, баянат, проблемалық мақала, рецензия, сәўбет, брошюра, диссертация, монография, х.т.б. жанрлық түрлер әдебиаттаныуымыздың рауажланыуына да үлкен үлес болып қосылды. Оның мийнетлериндеги көтерилген мәселелер әхмийетлиги, жаңалығы, таллауларының исенимилеги, жуўмақлардың тереңлиги, баянлау усылларының анықлығы менен өзине тән өзгешеликке ийе. Қуллаасы, мақаламыз қахарманы өмир-өмиринше хәдислердеги «Бесиктен та қабиргеше илим изле», «Илим менен шуғылланыу мың да бир ибадаттан ағладур» деген дана пикирлерге жүгинип хәрекет етпекте. Соның ушын да уллы бабамыз Бердактың «Мен алымлық излер едим» деген қатары оның өмири менен дөретиушилигиниң мәнис-мағанасын көпшиликке жеткеріуде жүдә мас келетуғын пикирлер деп ойлаймыз.

Қ.Жәримбетовқа 2011-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери» атағының берилиуи оның мийнетлериниң хукиметимиз тәрпинен ылайықлы түрде баҳаланыу десек болады.

У.ЕМБЕРГЕНОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИҮШИЛИК ЖОЛЫ ХАҚҚЫНДА

М.Қ.Айымбетов - филология илимлериниң докторы

Әжсинияз атындағы Нокис мәмлекетлик педагогикалық институты

1938-жылы февраль айының қақаман сууық күнлериниң биринде Қараөзек районының белгили Ембергеновлар шаңарағында бир нәресте дуньяға келеди. Ата-анасы менен тууған-тууысқанлары үлкен кууанышка бөленеди. Бахытлы узақ өмир кеширсин деген жақсы нийетлер менен оған Узақберген деген исим қояды. Қайсы бир халықтың исим қоярдағы үрип-әдет дәстүрлерине нәзер салмайық, олардың бәршесинде бахытлы пәрәуан турмыста жасасын деген үмитлер менен байланыслы екенлигин аңлаймыз.

Көзди ашып жумаман дегенше, Узақбергенниң жасы жетиге толып, ауыллық мектепке қарай биринши мәрте кәдем таслайды. Оның биринши класстағы билим алыулары Екинши жәхән урысының кейинги жылларына сәйкес келеди. Сол жыллардағы мектеп турмысындағы көринислерге нәзер салатуғын болсақ, электр тоғы менен жылыту үскенелериниң болмауларына байланыслы хәр күни еки сааттан артық сабақ болмаған. Қалаберсе, парталардың болмауына байланыслы дөңгелек ағашлардың үстінде отырып, оқыу хәм жазыу жумысларын әмелге асырып отырған. Кишкене ғана айнадан ебиндей жақтылық түсип турған.

Сол жыллардағы баслауыш класс оқыушылары әлиппе сабақлығының түрин де көрмеген. Муғаллимлер өзлериниң топлаған тәжирийбелери арқалы ғана оқыушыларға дәслепки сөйлеу хәм жазыу көликпелерин әмелге асырып отырған.

Жоқарғы класстарда оқып жүрген жылларында Узақбергенниң тил хәм әдебиатқа болған қызығушылықтары ояна баслайды. Бул пәнлер бойынша муғаллимлердің сабақларында өзін қандай да бир ертеклер әлеминде жүргендей сезетуғын болған. Сабақтың қалайынша басланып, қалайынша тамам болып қалғанлықтарын да сезбейтуғын дәрежеге дейин де жетип үлгерген.

Орта мектептің жоқарғы классында оқып жүрген күнлеринде Асан Бегимовтың «Балықшының қызы» романын, Аббаз Дабыловтың «Бахадыр» дастанын қызығып оқып, олардан тәсир алған. Ал «Алпамыс», «Ғәрип ашық», «Мәспатша» дастанларын түни менен оқып, бул дөретпелерге ашық болған. Сондай-ақ Нәжим Дәуқараевтың «Синтаксис», Айтжан Есемуратов пенен Көшербай Бердимуратовлардың авторлығында дүзилген «Қарақалпақ тилиниң морфологиясы» сабақлықтарын терең өзлестиріулери арқалы бул пәнлерден мұдамы жоқары баҳаларды алыуға ерискен. Бул пәнлерге болған қызығушылық Узақбай Ембергеновты Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының тарих, тил хәм әдебиаты факультетине жетелеп келген. Бул жоқарғы оқыу орнында оқып жүрген студентлик дәуиринде усы факультеттің профессор-оқытушылар жәмәетиниң нәзерине түскен. Бул нәзер тийкарынан алғанда жақсы оқыулары тил алғышлық хәм кишипейллик қәсийетлери менен тығыз байланыслы болған. Сол себепли 1962-жылы бул жоқарғы оқыу орнын питкергеннен кейин педагогикалық институтының методист лауазымына жумысқа қабыл етиледі.

Бул жәмәетте ислеп жүрген уақытларында жас үлкен тилиши алымлар менен сәўбетлесіу бахтына миясар болады. Атап айтқанда, Д.С.Насыров, К.Убайдуллаев, К.Бердимуратов, А.Есемуратов сыяқлы тулғалар оның ең жақын устазларына айланады. Бул устазлардан тәлимди студентлик жылларынан алған болса, ендиликте олар менен тез-тез жумыс жағдайында гезлесип, жақын кәсиплеслери болып қалады. Әйне көп жыллық педагогикалық тәжирийбелерге ийе болған институт жас үлкенлериниң мәсләхәтлерине мууапық ол илим жолына қарай кәдем атлауға бел байлайды.

1964 - жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы

Қарақалпақстан бөлими Н.Дәўқараев атындағы тарих, тил ҳам әдебияты институтының Хәзирги қарақалпақ тили секторында киши илимий хызметкер болып жұмысқа киреди.

Бул жерде қарақалпақ тили бойынша илим-изертлеў жұмысларының мазмуны ҳам методлары бойынша дәслепки сабақларды өзлестире баслайды. Ал арадан еки жыл өткеннен кейин Ташкент қаласындағы Өзбекстан Илимлер Академиясы А.С.Пушкин атындағы тил ҳам әдебияты илим-изертлеў институтының аспирантурасына оқыўға киреди.

Бул институтта тил билимининң теориялық курсын өзлестиреўлері менен бир қатарда «Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер» темасы бойынша кандидатлық диссертациясы үстинде жұмыс ислей баслайды. Ол изертлеў объектинде орын алған тәкирарланған еликлеўиш сөзлер, олардың дүзилиси, әдебий шығармалардағы қолланылыўлары, фонетикалық ҳам лексикалық өзгешеликлері, синтаксислик хызметлері сыяқлы жаңалықларды ашып беріўлері менен бир қатарда оларды классификациялап шығыўға ериседи. Усыған байланысly ортаға қойылған илимий машқаланың шешимин таўып береді. Нәтийжеде бул тема бойынша қәнигелестирілген илимий кеңесте «Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер» темасы бойынша кандидатлық диссертациясын 1971-жылы табысly түрде жақлап шығады. Соңын ала бул тема бойынша монография баспада жәрияланып, оқыўшыларға таныстырылады.

Қарақалпақ тили морфологиясындағы изертленген бул сөз шақабы мектеп ҳам жоқарғы оқыў орынларының бағдарламаларына киритилип, сабақлықлардағы еликлеўиш сөзлер бойынша орын алған бослықлар менен бир қатарда анықлықлар менен дүзетиўлер киритиледи.

Аспирантураның теориялық курсын питкерип шыққаннан кейин дәслеп Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы тарих, тил ҳам әдебияты институтының «Хәзирги қарақалпақ тили» секторында киши илимий хызметкер болып жұмысқа қабыл етиледи. Соңын ала Өзбекстан педагогикалық Илим Изертлеў институты Қарақалпақстан филиалының қарақалпақ тили ҳам әдебиятын оқытыў секторында дәслеп илимий хызметкер, соңын ала усы сектордың баслығы болып жұмыс ислейди.

Өткен әсирдинң жетписинши жылларынан баслап, хәзирги күнге дейин Узақберген Ембергеновтың дәретиўшилиқ жұмысларының нәтийжелері баспа сөзде тез-тез жәрияланып барылады.

Оның дәретиўшилиқ жұмыслары тийкарынан алғанда үш бағдарда алып барылады. Атап айтқанда, тил теориясы, қарақалпақ тилин оқытыў методикасы ҳам сөзликлер болып есапланады.

Егерде Узақберген Ембергеновтың дәретиўшилиқ жұмысларының жемислерине нәзер салатуғын болсақ, онда олардың хәзирги күнге дейин өз әхмийетин жоғалтпағанлықларының гүәсы боламыз.

Өтмишке нәзер салатуғын болсақ, 1976-жылы Қарақалпақстанда биринши Нөкис мәмлекетлик университети ашылады. Бул оқыў дәрғайының шөлкемлестиріліўи республикада орын алған үлкен сиясий ҳам тарийхий ўақыялардың қатарынан орын алады. Әлбетте, жүзеге келген бул ўақыя илимимиз бенен мәдениятымыздың орайына айланыўлары менен бир қатарда олардың раўажланыў жолының келеси басқышқа көтерилиўине тийкар жаратып берди.

Университет бурынғы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының базасында жаратылғанлықлары себепли республикада жаңадан педагогикалық институтты тиклеў зәрүрликлері туўылады.

Буның тийкарғы себеби, сол жыллардағы 600 ден аслам мектепти профессионал педагог кадрлар менен тәмийинлеў мәселеси орайлық машқалаға айланады.

Бул машқаланың шешимин табыў жолында Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, сол дәўирдеги Өзбекстан Олий мәжилисининң депутаты, Қарақалпақстан халық билимлендириў министри болып ислеп турған Жуманазар Базарбаевтың искерлиги айрықша көзге тасланды. Ол педагогикалық институтты қайта тиклеўдинң жан күйери ҳам шөлкемлестиріўшиси менен бир қатарда бул оқыў дәрғайының бас архитекторы ҳам қурыўшысы болып халыққа хызмет етти.

Ақсақалдың бул оқыў орнын қайта тиклеў хаққындағы мәселени ҳүкімет алдында дурыс қоя алыўы, қалаберсе жүзеге келген машқалалардың шешимин табыў жолындағы тынбастан хәрекет етиўи нәтийжесинде Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты қайта тикленеди.

Уллы сөз зергери болған Әжинияз бабамыздың исми усы оқыў орнына бериледи.

Тикленген педагогикалық институтын кадрлар менен тәмийинлеў мәселесинде Жуманазар Базарбаевтың нәзери Өзбекстан педагогикалық Илим Изертлеў институты Қарақалпақстан филиалында қарақалпақ тили ҳам әдебиятын оқытыў секторының баслығы болып ислеп жүрген Узақберген Ембергеновқа түседі. Бул алымның шаққанлығы, жоқарғы эрудицияға ийе екенлигин, өз жұмысына үлкен жуўапкершилиқлер менен қарайтуғынлығын есапқа ала отырып, оны педагогикалық институтқа шақыртып алады. Бул жылларда институтты қайта тиклеў жолында қызғын шөлкемлестиріўшилиқ жұмыслары алып барылып атырған жыллар еді.

Ол дәслеп баслаўыш билимлендириў методикасы кафедрасының үлкен оқытыўшысы, факультет деканының орынбасары лаўазымларында бир қатар шөлкемлестиріўшилиқ жұмысларына бар күшин жумсаўлары нәтийжесинде Узақберген Ембергеновтың искерлиги көзге тасланады.

Жаңадан тикленген педагогикалық институтының қайта тикленген жылларынан баслап дәрьядан талай-талай суўлар ағып өтти.

Өткен әсирдинң 70-жылларының ақыры ҳам 80-жылларындағы нәзерден шетте қала баслаған мектеп-лерди педагог кадрлар менен тәмийинлеў машқаласы Әжинияз атындағы Нөкис Мәмлекетлик педагогикалық институтының питкеріўши жаслары аркалы шешиле баслады.

Бул жылларда мийнет, сүўрет, мектепке шекемги билимлендириў, баслаўыш тәлим, психология, педагогика кафедралары шөлкемлестирилди. Магистратура бөлими ашылды. Илимий дәрежеге ийе болатуғын педагог алымлардың шығыўларына тийкар жаратылды.

Профессор Қуўанышбай Оразымбетовтың басламасы менен күш салыўлары нәтийжесинде институтымызда қәнигелестирілген илимий кеңес шөлкемлестирилди. Бундай кеңестинң ашылыўлары Республикамызда педагогикалық илимлер тараўындағы үлкен тарийхий ўақыялардың қатарынан орын алды. Буның тийкарғы себеби, педагогика илимлерининң раўажланыў жолының келеси басқышқа көтерилиўлерине себепши болды.

Соны да айрықша атап өтетуғын бир мәселе, қәнигелестирілген илимий кеңестинң шөлкемлестиріліўи ертеңги күндеги педагогикалық институтымыздың педагогикалық университетине айланыў жолындағы дәслепки қадам болып есапланады.

Демек, бул оқыў дәрғайының раўажланыў жолындағы үлкен бурылыс жылларына айланып атырғанлықларының гүәсы боламыз.

АЛЫМ ХӘМ ПЕДАГОГ

П.А.Нажимов - филология ғылымдарының кандидаты

ӨзРИА Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар ғылымдар ғылым-ізерттеу институты

Халқымыздың әділі перзенттерінің бири үлкемізде билимлендириу хәм илим тарауына узак уақыт дауамында үлес қосқан, өзинен соң өшпес из қалдырған, уллы устазлар қатарынан алатуғын орны гиреули Көшербай аға Бердимуратов еди.

Көшербай аға Бердимуратов 1939-жылы Төрткүлде муғаллимлер институтын, 1949-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын табыслы тамамлады. Буннан кейин Алма-Атада И.Кенесбаевтың басшылығында аспирантураның толық курсын тамамлады, қарақалпақ тилинде қоспа гәплер бойынша илимий изертлеу жұмыстарын алып барды хәм бул мәселе дөгерегинде илимий мақалалар жәриялады. Ол қарақалпақ мектептери ушын арналған бес сабақтың (айырымлары биргеликтеги авторлықта) авторы, жоқары оқыу орны студенттери ушын арналған еки сабақтың авторларының бири, методикалық көрсетпелердің дүзиушиси болды.

Доцент К.Бердимуратовтың илимий, педагогикалық исерлиги хәр тәрепке кең. Оны системаластырып еки үлкен тарауға бөлип қарауға болады: 1) илимий жұмыстары хәм 2) педагогикалық жұмыстары. Бул бөлиу шәртли түрде ғана, себеби оның илимий жұмыстары менен педагогикалық жұмыстарын бири биринен бөлек алып қарау мүмкин емес. К.Бердимуратов өзи алып барған илимий жұмыстары бойынша студенттерге лекция курсларын да оқытып барды.

Қарақалпақ тили кафедрасында ол негизинен «Қарақалпақ тили синтаксиси», «Қарақалпақ хәм рус тиллеринин салыстырмалы грамматикасы», қарақалпақ тилин оқыту бойынша педагогикалық практиканы өткеріу жұмыстарын алып барды. Бир неше жыллар дауамында қарақалпақ тили кафедрасын басқарды.

Оның қарақалпақ тилинің теориялық хәм әмелий мәселелерине арналған бир қанша илимий жұмыстары бар. Бул мәселелердің көпшилиги лингвистикада, тюркологияда изертленілген болса да, К.Бердимуратовтың өз шешими, өз көзқарасы бар еди. Оның баянлауындағы тийкарғы өзгешелик қарақалпақ тилинің материалларын басшылыққа ала отырып, басқалар тәрепинен айтылған пикирлерге творчестволық қатнас пенен жантасыуында.

Қарақалпақ тилинің грамматикасын системалы изертлеу Н.А.Баскаковтың мийнетлеринен басланады, соның менен бирге С.Е.Малов, Е.Д.Поливановлардың мийнетлеринде де қарақалпақ тили фонетикасы, лексикологиясы хәм грамматикасы бойынша бир қанша материалдарды табыу мүмкин. Буннан кейинги дәуірлерде жергиликли илимпазлар тәрепинен қарақалпақ тилинің грамматикасын изертлеу бойынша үлкен-үлкен табыслар қолға киргизилди. Арнаулы монографиялар, диссертациялық мийнеттер хәм бир қанша илимий мақалалар жәрияланды. Әсиресе, хәзирги қарақалпақ тилинің морфологиясы бойынша көплеген илимий мийнеттер жарық көрди. Деген менен, 1980-жылларға шекем жоқары оқыу орынларының студенттери ушын қарақалпақ тили морфологиясы хәм синтаксиси бойынша биргеликли терминологиясына ийе, материаллар системалы баянланған сабақтық жоқ еди.

1981-жылы «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» атлы сабақтық баспадан шығарылды. Бул сабақтық бес баспа табаққа шамалас көлемдеги «Фейил» темасы доцент К.Бердимуратов тәрепинен жазылды. Бул жоқары оқыу орынларының студенттери ушын арналған биринши сабақтық еди, хәзир усы сабақтық негиз етип алынып, кейинги жаңалықлар менен толықтырылып басқа да авторлардың қатнасуында бир неше рет жарық көрди.

Ал, жоқары оқыу орынларына арналған «Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис» сабақтығының жарық көргенлигин өзи көре алмады. Бирақ, оның шәкирттери көзиниң тирисинде жазып қалдырған көп ғана материалларын усы сабақтыққа киргизди хәм 1986-жылы бул кітап баспадан шықты. Бул сабақтықтағы «Синтаксис хәм оның изертлеу объекти. Бағыныңқы байланыстың түрлери (басқару, жупкерлесіу, изафет). Сөз дизбеклери. Синтагма. Жай гәп. Гәптің бас ағзалары. Толықлауыш. Анықлауыш (улыуа түсиник, жай, қоспа хәм кеңейтилген анықлауышлар)» атлы темалар доцент К.Бердимуратов тәрепинен жазылды.

К.Бердимуратов, жоқарыда айтып өткениміздей, тийкарынан қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплер бойынша илимий изертлеулер алып барды. Оның алып барған изертлеу жұмыстары айырым мақалаларда жарық көргени менен, пүтин бир монография көлеминде жәрияланған жоқ еди. Оның толық жазып тамамланбаған қолжазбасы «Структура придаточного предложения в каракалпакском языке» деген ат пенен 1992-жылы Нөкисте «Билим» баспасы тәрепинен өз алдына кітап болып өзи қайтыс болғаннан соң жарық көрди. Бул кітапты К.Бердимуратовтың қасиеттери хәм шәкирттери Е.Бердимуратов, А.Нажимов хәм А.Бекбергеновлар баспаға таярлады.

Қоспа гәплер, соның ишинде бағыныңқы қоспа гәплер, олардың жасалуы, мәнилик түрлери тек ғана қарақалпақ тилинде ғана емес, түркий тиллеринде де елге шекем өз шешимин тапқан жоқ. Кітапта бағыныңқы қоспа гәплердің түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде изертленілу тарихы, бағыныңқы гәплердің бас ағзалары, олардың билдирилиуі, бағыныңқы гәплердің интонациясы, бағыныңқы гәп пенен бас гәпті байланыстыруыш кураллар, бағыныңқы қоспа гәп компоненттеринин орналасуы тәртиби усаған мәселелерге тоқталған.

Түркий тиллеринде бағыныңқы қоспа гәплер хакында дәслепки мағлыұматлар М.А.Казем-Бектин «Грамматика турецко-татарского языка» (Казань, 1839), «Общая грамматика турецко-татарского языка» (Казань, 1846) мийнеттеринде бериледи. Бул мийнеттерде бағыныңқы қоспа гәплер туұралы теориялық пикирлер айтылмаған менен, бағыныңқы гәплердің келбетлик фейил, хал фейил формалары аркалы билдирилетуғынлығын көрсетип өтиуі дыққатқа ылайық.

К.Бердимуратов, М.А.Казем-Бек, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катанов, А.Гордлевский, Ж.Дени, А.П.Почелуевский, Н.А.Баскаков, И.А.Батманов, Н.П.Дыренкова, В.М.Насилов, Н.К.Дмитриев, М.Ш.Ширалиев усаған белгили тюркологлардың мийнеттерин жәнжақлама анализлей отырып, өзиниң көзқарасын билдире алған. Автордың көрсетиуінше, көпшилик алымлар бетлик формаларын бағыныңқы гәплерди анықлаудың тийкарғы критериясы, қалеген бетлик емес конструкциялар өзлериниң баслауышларына хәм бағыныңқы гәптің барлық грамматикалық белгилерине ийе болса да, бағыныңқы гәп бола алмайды, олар бетлик емес болғанлығы себепли фейил оборотлар деп қаралуы тийис деп есаплайды.

Автор буның себепин төмендегише көрсетеди: «1-ден, бетлик формаларда гәплик белги анық көринип турады; 2-ден, бетлик формалы бағыныңқы гәплер структуралық жақтан индоевропа тиллерине, соның ишинде рус тилине де, сәйкес келеди. Бирақ түркий тиллериндеги бағыныңқы қоспа гәплердің көплеген типлери рус тилиндеги бағыныңқы қоспа гәплердің

синтаксислик нормасына сәйкес келе бермейди. Қарақалпақ тилинде хал фейил, келбетлик фейил, кеңислик сеплигиндеги ҳәркет аты фейиллери арқалы билдирилген фейил конструкциялар бас гәтеги баслаўыштан басқа өзиниң жеке баслаўышына ийе болады. Бул жағдайда бетлик емес конструкциялар тамамланғанлықты билдириўши интонациясына ийе болып бағыныңқы гәпти курайды».

Қарақалпақ тилиндеги бағыныңқы қоспа гәплер автор сөз етип отырған дәўирге шекем 1946-жылы баспадан шыққан Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ тилиниң грамматикасы. Синтаксис», 1956-жылы баспадан шыққан А.Есемуратов, А.Хожамбергеновлардың «Қарақалпақ тилиниң грамматикасы. Синтаксис» атлы мектеп грамматикаларында сөз етиди, ал арнаўлы илимий изертлеў объекти болған жоқ еди. Сонлықтан да К.Бердимуратовтың мийнети қарақалпақ тилиниң бағыныңқы қоспа гәплерине бағышланған биринши мийнет болып есапланады.

Жуўмақлап айтқанда К.Бердимуратовтың илимий жумысларының әхмийетин төмендегише белгилеў мүмкин:

1. Жоқарыда айтып өткенимиздей, К.Бердимуратовтың мийнети қарақалпақ тилинде бағыныңқы қоспа гәплерге бағышланған биринши мийнет болып есапланады. Бул мийнет бүгинги күнге шекем усы мәселеге бағышланған көплеген изертлеўлерге негиз болып қалмақта.

2. Мийнетте көпшилиқ тюкологлар шатастырып келген бетлик емес формалар арқалы билдирилген бағыныңқы гәплер хәм олардың хал фейил, келбетлик фейил топламларынан айырмашылығы ашып берилген.

3. Автор бағыныңқы гәптиң интонациясына айрықша итибар қаратады. Оның пикиринше, баянлаў интонациясы бағыныңқы қоспа гәплерди анықлаўшы тийкарғы белгилердиң бири хәм ол бағыныңқы гәплерди кеңейтилген ағзалардан ажыратыўда үлкен әхмийетке ийе.

ЭЗГУЛИККА ЙЎҒРИЛГАН ТЕРАН НИГОХ СОҒИБИ

С.Сариев – *филология фанлари номзоди, доцент*

Урганч давлат университети

О.Гайлиева - *филология фанлари номзоди, доцент*

Бердақ номидаги Қарақалпақ давлат университети

Хар бир халқни дунёға танитадиган нараса – бу ўша халқнинг миллийлиги ва ўзлигини қайдаражада англаши, аждодлардан қолған миллий мероси ва қадриятларини нечоғлиқ эъозлаши ва қадрлашиға, охир-оқибатда дунё хамжамиятиға ўз сўзини дадил айта олишиға боғлиқ. Халқдаги бу хусусиятлар ва жиҳатларнинг шаклланишида эса ўша халқ ичидан етишиб чиққан теран нигохли ва ўткир мушохадали инсонларнинг роли бениҳоят каттадир.

Бу каби инсонлар ўзларининг илму-маърифатға йўғрилган эзгу фикрлари, эзгу сўзлари ва эзгу амаллари орқали миллат маънавиятини яна бир поғона кўтаришға арзигулик хисса қўшади. Бундай кишилар эзгу амалларни ўз хаёт-фаолиятидаги кундалиқ вазиға ва бурчлардан бири деб биладилар ва бу улар учун одатий холға айланади.

Хаёти эзгуликка йўғрилган инсонларнинг бу каби инсоний жиҳатларини эътироф қилиш эса бошқаларға ибрат бўлиши билан бирға зиё аҳлиға хузур бағишлайди. Айниқса, келажак авлод учун азиз инсонлар хаёти ва фаолияти, яшаган сермазмун ва ижодий сермахсул умри ниҳоятда бетакрор ходиса ва катта воқелик ҳисобланади. Албатта бир кун келиб, эзгу амалли хар қандай инсон ҳақида эзгу фикрлар билдирилади, эзгу сўзлар айтилади ва эзгу амаллар ила ёдға олиниб хотириланади.

Таниқли адабиётшунос, теран фикрли ва ўткир мушохадали мунаққид, академик Матёқуб Қўшжонов ана шундай - ўйлаган фикри, сўзлаган сўзи ва қилган амали илмға вқа эзгуликка йўғрилган азиз инсон эди. У ўзининг сермазмун хаётида ниҳоятда сермахсул илмий-ижодий ва маърифий фаолият олиб борди. Матёқуб Қўшжонов адабиётшунос сифатида майдонға кириб келар экан, ўзининг аниқ мақсадли илмий йўналишини белгилаб олди ва бу йўналишда тизимли тарзда фаолият ва изланишлар олиб борди. Ўз устида тинимсиз ишлаган ва изланган Матёқуб Қўшжонов ниҳоят бетакрор олим, теран фикрли мунаққид ва беназир бадий ижод соҳибни бўлиб шаклланди. Шуниси аҳамиятлики, бирор-воқеа-ходисани кўриб билиб, кузатиб баҳо бериш, фикр билдириш бошқа-ю, ўша воқеликнинг ичида қайнаб уни хис қилиш, англаш ва идрок этиш орқали баҳо бериш бошқа.

Академик Матёқуб Қўшжоновнинг ўзига хос жиҳати шунда эдики, у олим ва мунаққид сифатида ёзувчи ёки шоирнинг ижод махсулини фақат кузатув

ва таҳлиллар орқалиғина эмас, балки, ўзи хам бадий асар ёзувчи ижодкор, ёзувчи бўлиш ва хис қилиш орқали ўз илмий қарашларини билдирадиган олим эди. Олимнинг нафақат илмий ижод, шу билан бир вақтда бадий ижодда беназир ва хар томонлама мукамал ижодкор бўлиб етишганлиги адабиётшунослигимиз билан бирға бадий адабиёт учун хам ноёб ходисалардан бири бўлди.

Шу жиҳатдан айтиб ўтадиган бўлсак, биз хам халқ эпик мероси хусусида изланишларимиз жараёнида достонларни сюжет ва туркумлилик, силсила жиҳатдан, матнлар ва воқеалардаги, шунингдек, уларнинг оғзаки ва кўлөзма вариантларидаги тафовутларни ўрганиш жараёнида достонларнинг ижро жараёнидан хабардор бўлишнинг фойдаси катта. Чунки, достоннинг ўзи қандай ижодий ходиса эканлигини хис қилиш учун уни ўқиш ёки эшитишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун достонни ижро қилиб кўриш керак. Шундагина халқ достонлари, жумладан, “Гўрўғли” достонларидаги Гўрўғли ва Ҳасанхон билан боғлиқ эпик воқеликни, Гўрўғли ва Гуландом, Ойсултон ва Бозиргон воқеаларидаги драматизмни, Оға Юнус ва Мисқол парилар, Авазхон ва Бўтақўз воқелигидаги лиризмни яна-да теран англаб олиш мумкин.

Назаримизда, хар бир олим ўз илмини амалиёт билан ҳамоҳанг тарзда рўёбға оширса, бу нур устиға аъло нур. Бугунги куннинг талаби хам айнан шундай. Олимларимиз олиб борган илмий изланишлар, тадқиқотларнинг натижалари фақат қоғозлардагина қолиб кетиши керак эмас.

Авваломбор, изланишлар ва тадқиқотлар амалиёт билан боғланган ҳолда олиб борилиши ва ниҳоят тадқиқотларнинг натижалари хам амалиётға, ижтимоий хаётға, ишлаб чиқаришға татбиқ этилиши лозим.

Шу маънода ўзбек фольклоршунослигида хам илмнинг амалиётға татбиқи масаласида эътиборға молик ишлар амалға оширилмоқда. Жумладан, ЎзР ФА Тил, адабиёт ва фольклор институтининг Фольклор бўлими ходимлари томонидан академик Тўра Мирзаев ва Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими, профессор Маматқул Жўраевларнинг бевосита раҳбарликлари остида “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 томлигини нашр қилиш ишлари бошлаб юборилганлигини айтиб ўтиш жоиз. Мазкур салмоқли ишни хам илмнинг амалиётға

интеграцияси сифатида қайд қилиб ўтиш ўринли, деб ўйлайман.

Матёкуб Қўшжоновнинг илмий ва адабий ижодий фаолиятини ҳам айнан илм ва бадий ижодни жамиятга интеграциялишувининг ёрқин намунаси сифатида баҳолаш адолатдан бўлади. Шу туфайли М.Қўшжонов ҳақидаги хотираларни ўзбек фольклоршуносларининг бугунги кундаги дарғаси, академик Тўра Мирзаев ва у бошлиқ “Фольклор бўлими”нинг барча илмий ходимлари қалбидарё азиз инсон сифатида эсга олишади. Бу эса М.Қўшжоновнинг ўзбек фольклорига, ўзбек халқ оғзаки ижодига ҳам бефарқ бўлмаганлигини кўрсатади.

Олим ва мунаққид Матёкуб Қўшжоновнинг 2008-йилда Тошкентдаги “Ўзбекистон” нашриётида чоп қилинган “Жайхун жилолари”[1] китобида домла ўз ҳаёт йўли ҳақидаги хотираларни эслаши асносида Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти Ислам Каримовнинг 1997 йил 20 октябрдаги “Хива шаҳрининг 2500 йиллиги” муносабати билан сўзлаган нутқида миллий кадриятларимиз ва санъатимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган таниқли инсонлар қаторида Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаевни ҳам тилга олиб ўтганлигини алоҳида фахр билан қайд қилиб ўтади. Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти нутқини эшитиш асносида домланинг хотиралари тарихга яна-да узоқроқ сингиб, салкам ярим аср олдинги даврга, аниқроғи 1957-йилларга қайтади.

Домла Матёкуб Қўшжонов ўша 1957 йилда Хива туманидаги дўсти, туман раҳбарларидан бўлган Худойберган Раҳимов уйида меҳмон бўлганлигини эслайди.

Меҳмондорчилик ниҳоятда ҳолисона ва чин дилдан ўтганлигини эслар экан, меҳмоннинг илтимосига кўра мезбон Бола бахшини уйига таклиф қилгани ва бахши билан дилдан суҳбат қурганликлари, Бола бахши “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” достонини мароқ билан жўшиб қуйлаганлиги, мезбону-меҳмонлар эса мириқиб достон тинглаганлигини келтириб ўтади. Ачинарлиси, ўша 1957-йилларда замона қалтис, қатоғоннинг машъум оқибатлари ҳалигача ўз таъсирини ўтказиб турган бир даврда, бахши қандайдир ҳадик билан достон қуйлаган бўлса, меҳмону-мезбонлар ҳам шундай қўрқув билан достон эшитишган экан.

Матёкуб Қўшжонов Бола бахши билан суҳбатни хотирлар экан, бахши отанинг: “Ман қувғинда юргандийман... Эл орасина-да кўп чиқавармийман, бахшиларнинг ҳозир қадринга етавармидилар... Ман айтадагун достонлардан ялонг (нукул) хато қавлийдилар” [1], деган сўзларини келтириб ўтади. Ўша давр 1957-йиллардаги замона зайлини билган домла: “Хоразмнинг ўзига хос лаҳжасижа айтилган бу шикоятмоз гаплар менга тушунарли эди” дея ўз муносабатини билдириб ўтади.

Ўтган асрнинг ўрталаридаги мустабид мафкура халқимизнинг нафақат ижтимоий-сиёсий ҳаётида, балки, маданий-маърифий ҳаётида, хусусан, санъат, фольклор ва бадий адабиётида ҳам аянчли изларини қолдирган эди.

Матёкуб Қўшжонов тарихнинг оғриқли даврларини эслар экан, суҳбатдоши Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаевнинг: “Э-Э, бу гапларни қўяваринг. Ман сизга бир достон айтиб берайин”, деб “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” достонини айтиб берганини ва меҳмону-мезбонлар достонни қарийб икки соат давомида мириқиб эшитганликларини келтириб ўтади.

Қизиғи шундаки, Бола бахши достоннинг шеърый матнларини қуйлаганида бир қуйни иккинчи маротаба

такрорламаганлиги эътиборга молик. Қайд қилиш жоизки, ўзбек достончилигида достонни қуйлаш жараёнида ижро қилинган бир қуй иккинчи маротаба такрор ижро қилинмаган. Чунки бунга зарурат бўлмаган. Бунинг сабаби шуки, достон қуйлари етмиш иккита деб келтирилади. Айрим маълумотларда эса юздан ошади, деб келтирилади. Ҳар бир қуйнинг ўз номи бор. Масалан: “Илғор”, “Шох кўчди”, “Найларман”, “Зоринжи”, “Кўр қиз” ва ҳаказо.

Қизиғи шундаки, мазкур номлар билан ижро қилинадиган қуйларнинг ўзи камида тўртта ёки бешта вариантдан, очиги туркумдан иборат. Шунинг учун мушқашунослар мазкур қуйларни “Илғор” туркуми, “Найларман” туркуми деб туркумларга ажратиб ўрганган маъқул кўринади. Бу фикримизни Бола бахшининг фарзандлари, Ўзбекистон халқ бахшилари, Норбек ва Етмишбой Абдуллаевлар ҳам тасдиқлайдилар.

Хуллас, яна Матёкуб Қўшжоновнинг хотираларига қайтадиган бўлсак, 1957-йилдаги ўша меҳмондорчилик охирида бахши отадан кўп раҳматлар эшитган домла Бола бахшининг кўз қарашлари ва ҳаракатларида: “Ҳайриятки, достонларни кадрлайдиганлар ҳам бор экан” деган маъно англаганлигини алоҳида қайд қилиб ўтади.

Домла Матёкуб Қўшжонов мазкур “Жайхун жилолари” асарида ўз хотираларини хотирлар экан, мустабид шўролар даврида барча миллий кадриятларимиз қатори “Алпомиш” достонининг “Феодал мулкчиликни тарғиб қилувчи достон” сифатида қораланиб, бадий адабиётдан олиб, ўчириб ташланганини ҳам ачиниш билан хотирлайди. Ва шу аснода бугун ватанимиз мустақилликка эришганидан кейин миллий кадриятларимиз сифатида ўз кимматини топгани ва халқимизга қайтариб берилганини шукроналик ва ифтихор битлан қайд қилиб ўтади [1].

Мазкур достонга ватанимиз мустақилликка эришганидан кейин иккинчи умр берилди. Мустақиллик “Алпомиш” достонига иккинчи умр берган бўлса, академик Тўра Мирзаев мазкур достон асосида ўзбек халқининг шаклланиш тарихи, унинг кадриятлари ва эпик дунёқараши, шунингдек, ўзбек давлатчилигининг шаклланиш тарихи бундан бир неча минг йиллар олдин бошланганини эпик тарих, эпик воқелик ва “Алпомиш” достонидаги эпик сюжет орқали асослаб берди. Натижада “Алпомиш” достонининг 1000 йиллиги Республикаимиз микёсида кенг нишонланди ва бу орқали ўзбек халқи эпик тафаккурининг маҳсули бўлмиш бой эпик мероси ва кадриятларини жаҳон ҳамжамияти яна бир бора тан олди.

Академик М.Қўшжонов томонидан юқорида келтирилган Бола бахши –Қурбонназар Абдуллаев ва “Алпомиш” достони ҳақидаги хотираларининг ўзи фольклоршуносликда бир қатор фикрларни исботлашга ва ҳулосалашга асос бўла олади. Жумладан, авваломбор айтиш мумкинки, Бола бахши ижодининг таъқиқланганлики шуки, бахши саводли, мадраса кўрган, устоз кўрган бахшиларнинг авлоди, яъни устозода бахши бўлганлиги туфайли, мустабид шўролар замонида ҳам достонларда қадимдан мавжуд бўлган яратганга шукроналик, худога илтижолар акс этган матнлар ва сахналарни ўзгартирмасдан ижро қилган. Бу эса ўша мутабид тузумга, замонга ёқмаслиги турган гап эди. Натижада Бола бахшининг достон ижро қилиши таъқиб остига олинган.

Бола бахшининг фарзандлари Ўзбекистон халқ бахшилари Норбек ва Етмишбой Абдуллаевларнинг қайд қилишларича, Бола бахши мустабид замон таъқибларидан қочиб, ҳатто маълум бир муддат қўшни Туркменистоннинг Тошхөвүз вилоятида, Кўхна Урганч томонларда яшаб келишга мажбур бўлган экан.

Бу талогўплар оралиғида Бола бахши иккинчи жаҳон урушида ҳам қатнашиб, уруш жанггоҳларида мардонатор жанглар қилган, ўз сафдошларига Гўрўғлининг мардиклари, Ошиқ Ғарибнинг вафодорлиги, Юсуфбек ва Аҳмадбекларнинг ватанпарварликлари тараннум қилинган халқ достонларини куйлаб бериш орқали жангчи дўстларини садокат ва вафодорликка, ватан ҳимояси йўлида мардонатор бўлишга қорлаган. Ғалаба онларини ўз сафдошлари билан биргаликда нишонлаган. Шундай қонли жанглардан омон қайтиб келган Бола бахши урушдан қайтиб келгач, ўз ижодий фаолиятини яна давом эттирди. Халқ достонларини мароқ билан куйлаб, элга завқ-шавқ улашиб яшади. Бола бахши Хива достончилик мактабига асос солди ва бугунги кунда унинг юзлаган издошлари ижод қилмоқда.

Бола бахши саводли бахши бўлганлиги учун у достонларни чиройли ва бетакрор матнларини достон қўлэмаларида қандай ёзиб қолдирилган бўлса, шу ҳолича куйлаган, ўзгартирмаган. Бу эса ўз навбатида Бола бахшини “достонларни ўз билганича куйлайверадиган отарчи” сифатида эмас, балки “достонларни муқаддас ва бетакрор ҳодиса” сифатида куйлаган, шу соҳага қалбан сингиб кетган бахши сифатида эътироф этишга ундайди.

Маълумки, Хоразм бахшиларининг аксарияти қадимда қўлэмалардан ўрганиб ёдлаганлар. Достонларнинг қўлэмаларида эса бугунги кунда унутилиб кетган достонлар, эпик сюжетлар, воқеликлар, персонажлар учрайди. Мазкур эпик сюжетларнинг аксарияти кейинги даврларда оғзаки ижрода унутилиб кетганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Айрим достонларнинг сюжетлари эса оғзаки ижрода бир-бирига қўшиб юборилган. Жумладан, “Бозиргон” достонидаги “Ойсултон” воқеаси алоҳида шохобча бўлганлигини кекса бахшилар ҳозиргача эслаб ўтишади. Бироқ кейинги даврлар бу сюжетлар қўшиб, бир достон таркибига қўшиб юборилган.

Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаев беш яшарлик пайтида қасалланиб тўшаққа ётиб қолади. Шунда унга уйдаги сандикда сақланаётган, бобоси Усмон бахшидан қолган халқ достонларининг қўлэмалари ва Махтумқули қўлэмаларини ўрганишга даъват этадилар. Ёш Қурбонназар эса достонларни ана шу қўлэмалардан ўрганиб ёд олади ва ижро қила бошлайди [2]. Шу-шу қўлэмалардан ўрганган достонларни ўзгартирмасдан куйлашни одат қилиди. Бу ўзгартирмаслик фольклоршуносликда “матн турғунлиги” деб қайд қилинади. Бироқ “Турғун матн” иборасини ижодий импровизация йўқ экан, деб тушунамаслик керак.

Қўринадик, халқимиз орасида қўлэзма китоблар муқаддас саналган. Қўлэзма китобларни мато ва бошқа покиза нарсаларга ўралган ҳолда покиза жойларда сақлаганлар. Қўлэмаларга таҳорат қилмасдан, нопок ҳолда қўл уриш ҳам гуноҳ саналган. Нопок жойларга қўйилмаган. Шулар қатори халқ достонларининг қўлэзма нусхалари ҳам жуда эътибор билан сақланган. Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаевнинг бобоси Усмон бахшидан қолган достон қўлэмалари, Махтумқули шеърлари қўлэмалари ва шу каби барча қўлэмаларнинг сандикда сақланиши фикримизни тасдиқлайди.

Бу каби қўлэмалар ичидан (уларнинг айримлари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик

институти Қўлэмалар фондида сақланади) асл нусхаларини аниқлаш, уларни илмий таҳлил қилиш ва халқимиз эътиборига ҳавола қилиш бугунги фольклоршуносликнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Назаримизда, бундай асл қўлэмаларни фольклоршунослик учун бетакрор ҳодиса сифатида қараш керак бўлади. Чунки қўлэмаларнинг тили ва услуби, уларнинг ғоявий-баддий хусусиятлари оғзаки вариантлардан бирмунча алоҳидаликларга эга бўлиб, уларда ўз даврининг руҳи акс этиб туради. Биз эса мана шу руҳни сезишимиз керак бўлади.

Бу алоҳидаликлар биринчидан, қўлэмалардаги достонлар сюжети ва матнларининг бир-бирини такрорламаслиги ва тўлиқлиги, оғзаки вариантдаги шеърий матнлар орасидан тушиб қолган айрим мисраларнинг қўлэмаларда тўлиқ берилиши, айрим атама ва топонимларнинг тўғри берилиши ва шу каби қўлаб жиҳатларида намоён бўлади.

Қўлэмаларни яна бир аҳамияти шунда қўринадик, айрим бахшиларнинг тўғри келган сюжетни “Гўрўғли” достонларидан деб айтилиши каби нотўғри ижодий фаолиятига ҳам нуқта қўйган. Жумладан, академик Тўра Мирзаевнинг келтиришича, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида “Ҳикояти Гўрўғли султон” қисса-достонининг литографик усулда чоп қилиниши ва мазкур китобнинг бир неча қўлэзма нусхаларда тарқалиши айрим бахшилар томонидан тўғри келган сюжетни “Гўрўғли” достонларидан деб ижро қилинганлиги каби нотўғри ижодий фаолиятига чек қўйган. Чунки, ҳатто “Тошбақа” деган достон сюжетини “Гўрўғли” достонларидан деб куйлаган бахшилар ҳам бўлган экан-да.

Шунинг учун бўлса керак, фақат қўлэмалардан ўрганган Бола бахши достонларга (замона зайли деб) ҳар хил сюжетларни, олди-қочди ибораларни қўшиб куйлашдан сақланган. Айнан қўлэзма китобдаги достонни куйлаган.

Тўғри, бахши импровизацияга эга бўлиши ва ўз услубини яратиши зарур. Бола бахши ҳам достонлар ижроси жараёнида ўз импровизациясини шу даражада маҳорат билан амалга оширганки, диққат қилинса, бу умуман достонларда сезилмай қолган. Бу эса Бола бахшининг юксак ижодий маҳоратидан дарак беради.

Академик Матёқуб Қўшжонов ўз хотираларида Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаевнинг нечоғлик акли расо ва маърифатли, дунёқараши ниҳоятда кенг ва бетакрор истеъдод соҳиби эканлигини ўша даврда, у билан бўлиб ўтган биргина суҳбатнинг ўзидаёқ теран назар билан англаб олган эди. Бола бахшининг нигоҳи ва қарашларидан достонни қадрлайдиган инсонлардан мамнуният ва миннатдорлик ҳиссини англаб олган эди.

Қўринадик, халқимизнинг теран назар соҳиби бўлган буюк фарзандлари аجدодлари айтган ёки айтмоқчи бўлган фикрларни, ўғитларни англаб ола билиши ва халқимизга, келажак авлодларга етказа олиши зарур экан, академик Матёқуб Қўшжоновда ҳам айнан шу “теран назар соҳиби” эканлиги ҳислати ярқ этиб қўзга ташланиб туради.

Биз келажак авлодлар эса нафақат қадриятларимиз ва миллий меросимизда акс этган фикрларини англай олишимиз, шу билан бирга Матёқуб Қўшжонов каби теран назарли ва ўтқир мушоҳадали аждодларимизнинг нима демоқчи эканлигини англаб олиб, келажак ворисларга етказа олсак, халқимиз олдида турган бурчимизни маълум даражада бажарган бўламиз.

Адабиётлар

1. Қўшжонов М. Жайхун жилолари (хотиралар, очерклар, адабий портретлар). – Тошкент: “O`zbekiston” 2008, 14-б.
2. Матёқубов Б. Достон наволари. – Тошкент: “O`zbekiston” 2009, 9-б.

M A Z M U N Í

**2018 - jıl – jedel isbilermenlik, innovaciyalıq ideyalardı hám
texnologiyalardı qollap – quwatlaw jılı**

Оразымбетов Қ.К. - Тәлим-тәрбияда инновация 3

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

Alaminov M., Utemuratov T., Qidirniyazov A. Fizika fanidan masalalarni yechishdagi
ikkita yondashuv haqida 5

Yavidov B., Ashirova N., Qalbaeva H., Sultanov S. Bir jinsli emas dielektrik bilan
to'ldirilgan kondensator elektr sig'imini hisoblash 6

Biologiya. Zoologiya

Baltabaev M.T., Qarlibaeva M. Mádeniy shárayatta keyreuktiń bio-ekologiyaliq
ózgeshelikleri 10

Турганбаев Р.У. Сур рангли қоракўл териларининг товарлик хусусиятлари 11

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıq tanıw

Абатов А. Келешегимизди белгилеўши тийкарғы хўжет 13

Бекжанова Б. Этнографические основы свадебных песен «Хўжар» 15

Жўрақулов Ф.Н. Айрим ривожланган мамлакатларда ҳокимият бўлинишига доир
фалсафий қарашлар 17

Ismailova Z. Jaslar miyneti hám olardı huqıqıy qorǵaw 19

Ekonomika

Умарова А., Умаров Е.К. Развитие экономики республики Каракалпакстан в
контексте региональной политики Узбекистана 21

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Кайпназарова М.К. Қарақалпақ тилиниң арқа диалекти кәсибий лексикасының
ўйренилиў мәселеси 25

Қадиров Қ.А. 20-йиллардаги ўзбек тилига оид дастлабки тилшунослик асарларида
қўшимчаларнинг ифодаланиши 27

Мамбетова Г.Ж. Қарақалпақстанның арқа районлары этногидронимлери 29

Рзаева Р.К., Ешимбетова Н., Жиенбаева А. Пословицы и поговорки как средство
отражения культуры народа 31

Ádebiyattanıw

Алламбергенова И.Х. Қарақалпақ халық аңызлары 33

Бекбергенова М.Д. Бабурдың «Бабурнама» дөрөтпеси хэм қарақалпақ әдебиятындағы
эпикалық жанрлар 34

Kenjaev F. Abdulla Oripov she'riyatida umuminsoniy qadriyatlar talqini 35

Нуржанов М. Қарақалпақ лирикалық поэмасының жанрлық өзгешеликleri
(Х.Дәўлетназаров хэм О.Сәтбаевлардың шығармалары мысалында) 37

Оразбаева Г. Г.Нурлөпөсованың «Қумар ана» дәстанында тарийхый образлардың
сәўлелениўи 39

Оразымбетова Ш.А. Система изобразительно-выразительных средств,
использованных М.А.Булгаковым в создании образа Воланда 41

Рузимов Ш. Ўрта аср жаҳон адабиёти намуналарининг ўзбек халқ оғзаки ижоди
намуналари билан ўхшашликлари 43

Утамбетова А. Бердақнинг «Шажара» достонида образларнинг яратилиши 44

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Abdimuratov P., Asamatdinova J. Estetika –ma'naviy go'zallik maktabi 46

Алеўова Р.Ш. Мектепке шекемги тәлимде ойын технологияларынан пайдаланыў 47

Alimova M.H., Abduvoxidova H.M. Enhancing intercultural competence by implementing
digital stories into the classroom 49

Гаипова Р.Т., Тўраев Б., Шәрибаев А., Орынбаева А. География сабақларында машқалалы оқытыўдың қолланылыўы	52
Джораев М., Ахмедов А. Формирование компетентности будущего учителя физики на лабораторных занятиях	54
Елмуратова А.У. Шахс ижтимоий - психологик хусусиятлари ва ички имкониятларининг меҳнат фаолиятидаги ўрни	55
Ибодуллаева И. Шахслараро мулоқот ва муомала маданиятининг психологик хусусиятлари	57
Исманова А. Юксак маънавиятли ёшларни тарбиялаш- диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олишнинг асосий пойдевори	59
Ихласов У., Ихласов И. Баслаўыш класста математика сабақларын оқытыўдың сыпатын хәм нәтийжелилигин асырыў жоллары	61
Зиядуллаев Д.Ш., Сапаров А.Д., Рахмонов М.Ш., Абдувохидов М. Олий таълим муассасалари учун “дарс жадвали” ахборот тизимини ишлаб чиқиш	63
Календарова З. Мактабгача таълим: келажак ислохоти	65
Карамян М.Х. Социальная психология здоровья: подходы и перспективы исследования	67
Карлыбаева Г.Е. Бўлажак физика ўқитувчиларининг методик тайёргарлигини такомиллаштириш	69
Kdirbaeva G., Orazgalieva A. The development of the reading culture among the youth ...	71
Kudaybergenova T. Huquqshunoslik fanlarini o'qitishda nostandart testlardan foydalanish..	73
Қаллибеков Т. Билимлендириў тараўындағы реформалар жасларымыздың тәлим - тәрбиясына хызмет етеди	75
Matkarimova M. Kishi mektep jasindagi balalarda oqiwğa bolğan qızıǵıwshılıqtı qalıplestiriw	77
Matyakupov S., Kudanova Z. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlarida Erkin Vohidov adabiy merosini o'rgatish	79
Мусаева Н.Н. Концепция непрерывного образования и состояние неразрывности содержания обучения в системе непрерывного профессионального образования «ПК-ВУЗ»	81
Палўанова Г.Ж., Марасулова Д. Тәлим-тәрбия процесин шөлкемлестириўде оқыўшылардың темпераментлерин есапка алыў мәселелери	83
Хужаев А.А. Педагогические механизмы совершенствования мониторинга качества образования в высших образовательных учреждениях	85
Рысюкова Ю.В. Технологии web 2.0 как условие формирования научно – методической web-деятельности преподавателя	87
Тилакова М.А. Концептуально - педагогический подход к развитию креативных способностей обучающихся	89
Уразбаева Д.А. Онкологик беморлар билан психокоррекцион иш олиб боришнинг дастурий асослари	91
Уразимова Т.В. Инновации в образовании: проблемы внедрения	94
Dene mádeniyatı hám sport	
Оразов Ш.Б., Қалжанов П., Қалжанов Р. Шаңарақта дене тәрбиясына итибар қаратыўда алып барылатуғын жумыслар	96
Утепбергенов А.К., Ядгаров Б.Ж. Қисқа масофаға ихтисослашувчи югурувчилар жисмоний тайёргарлигининг улар организмнинг турли томонларига таъсири	98
Ustazlar shejiresi	
Абдиназимов Ш. Қ.Пирниязовтың өмири хәм илимий-педагогикалық хызмети	102
Алламбергенов К., Нуржанов П. Кең хәм терең пикирли алым	103
Айымбетов М.Қ. У.Ембергеновтың өмири хәм дәретиўшилиқ жолы ҳақында	105
Нажимов П.А. Алым хәм педагог	107
Сариев С., Гайлиева О. Эзгуликка йўғрилган теран нигоҳ	108